

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 57 (2021)
Číslo 4

4—21

LUKÁŠ DIRGA: Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice

JAROSLAV BÍLEK, JAKUB LYSEK, ROBERT ZBÍRAL: Věrní svému jménu? Jak politické strany mezery působí v legislativním procesu

PETR SOUKUP: Faktorová analýza jako známá neznámá (aneb metoda hlavních komponent a varimax nejsou vždy ideální postup)

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Cisař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Jan Balon (*FSV UK, Praha*), Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*), Martin Hájek (*FSV UK, Praha*), Dana Hamplová (*SOU AV ČR, Praha*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice*), Hynek Jeřábek (*FSV UK, Praha*), Tomáš Katrňák (*FSS MU, Brno*), Tomáš Kostecký (*SOU AV ČR, Praha*), Karel Kouba (*UHK, Hradec Králové*), Lukáš Linek (*SOU AV ČR, Praha*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK, Praha*), Martina Mysíková (*SOU AV ČR, Praha*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), Klára Plecítá (*SOU AV ČR, Praha*), Marek Skovajsa (*FHS UK, Praha*), Jan Spousta (*soukromý sektor*), Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*), Miroslav Tižik (*SÚ SAV, Bratislava*), Zuzana Uhde (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Večerník (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Vinopal (*SOU AV ČR, Praha*), Marta Vohlídalová (*SOU AV ČR, Praha*)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuysse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Miloslav Bahna (*Slovak Academy of Sciences*), Ondřej Cisař (*Czech Academy of Sciences/Charles University*), Seán L. Hanley (*University College London*), Zdenka Mansfeldová (*Czech Academy of Sciences*), William Outhwaite (*Newcastle University*), Jiří Příbáň (*Cardiff University*), Isaac Reed (*University of Virginia*), Marek Skovajsa (*Charles University*), Tomáš Sobotka (*Vienna Institute of Demography*), Pieter Vanhuysse (*University of Southern Denmark*), Claire Wallace (*University of Aberdeen*)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2021

ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

<i>Lukáš Dirga: Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice</i>	411
<i>Jaroslav Bílek, Jakub Lysek, Robert Zbíral: Věrní svému jménu? Jak politické strany mezery působí v legislativním procesu</i>	433
<i>Petr Soukup: Faktorová analýza jako známá neznámá (aneb metoda hlavních komponent a varimax nejsou vždy ideální postup)</i>	455

JUBILEUM

<i>Oto Sedláček se dožívá devadesátky (Zdeněk R. Nešpor)</i>	485
--	-----

VZPOMÍNKA NA MICHALA ILLNERA

<i>Zemřel Michal Illner, bývalý ředitel Sociologického ústavu AV ČR (Tomáš Kostecký)</i>	487
<i>Třicet let spolupráce (Alena Vodáková)</i>	489
<i>Sociologové a skauti (Oto Sedláček)</i>	490
<i>Na pomezí sociologie a geografie aneb co pro mě znamenal Michal Illner (Jan Kára)</i>	491
<i>Moje vzpomínka na Michala Illnera (Marie Čermáková)</i>	492
<i>Michalův historický počín v české sociologii – sociologické myšlení přišpendlené k lokalitě a regionu (Zdenka Vajdová)</i>	493
<i>S Michalem v Kanadě (Věra Majerová)</i>	493
<i>Jak i úřady poznají gentlemana (Tomáš Kostecký)</i>	494
<i>Tři tváře Michala Illnera (Josef Bernard)</i>	495
<i>Keď odchádzajú priatelia (Lubomír Faltan)</i>	497
<i>Words of condolence from Tokyo (Akihiro Ishikawa)</i>	498

VZPOMÍNKA NA JIŘINU ŠIKLOVOU

<i>Vzpomínka na socioložku a „tichou disidentku“ Jiřinu Šiklovou</i> (Hynek Jeřábek)	499
<i>Jiřina Šiklová: Když na něco mám kapacitu, tak to udělám</i> (Eva Dragomírecká, Helena Válková, Pavla Kodymová)	502
<i>O genderu a sociální práci – vzpomínka na Jiřinu Šiklovou (Josef Vošmik)</i>	504

NEKROLOG

<i>Ronald Franklin Inglehart (1934–2021) (Ladislav Rabušic)</i>	509
---	-----

RECENZE

<i>Yvona Kostecká, Andrea Beláňová, David Hána, Irena Kašparová, Jakub Pivarč,</i> <i>Zuzana Svobodová: Domácí vzdělávání (Marta Kolářová)</i>	515
<i>Barbora Půtová: Antropologie turismu (Ivan Chorvát)</i>	517
<i>Karolína Pauknerová: Krajina mezi pamětí a zapomínáním. Studie z Čech</i> (Tereza Blažková)	522
<i>Michal Pavlásek: Z Moravy do Velikého Srediště: Etnografické podobenství</i> <i>o zapomenuté náboženské komunitě (Luděk Jirka)</i>	524

Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice*

LUKÁŠ DIRGA**

Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

Sociology Behind Bars? Penitentiary Sociology in the Czech Republic

Abstract: The aim of this paper is to introduce discipline of penitentiary sociology, discuss its forms in the context of the Czech Republic, and answer the question of why sociologists do not participate in everyday practice behind bars of Czech prisons even though they have formal ties with this environment. The findings presented in this paper are based on qualitative research conducted in Czech prisons. The data corpus includes qualitative interviews with selected actors in the prison world and an analysis of relevant documents relating to the research topic. Sociology and the prison system meet on two basic levels in the Czech Republic. As an external partnership that seems to have grown stronger over the years and as an internal bond that has weakened (and almost been dismissed) since the end of the 1990s. Sociology has formally retained a place behind the bars of Czech prisons thanks to the sociologists who according to the regulations of the Czech prison service should figure among the prison staff. In reality, the initial enthusiasm for this practice faded over the years and there are no sociologists currently working in Czech prisons. In this paper the author presents some possible explanations for this, offers a historical description of the (non)participation of sociologists in Czech prisons, and discusses the possibilities for the future development of Czech penitentiary sociology.

Keywords: penitentiary sociology, prison, Czech Republic, inmates, social science

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 4: 411–432
<https://doi.org/10.13060/csr.2021.022>

* Článek vznikl se státní podporou programu ÉTA Technologické agentury ČR v rámci projektu TL02000390 „Odborná příprava vězeňských kaplanů s ohledem na specifika vězeňského prostředí“.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Lukáš Dirga, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, Sedláčkova 15, Plzeň 301 00, e-mail: dirga@kss.zcu.cz.

Úvod

Sociologie si na poli české vědy své místo již našla. O povaze a výzvách sociologického bádání bylo napsáno mnohé [Musil 2002; Skovajsa 2007]. Jedná se o mimořádně rozmanitou disciplínu s mnoha dílčími odvětvími. Jednou z oblastí jejího zájmu je i vězeňství, jehož systematickým studiem se zabývá tzv. *penitenciární sociologie*, která má v zahraničí bohatou historii¹.

V tuzemských sociologických kruzích je tento podobor o poznání méně rozvinut, přestože základy položila již Gerlinda Šmausová [1992, 1994] a posléze se k této tradici přihlásila Kateřina Nedbálková [2006a, 2006b]. Rozvoj penitenciární sociologie u nás můžeme datovat do raných devadesátých let, kdy se začala tvořit jako akademická disciplína s výrazným přesahem do každodenní praxe za mřížemi českých věznic. Do mainstreamového proudu české sociologie se však plně prosadit nikdy nedokázala.

Na sociologii jsou kladeny rozličné nároky a paradigmaty se rozcházejí ve vymezení sociologie jako vědy rozumějící, vysvětlující, teoretické či praktické. Obdobné nároky jsou kladeny i na sociologii v oblasti vězeňství. Zajímavá je zejména otázka míry a podob její angažovanosti.

Cílem mého příspěvku je přiblížit penitenciární sociologii české sociologické obci a diskutovat možná spojení sociologie a vězeňství. Její historický vývoj je typický prolínáním akcentu na akademickou a praktickou funkci. Čtenářům se pokusím nabídnout krátký exkurz do historie vývoje penitenciární sociologie, komparaci se zahraničním kontextem a diskusi role sociologů v českých věznicích. Je nutné si přiznat, že česká penitenciární sociologie za tou zahraniční v mnohém zaostává a její akademický i praktický potenciál zůstává nevyužit.

I přes to, že má působení sociologů v českém vězeňství poměrně dlouhou historii [Bodlákova 1993], je v současné době jejich zastoupení v řadách zaměstnanců českých věznic nulové². Na otázku, proč tomu tak je, se pokusím odpovédět pomocí výzkumu založeného na rozhovorech s vybranými představiteli českého vězeňství a studiu relevantních dokumentů vztahujících se ke zkouma-

¹ V zahraničí je používán ekvivalentní název *sociology of prisons* [Mathiesen 1966; Lambropoulou 1999] či *sociology of prison life* [Drake, Darke, Earle 2015].

² Od zástupce Generálního ředitelství Vězeňské služby České republiky (dále jen GRVŠČR) byla vyžádána statistická data týkající se počtu tabulkových míst obsazených sociology v českých věznicích. Během osobního rozhovoru bylo sděleno, že v současné době (data platná ke dni 16. 9. 2019) nejsou žádná tabulková místa sociologů v českých věznicích zřízena a nejsou tudíž ani obsazena. Konkrétními údaji o vývoji počtu sociologů působících v českých věznicích Vězeňská služba České republiky (dále jen VŠČR) nedisponuje, a tudíž nemohly být poskytnuty. Z provedených rozhovorů vyplývá, že pozice sociologů v českých věznicích byly v historii zřizovány a obsazovány jen velmi výjimečně. Dotázaní respondenti s dlouholetou praxí si dokázali vzpomenout pouze na čtyři případy, kdy v českých věznicích sociologové/socioložky působili (mělo se jednat o věznice Pardubice, Plzeň, Praha-Pankrác a Příbram).

né problematice. Ve výzkumu využívám také vlastních profesních zkušeností získaných na pozici zástupce resortu spravedlnosti (zaměstnanec Ministerstva spravedlnosti) a zástupce akademické obce (člen katedry sociologie Západočeské univerzity v Plzni). Působení v prostředí vězeňství mi dalo možnost navštěvovat české věznice a zároveň poskytl vhodný referenční rámec, se kterým jsem mohl výpovědi respondentů porovnat.

Vymezení penitenciární sociologie

Penitenciární sociologie není v českém kontextu příliš skloňovaný výraz. Pokud už se jí nějaké texty parciálně věnují, tak se jedná o okrajové zmínky týkající se možných vymezení [Mařádek 2003; Černíková 2008], kdy je definována jako systematické studium života za mřížemi vězeňských zařízení s důrazem kladeným na zkoumání věznic jako organizací a subkultur vězněných osob či zaměstnanců [Drake, Darke, Earle 2015]. V českém prostředí je blíže vymezena jako „specializovaný obor sociologie, který zkoumá sociální vazby, strukturu, její fungování a účinnost v penitenciárním procesu pod zorným úhlem naplnění účelu výkonu trestu“ [Černíková 2008: 16].

Již z názvu je patrné, že jejím hlavním zájmem je primárně vězeňský svět. V rámci debat týkajících se jejího definičního vymezení však může být přívlastko „penitenciární“ matoucí a zavádějící. V odborných kruzích je používáno k označení aspektů spojených s dobou strávenou za mřížemi. Jako související se užívá pojem „postpenitenciární“ odkazující k aspektům života po propuštění.

Zařazení penitenciární sociologie mezi penitenciární disciplíny [Mařádek 2003: 49; Černíková 2008: 16–18] tak může vyvolat mylný dojem, že se týká pouze života za mřížemi, kterému mohou porozumět nejlépe jeho přímí účastníci. Takto úzké vymezení odmítám a preferuji širší, zahrnující výzkumné aktivity vykonávané sociology působícími uvnitř i vně vězeňské správy. Ostatně již samotný pojem penitenciární je překládán jako „týkající se vězeňství“ [Mařádek 2003: 49], a ne jako „vykonávaný zaměstnanci věznic“. Z pohledu terminologie není nutné zavádět různá označení pro sociologii vykonávanou „externími“ výzkumníky (nabízí se například označení sociologie vězeňství) a výzkumníky, kteří jsou zaměstnanci daných vězeňských zařízení. Penitenciární sociologii vnímám jako zastřešující pojem, který je v praxi již zaveden a zahrnuje obě pozice, kterým se budu věnovat v dalších částech textu.

Zároveň se domnívám, že není vhodné zužovat rozsah působnosti penitenciární sociologie pouze na život za mřížemi. V odborné literatuře je stejný důraz kladen i na téma přechodu jedince na svobodu, který propuštěním z vězení nekončí, ale často naopak teprve začíná. Pro úspěšný návrat³ vězněné osoby zpět do

³ V sociologické a kriminologické teorii se používají pojmy jako *reintegrace* či *reentry* [Hattery, Smith 2010; Wacquant 2010].

mimovězeňské společnosti je tzv. postpenitenciární péče minimálně stejně důležitá jako péče poskytovaná po dobu věznění [srov. Rozum et al. 2016].

Pro definování penitenciární sociologie je nezbytné odpovědět na dvě základní otázky. Kým je penitenciární sociologie vykonávána a na jakou oblast je zaměřena? V tomto ohledu nepanuje jasná shoda. Dovolím si proto předložit vlastní pojetí, které je na jednu stranu extenzivní, ale zároveň má potenciál definiční nejasnosti/nedorozumění překonat. Za penitenciární sociologii považuji takovou sociologickou práci zaměřenou na oblast výkonu trestu odnětí svobody a života po propuštění z perspektivy všech dotčených aktérů⁴ bez ohledu na vazbu výzkumníka ke zkoumanému prostředí a míru jeho angažovanosti.

V porovnání s ostatními disciplínami⁵, které svou pozornost k tomuto poli upínají, působí sice penitenciární sociologie jako „mladší sestra“ [Mařádek 2003; Černíková 2008], nicméně její kořeny můžeme nalézt již u Donalda Clemmera [1940] a nedávná produkce studií z vězeňského prostředí naznačuje, že lze oprávněně očekávat další rozvoj. Potěšitelný je i fakt, že se penitenciární sociologie stává součástí vysokoškolského vzdělávání. Vyučovány jsou například kurzy *Penitenciární sociologie* (na Západočeské univerzitě v Plzni), *Sociologie de la prison* (na univerzitě v Lille), *Sociology of Punishment* (na univerzitě v Torontu) či *Sociology of Criminal Justice and Corrections* (na univerzitě v Manitobě).

Dvojí setkání sociologie a vězeňství

Věznice představují mnohohrstevnatá prostředí, což je dáno řadou vnitřních i vnějších faktorů. Je možné připustit argument, že věznice jsou si do jisté míry podobné, jelikož podléhají stejnému systému autority [srov. Dirga 2020], zároveň jsou však každá trochu jiná, a to s ohledem na různorodé uspořádání fyzického prostoru a skladbu svých „obyvatel“.

Zmíněná proměnlivost a různorodost vězeňského prostředí mohou pro jeho aktéry představovat každodenní obtíž [Jones, Schmid 2000; Lombardo 1981], pro sociology naopak pomyslný mandát pro jejich práci, kterou tvoří primárně realizace výzkumů a případné zapojení se do každodenní praxe za mřížemi věznic. „Penitenciární sociolog provádí sociologické výzkumy, kdy analyzuje funkčnost sociálních vztahů organizační struktury, např. věznice pro výkon trestu, a na základě této odborné sociologické expertizy vypracovává praktické vědecky fundované návrhy a doporučení, které směřují k zvýšení efektivity

⁴ Nesprávně byla po dlouhou dobu věnována pozornost téměř výhradně populaci vězněných osob a zapomínalo se na zaměstnance nápravných služeb [Lombardo 1981], ale také na rodinné příslušníky vězněných osob [Hála, Jánský, Kabátová 2017].

⁵ Tradičními disciplínami jsou v tomto ohledu zejména kriminologie či penologie. Penitenciární sociologie je řazena mezi penitenciární disciplíny po bok penitenciární pedagogiky, penitenciární psychologie/psychiatrie a sociální práce [Černíková 2008: 10–18].

její činnosti; jsou odhalovány poruchy a příčiny nedostatečné funkčnosti vztahů dané struktury nebo jsou odkrývány rezervy, které mohou při jejich přiměřeném využití znamenat řešení problému přetížení na jiném úseku organizační struktury.“ [Černíková 2008: 16] Základem je výzkumná práce, která však může být vykonávána z různých pozic.

V prvním případě vystupují sociologové v pozici pozorovatelů vězeňského světa bez interní vazby na organizaci, která jej spravuje. Aktivně se do řešení problémů nezapojují. Druhou pozicí je naopak jejich vtáhnutí do „první linie“, kdy se stávají součástí vězeňského světa s úkolem analyzovat jej zevnitř. První pozice v rámci zkoumání vězeňského světa převládá, ani druhý přístup však není zcela výjimečný.

Externí spojení sociologie a vězeňství

Vězeňské prostředí přitahuje pozornost sociálních věd dlouhodobě [Howard 1777; Bentham 1823; Osborne 1916]. Počátky vězeňského výzkumu byly vedeny snahou o rozšíření poznání následovanou praktickým řešením odhalených problémů. S rostoucím zájmem o toto specifické společenské pole se postupně zvyšovala i produkce studií popisujících světy vězněných osob a jejich dohlížitelů. Význam a respekt vězeňského výzkumu postupně sílily a sociologie si v něm vydobyla své místo. Velkou měrou se o to zasloužil Donald Clemmer, který se do dějin vězeňského výzkumu nesmazatelně zapsal svým konceptem prizonizace [1940]. Mezi klasiky sociologického vězeňského výzkumu lze zařadit také Greshama Sykese [1958] a Ervinga Goffmana [1961].

Penitenciární sociologie se posléze rozvíjela jako polemika výše uvedených děl [Haynes 1949; Irwin, Cressey 1962]. Dominoval zejména spor o příčiny vzniku vězeňských (sub)kultur. Na pozadí této diskuse se vyprofilovaly dva základní přístupy označované jako deprivanční a importační modely. Deprivanční vychází z předpokladu, že základem je adaptace na vězeňské prostředí a s tím související deprivace. Importační model naopak zdůrazňuje kulturní aspekty a zvyklosti, které do vězeňského prostředí vnáší nově příchozí odsouzení. Vězeňská (sub)kultura je tak vnímána jako institucionalizovaná vězeňská verze kriminálních subkultur z mimovězeňského prostředí. Přibližně od sedmdesátých let [Lambropoulou 1999] převažuje v odborných diskusích model integrovaný, který předchází dva modely propojuje [Liebling, Arnold 2004; Crewe 2010].

Rozsah svého zájmu sociologie, jak je jejím dobrým zvykem, v průběhu let dále rozšiřovala na další aspekty života za mřížemi. Příkladem mohou být studie popisující specifika ženských věznic, vyvažující Goffmanovu „genderovou slepotu“ [Ward, Kassebaum 1965; Giallombardo 1966], či výzkumy zaměřené na skladbu vězeňské populace dle etnicity a socioekonomického statusu [Wacquant 2001].

Do dějin moderní sociologie se zapsal i Michel Foucault, který výrazným způsobem ovlivnil uvažování o způsobech trestání. Na Foucaulta [2000] reagova-

la řada autorů [Garland 1986; Alford 2000; Mathiesen 1990]. Inspiroval také kritický směr vězeňského výzkumu [Šmausová 1992, 1994; Baratta 1995; Swaaningen 1997], který se stal základem diskusí o (ne)efektivitě vězení a jeho možném zrušení [Brossat 2001; Ryan, Ward 2014]. Vývoj penitenciární sociologie si dovoluji na základě rešerše výše uvedených děl rozdělit do tří fází.

První nazývám jako „*předmoderní*“ období a řadím do ní významné autory, kteří sociologické myšlení významně ovlivnili. Mezi ně patří Jeremy Bentham, John Howard a Thomas Mott Osborne. Druhou fází je období „*klasických teorií a jejich kritiky*“, které začíná publikací Clemmerova díla. Až do začátku šedesátých let se věnovala penitenciární sociologie převážně sporu mezi deprivacním (Clemmer, Sykes, Goffman) a importačním (Irwin, Cressey) modelem. Přibližně od poloviny šedesátých let začíná ve velké míře sílit kritika klasických teorií, ke které se ve druhé polovině sedmdesátých let přidal Michel Foucault. Tzv. big house (holistická) perspektiva [Lambropoulou 1999] byla postupně nahrazována důrazem na různorodost a mnohovrstevnatost vězeňských světů a popisem jednotlivých dílčích aspektů života za mřížemi.

Třetí fází „*parciálních teorií*“ datuji k přelomu tisíciletí, kdy se pro penitenciární sociologii stal charakteristickým primární důraz na dílčí teorie s kritickým rozměrem, připomínající pomyslné skládání puzzle, do kterého každý přispívá svým dílem. Příkladem může být rozvoj tzv. sociologie vězeňských útěků [Martin, Chantraine 2018].

Během dlouholeté historie prokázala penitenciární sociologie svou relevanci ve vztahu ke zkoumání vězeňského života, čímž si získala pozornost a důvěru zástupců vězeňských administrativ. Pokud se v případě základního výzkumu obrací sociologové na zástupce vězeňských správ s žádostí o spolupráci na svých výzkumech, tak v případě aplikovaného výzkumu se role proměňují. Žadatelé se v těchto případech stávají zástupci věznic, kteří oslovují sociology s žádostí o pomoc.

Známým se v tomto kontextu stal Institut kriminologie zřízený při Univerzitě v Cambridge v roce 1959. Nositelem spojení akademické a praktické sféry byl zakladatel institutu sir Leon Radzinowicz, který působil jako externí expert v mnoha komisích a poradních sborech v rámci tehdejšího britského vězeňství, jehož zástupci si velmi cenili výstupů výzkumné činnosti institutu [Sparks, Bottoms, Hay 1996; Radzinowicz 1998]. Situace se příliš nezměnila ani po roce 2000, kdy se institut přejmenoval na Centrum vězeňského výzkumu a ředitelkou se stala Alison Liebling.

Příkladem výstupu aplikovaného sociologického vězeňského výzkumu je metodologický nástroj na měření kvality života ve věznicích označovaný zkratkou MQPL (Measuring the Quality of Prison Life), který byl vyvinut týmem odborníků z Centra vězeňského výzkumu [Liebling, Hulley, Crewe 2012] na základě zadání zástupců nejvyššího managementu britského vězeňství. Tímto způsobem tak byla saturována dlouhodobá potřeba kvalitativní evaluace a komparace britských věznic.

Obdobně jako na mezinárodní scéně i v českém kontextu můžeme nalézt příklady základního a aplikovaného sociologického vězeňského výzkumu. Základy pro rozvoj tuzemské penitenciární sociologie vytvořila Gerlinda Šmausová [1992, 1994], která je označována za představitelku tzv. kritické kriminologie. Své sociologické kořeny však nikdy neskrývala a její vliv na vývoj české sociologie je značný. Ve svých pracích se věnuje zejména trestní justici, právu a vězeňství.

Oživení české penitenciární sociologie přinesl o několik let později etnografický výzkum Kateřiny Nedbálkové, která svou pozornost obrátila k „genderově specifickým vzorům organizace sociálního světa“ ženské věznice [Nedbálková 2006a: 10]. Její práce byla přínosná nejen z hlediska diskutování otázky genderovanosti prostředí českých věznic [ibid.], ale také v oblasti metodologie kvalitativního vězeňského výzkumu [Nedbálková 2006b]. Po skončení uvedeného výzkumu se Kateřina Nedbálková vězeňskému prostředí dále již nevěnovala a česká penitenciární sociologie zažila útlum.

V posledních letech se však situace proměnila. Problematice vězeňství ze sociologické perspektivy se v současné době věnují například (řazeno abecedně) Andrea Beláňová [Beláňová 2018; Beláňová, Trejbalová 2020], Jiří Buriánek [Buriánek, Podaná, Homolová 2016; Buriánek, Hulmáková, Podaná 2018], Lukáš Dirga [Dirga 2017, 2020; Dirga, Hasmanová Marhánková 2014; Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga, Váně 2020], Alena Lochmannová [2020], Jiří Mertl [2020], Jitka Navrátilová⁶, Zuzana Podaná [Podaná, Buriánek 2010], Jan Váně [Váně, Dirga 2016, 2020] či Lucie Vidovičová [Vidovičová, Wija 2020].⁷

V České republice jsou položeny také základy aplikovanému vězeňskému výzkumu, který je dle zákona č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční stráží České republiky, svěřen do rukou samotné VSČR, respektive Akademii Vězeňské služby České republiky (dále jen AVSČR). Předmětný zákon ukládá VSČR „provádět výzkum v oboru penologie a využívat jeho výsledky a vědecké poznatky při výkonu vazby a při výkonu trestu odnětí svobody“ (§ 2 odst. 1 písm. e). Předmětné ustanovení sice explicitně zmiňuje pouze vědní obor penologie, nicméně jej lze vykládat extenzivně jako realizaci aplikovaného vězeňského výzkumu, do kterého by svým zaměřením spadala také penitenciární sociologie. S ohledem na dlouhodobě omezené možnosti VSČR je však aplikovaný výzkum realizován jejími zástupci pouze výjimečně.

Resortní výzkumnou roli v tomto ohledu přebírá zejména Institut pro kriminologii a sociální prevenci. Činnost institutu se řídí Střednědobým plánem činností, reflektujícím výzkumné priority definované resortem spravedlnosti. Oborově se institut věnuje primárně soustavnému rozvoji aplikovaného kriminologického výzkumu. V rámci jednotlivých výzkumných úkolů však dochází

⁶ Aktuálně řešící výzkumný projekt *Rodičovství za mřížemi*.

⁷ Nejedná se o vyčerpávající výčet všech sociologů a socioložek, kteří se věnovali/věnují v České republice problematice vězeňství. Jedná se o vybrané autory a autorky, s jejichž díly jsem obeznámen.

i ke spolupráci se sociology, kteří se na řešení projektů podílejí. Sociologie je dále přítomna i v „odborné výbavě“ některých výzkumníků působících na institutu.

Pro českou penitenciární sociologii se tak otevírá prostor i v oblasti aplikovaného výzkumu. VŠČR dlouhodobě spolupracuje například s katedrou sociologie Univerzity Karlovy, jejíž zástupci se podíleli na implementaci nástroje Souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených (označovaného zkratkou SARPO)⁸ do praxe českého vězeňství. Sociologický přínos spočívá ve využití metodologického potenciálu za účelem validizace a kalibrace [Drahý, Hůrka, Petras 2018: 27]. Spolupráce VŠČR s akademickým sektorem je však širší a zahrnuje i další subjekty, jako je Masarykova univerzita v Brně, se kterou uzavřelo GRVŠČR dne 14. 1. 2015 memorandum o spolupráci. Dle předmětného memoranda je obsahem spolupráce pedagogická činnost (přednášky zaměstnanců VŠČR v rámci univerzitních kurzů a exkurze studentů univerzity do vybraných českých věznic) a spolupráce na realizaci výzkumných projektů. Nositelem spolupráce je za Masarykovu univerzitu Fakulta sociálních studií.

Výše uvedená participace sociologů na vězeňském výzkumu není vykonávána z pozic zaměstnanců VŠČR. Nejsou tedy přímou součástí penitenciární praxe, což je mírou angažovanosti odlišuje od druhé skupiny na pozicích odborných členů oddělení výkonu trestu českých věznic.

Interní spojení sociologie a vězeňství

Rozdělení externího a interního spojení prostřednictvím odkazu na angažovanost výzkumu je v mnoha ohledech jistě nedokonalé. Například Michel Foucault byl politicky angažovaný, když se snažil na základě kritické reflexe tehdejšího francouzského vězeňství poukazovat na nevyhovující podmínky a postavení odsouzených a aktivně přispívat ke změně. Za tímto účelem se podílel na založení Groupe d'Information sur les Prisons. Jeho vztah byl vůči francouzské vězeňské službě externí, jelikož Foucault nikdy nebyl jejím členem. Dalším z příkladů obdobně angažované penitenciární sociologie je působení Johanny Foster, která využila své poznatky a odborné aktivity k praktickému řešení problematiky nedostatečného vzdělání vězňů ve Spojených státech amerických. Za tímto účelem spoluzaložila v devadesátých letech minulého století tzv. college-in-programs, tedy vzdělávací programy pro uvězněné [Odell Korgen, White 2009: 34].

Mým cílem nebylo vytvořit nepřekročitelnou typologii penitenciárních sociologů, ale spíše ilustrovat klíčové rozdíly uvnitř penitenciární sociologie, přičemž interní provázání s vězeňskou správou vidím jako hlavní oddělující kritérium. Zaměstnanecký/služební poměr vůči VŠČR zavdává specifický typ angažovanosti,

⁸ „SARPO je penitenciární nástroj určený k hodnocení kriminogenních rizik a potřeb odsouzených osob umístěných v typech věznic s ostrahou a zvýšenou ostrahou.“ [Drahý, Hůrka, Petras 2018: 12]

kteřá se od sociologů očekává a následně vyžaduje. Svými výzkumy nejen rozšiřují poznání, ale jejich úkolem je současně také aktivní zapojení se do realizace řešení odhalených problémů. Ilustrativním příkladem je úvaha Pavly Kaprové, která označila sociologii za mřížemi za „klinickou“ a roli sociologů vymezila následovně: „Jde o takový typ sociologie, kde cílem je ne jen, a dokonce ne hlavně, analyzovat sociální oblast sociální skutečnosti, ve které se pohybuje, ale především *intervenovat* do ní.“ [Kaprová 1993: 33]

Na výkonu penitenciární praxe se podílí v českých věznicích několik různých skupin zaměstnanců, jejichž diferenciaci a pracovní náplň vycházejí z vnitřních předpisů VŠČR. První skupinu tvoří příslušníci VŠČR zařazení k výkonu dozorčí služby. Druhou skupinou jsou zaměstnanci VŠČR, kteří se přímo podílejí na výkonu penitenciární praxe odborným zacházením s vězněnými osobami. S ohledem na fakt, že organizační jednotky VŠČR tvoří věznice (pro výkon trestu), vazební věznice (pro výkon vazby) a detenční ústavy (pro výkon zabezpečovací detence), tak je i vězeňský personál dělen dle oddělení na zaměstnance oddělení výkonu trestu, oddělení výkonu vazby a oddělení výkonu zabezpečovací detence.

Na základě vnitřních předpisů VŠČR jsou sociologové zařazení jako odborní zaměstnanci oddělení výkonu trestu⁹, přičemž jejich hlavní agenda spočívá v „provádění sociologických výzkumů, na jejichž základě vypracovávají praktické, vědecky fundované návrhy a doporučení za účelem zvýšení efektivnosti činnosti ústavu, odhalování a využívání sociálních rezerv“ [Bodláková 1993: 20]. Sociolog by tedy měl primárně zajišťovat výzkumnou, analytickou a poradenskou činnost. Formálně je sociologům dána také možnost osobně participovat na realizaci programů zacházení.

Sociologové se tak spolu se svou analyticko-výzkumnou činností mohou podílet i na moci výkonné ve formě potenciálního vlivu na ředitele věznice, který má rozhodovací pravomoc. Sociologové jsou uváděni jako možní členové poradních orgánů ředitele věznice, který by měl k jejich stanoviskům přihlížet. Výstupy práce sociologů by tak měly představovat podklad pro rozhodování v praktických záležitostech týkajících se výkonu trestu. Zvláštní oblastí, ve které je na sociology kladen důraz, je ochrana odsouzených před neoprávněným násilím a jakýmkoliv projevy ponižování lidské důstojnosti¹⁰.

Ivana Bodláková [1993] označila v roce 1993 zavedení sociologů do české penitenciární praxe za experiment. S odstupem více než 25 let si dovolím tvrdit, že se tento experiment příliš nezdařil. Ačkoliv je pozice a činnost sociologů v českých věznicích formálně ukotvena, tak v praxi využívána není. Své tvrzení opírám o vlastní terénní výzkum, jehož metodologický popis uvádím níže.

⁹ Dalšími odbornými zaměstnanci oddělení výkonu trestu jsou speciální pedagog, psycholog, sociální pracovník, vychovatel, vychovatel-terapeut a pedagog volného času.

¹⁰ Dle ustanovení § 35 odst. 5 vyhlášky Ministerstva spravedlnosti č. 345/1999 Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody.

Metoda

Ve svém výzkumu jsem nemohl využít žádných statistických údajů, a to jednoduše proto, že takové údaje dostupné nejsou. Rozhodl jsem se tedy provést kvalitativní výzkum založený na polostrukturovaných rozhovorech s vybranými komunikačními partnery, které jsem doplnil obsahovou analýzou příslušných dokumentů. Jednalo se zejména o vybrané předpisy VSCŘ (aktuální i historické), legislativní prameny a koncepční strategické dokumenty. Za vstřícný přístup a poskytnutí uvedených materiálů bych rád poděkoval zástupcům VSCŘ.

Výběr participantů pro můj výzkum byl záměrný, jelikož ve vztahu ke zkoumané problematice jsou relevantními komunikačními partnery pouze někteří z aktérů českého vězeňství. Prvním typem jsou samotní sociologové oddělení výkonu trestu působící v českých věznicích. Přes veškerou snahu se mi bohužel žádného bývalého sociologa kontaktovat nepodařilo. Další výběr potenciálních participantů výzkumu se tak řídil logikou organizační struktury, která se stala oporou mého výběru. Dovolím si začít od jejích spodních pater.

Penitenciární praxe je vykonávána primárně ve věznicích, které představují organizační jednotky VSCŘ. V rámci věznic jsou sociologové podřízeni vedoucím oddělení výkonu trestu. Z tohoto důvodu jsem provedl rozhovory se sedmi vedoucími oddělení výkonu trestu působícími v mužských i ženských věznicích. Na chod věznice, a tudíž i zapojení sociologů, má značný vliv také ředitel či ředitelka¹¹ věznice. Z tohoto důvodu jsem realizoval rozhovory se dvěma řediteli věznic. Dovolím si uvést, že v každé věznici je jeden ředitel a jeden vedoucí oddělení výkonu trestu. Celkově je v současné době v České republice 35 věznic/vazebních věznic/detenčních ústavů, což tedy udává celkovou velikost populace ředitelů a vedoucích.

Věznice metodicky řídí a kontroluje GRVSCŘ, v jehož rámci jsou zřízeny úseky podílející se na utváření penitenciární praxe. O rozhovor jsem požádal zástupce s dlouholetou praxí. Obdobně jsem postupoval i v případě žádosti o rozhovor se zástupcem Ministerstva spravedlnosti¹² a AVSČR. Zaměstnanci VSCŘ po přijetí do zaměstnaneckého/služebního poměru absolvují specializované vzdělávání, které se realizuje v AVSČR. Z tohoto důvodu jsem se obrátil také na odborného zaměstnance AVSČR, který v jejích řadách působí již velmi dlouhou dobu a má tak o zkoumané problematice rozsáhlý přehled.

V období mezi zářím roku 2019 a březnem roku 2020 jsem celkově realizoval dvanáct rozhovorů. Lokace pro realizaci rozhovorů vybírali komunikační partneři, jejichž požadavkům jsem se vždy přizpůsobil. Jednalo se o jejich kance-

¹¹ Z důvodu zachování anonymity používám dále v textu generické maskulinum.

¹² Ministerstvo spravedlnosti se na penitenciární praxi přímo nepodílí, ale dle zákona č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční stráží České republiky, vytváří podmínky pro řádný výkon činností VSCŘ. Zároveň se jedná o ústřední orgán státní správy v oblasti vězeňství.

láře nebo o neformální prostředí kaváren. Délka rozhovorů se pohybovala v rozmezí od 25 do 90 minut. Vedeny byly na základě seznamu předem definovaných témat vycházejících ze studia odborné literatury. Průběh jednotlivých rozhovorů se však mírně lišil s ohledem na jejich kontext a dynamiku. Rozhovory jsem se souhlasem komunikačních partnerů nahrával na záznamové zařízení, následně přepisoval a analyzoval.

V rámci rozhovorů jsem kladl důraz na zkušenosti komunikačních partnerů se zapojením sociologů do penitenciární praxe, na jejich povědomí o sociologii jako vědecké disciplíně a jejich vnímání možností a limitů působení sociologů v současném českém vězeňství.

Časové možnosti komunikačních partnerů byly velmi omezené a ne vždy bylo možné domluvit termín osobního rozhovoru (z důvodu omezení spojených s opatřeními proti šíření viru COVID-19). Nechtěl jsem však přijít o možnost získání perspektivy těchto aktérů, a tak jsem nad rámec výše uvedených rozhovorů využil ve dvou případech alternativního řešení ve formě e-mailové komunikace a telefonického rozhovoru. Jednalo se o jednoho vedoucího oddělení výkonu trestu a zástupce AVSČR.

Na závěr metodologického popisu si dovoluji uvést, že jsem v době realizace výzkumu působil jako vrchní ministerský rada Ministerstva spravedlnosti. Profesní působení v rámci resortu spravedlnosti by mohlo průběh rozhovorů negativně ovlivnit, žádné takovéto ovlivnění jsem však nezaznamenal. Naopak jsem jej mohl využít ke kontaktování participantů výzkumu, které je v případě vězeňského výzkumu v mnoha případech značně složité [Nedbálková 2006b]. Zbývající část této studie bude věnována prezentaci zjištění a odpovědi na výše položenou otázku. Pozornost obrátím zejména k českému prostředí a problematice možného působení sociologů v českých věznicích.

Jak se ideály rozcházejí s praxí: (ne)působení sociologů v českých věznicích

Snahy o vtažení sociologie do „první linie penitenciární praxe“ a zapojení sociologů do přímé práce s vězněnými osobami jsou spojeny s počátky novodobého porevolučního českého vězeňství. Hlavním cílem bylo překonání pozůstatků komunistického vězeňství a nastartování transformace směřující k vytvoření vězeňského systému konkurujícího vyspělým evropským zemím. S tímto úkolem měla pomoci právě sociologie, jejíž role byla zdůrazňována ve vztahu k požadavku humanizace tehdejšího vězeňství [Bodláková 1993; Dirga 2020].

V současné době jsou sociologové ve věznicích pojímáni jako součást týmu odborných zaměstnanců a tato jejich pozice vychází z úpravy ve vnitřních předpisech VŠČR. Konkrétně se jedná o tzv. nařízení generálního ředitele, upravující činnost zaměstnanců a příslušníků VŠČR, kteří zabezpečují výkon vazby, výkon trestu odnětí svobody a výkon zabezpečovací detence.

Při snaze datovat počátky působení sociologů v českých věznicích jsem vycházel z analýzy takto zaměřených nařízení a díky pomoci zástupce Kabinetu historie a dokumentace Vězeňské služby České republiky se mi podařilo nalézt první zmínku v úpravě z roku 1998. Je však pravděpodobné, že sociologové a socioložky působili v českých věznicích již na počátku devadesátých let, minimálně od roku 1991 [Bodláková 1993]. K dřívější úpravě ve vnitřních předpisech jsem se však bohužel nedostal, jelikož žádné nemusely existovat. Ivana Bodláková [ibid.] uvádí, že působnost sociologů nebyla v roce 1993 vymezena žádným písemným předpisem. Je tedy pravděpodobné, že pracovní místa sociologů byla ve věznicích nejdříve v roce 1991 systemizována a až v průběhu následujících let se dopracovala písemná úprava náplně jejich činnosti. Návrh na vymezení vlastní činnosti připravili sami sociologové a socioložky působící v tehdejších věznicích s tím, že jejich činnost by měla být jak výzkumná, tak praktická [ibid.]. Na Ivanu Bodlákovou navázala svým textem Pavla Kaprová [1993], která detailně popsala působení sociologů. Sama přitom kladla primární důraz na praktickou intervenci do každodenního chodu věznice. Při komparaci návrhů vymezení role vězeňského sociologa v textech Ivany Bodlákové a Pavly Kaprové s vnitřním předpisem VSČR z roku 1998 je možné konstatovat, že se jejich návrhy do uvedené písemné úpravy značně promítly.

Od roku 1998 bylo příslušné nařízení generálního ředitele novelizováno minimálně pětkrát¹³, přičemž uvedené novelizace dopadaly také na vymezení rozsahu působnosti sociologů. V roce 1998 jim byla přidělena role odborných zaměstnanců analyzujících oblasti personální práce, výkonu trestu a vazby a vnějších vztahů věznic. Organizačně byl sociolog podřízen vedoucímu oddělení. Výzkumná pozornost byla upřena zejména na oblasti vztahů mezi účastníky vězeňského světa, neformálních sociálních struktur a obecných souvislostí výkonu trestu. Sociolog měl dále vymezeny praktické činnosti, kdy se podílel na vytváření programů zacházení, návrhů na ubytování vězněných osob, jejich přecházení do jiných věznic, zařazování do zaměstnání a vzdělávání. Sociolog se podílel na přípravě návrhů na přerušení trestu, udělování návštěv a na zkoumání příčin mimořádných událostí¹⁴. Ve vztahu k ostatním zaměstnancům měl poskytovat metodickou pomoc. V oblasti přímé práce s odsouzenými měl uloženo vést minimálně jednu aktivitu programu zacházení (vymezeno jako povinnost).

Obsahově se v průběhu let úprava role sociologa ve vnitřních předpisech VSČR příliš neměnila. Za zmínku stojí pouze dvě dílčí úpravy. Od roku 2006 je činnost sociologa zúžena pouze na výkon trestu a z písemné úpravy byl vynechán výkon vazby. Sociolog by se tedy dle této logiky měl věnovat pouze aspektům výkonu trestu.

¹³ V letech 2000, 2006, 2009, 2010 a 2016 (aktuálně platné).

¹⁴ Mezi mimořádné události patří například útěk (včetně pokusu), sebepoškození, sebevražda (včetně pokusu), úmrtí, fyzické napadení, hladovka, zneužívání omamných a psychotropních látek, držení nepovolených předmětů a další.

Během rozhovorů s komunikačními partnery jsem se snažil dopátrat vysvětlení, z jakého důvodu je činnost sociologů vyhrazena pouze do oblasti výkonu trestu a není se sociology počítáno v oblasti výkonu vazby ani zabezpečovací detence. Vysvětlení, které ve výpovědích zaznívalo, bylo spojeno s relativně nedávným zřízením tohoto institutu v ČR v roce 2009 (zákonem č. 129/2008 Sb., o výkonu zabezpečovací detence a o změně některých souvisejících zákonů).

Úprava týkající se působení sociologů ve věznicích je známa již minimálně od roku 1998. V perspektivách dotázaných se tedy kladl primární důraz na výkon trestu a v novelizacích se na zabezpečovací detenci „již nemyslelo“ (citace rozhovoru s vedoucím oddělení). Dalším vysvětlením může být počet vězňených osob ve výkonu trestu, který činil k datu 2. 9. 2020 celkem 18 201 odsouzených. Ke stejnému datu bylo ve statistikách VSČR evidováno pouze 100 chovanců v zabezpečovací detenci¹⁵. Jednoznačná odpověď však nezazněla ani z úst zástupce GRVVSČR.

Od roku 2006 je činnost sociologa ochuzena i o oblast výkonu vazby, což bylo ze strany dotázaných vysvětlováno nestálostí populace obviněných osob ve vazbě, kteří v daných věznicích poměrně hodně fluktuují, a sociolog by tak nemohl vykonávat svou práci, která vyžaduje dlouhodobost („aby poznal vnitřní procesy a struktury mezi odsouzenými, musel by se tomu věnovat dlouho a do hloubky, což ve vazbě prakticky nejde“ – citace rozhovoru s vedoucím oddělení).

Další změna, kterou považují za významnou, se týká přímé práce sociologa s vězňenými osobami. V předpisech z let 1998 a 2000 bylo uvedeno, že sociolog vede minimálně jednu aktivitu programu zacházení (mohlo být více). Od roku 2006 už je jasné upraveno, že je to pouze jedna aktivita (stále to však byla povinnost). Od roku 2010 je formulace upravena tak, že sociolog může vést aktivity programu zacházení (již to tedy není povinnost, ale možnost). Z uvedených změn lze odvodit oslabování důrazu na přímou práci sociologa s vězňenými osobami.

To je možné vysvětlit postupným úbytkem sociologů ve věznicích a naopak kladením většího důrazu na práci dalších odborných zaměstnanců. Zástupce GRVVSČR popsal činnost sociologa následujícím způsobem: „Sociolog by měl dělat hlavně sociologické výzkumy, vidět to, co ostatní nevidí, a předložit návrhy na zlepšení. Na to, aby pracoval s vězni v programech zacházení, by ani neměl prostor.“ V uvedeném úryvku z rozhovoru je patrný důraz na výzkumnou činnost a nároky na sociologii kladené. Od sociologů se očekává velmi detailní a komplexní analýza zkoumaného prostředí, přičemž by jejich pozornost neměla být tříštěna mezi výzkum a přímou prací s vězňenými. Zároveň je v této citaci ukryto také vysvětlení, proč je to zrovna sociologie, která by měla mít za mřížemi českých věznic své místo.

Klíčovým důvodem je potenciál sociologie pokrýt „širší souvislosti“, jak je uvedeno již v samotných vnitřních předpisech. Na uvedeném se shodli všichni

¹⁵ Statistická data byla získána z volně dostupných webových stránek VSČR (www.vscr.cz).

dotázaní komunikační partneři. Zdůrazňována byla zejména schopnost sociologů postihnout kontext celé věznice (včetně možného přesahu do života před uvězněním), což je odlišuje od ostatních odborných zaměstnanců, kteří se specializují na své dílčí oblasti (např. psychologické, terapeutické atd.). Sociolog se v této perspektivě stává jakýmsi „univerzálem“, který propojí práci svých kolegů. Obdobné vysvětlení lze odvodit i z textů Ivany Bodlákové a Pavly Kaprové [Bodláková 1993; Kaprová 1993].

Na začátku devadesátých let byla do působení sociologů v českých věznicích vkládána značná naděje a víra v přínos jejich práce. Výpovědi dotázaných komunikačních partnerů i aktuálně dostupné údaje o počtu sociologů však vypovídají o dlouhodobém nevyužití potenciálu sociologie v každodenní vězeňské praxi. Z odborných zdrojů lze uvedené doložit, kdy například Ivana Bodláková [1993] uvedla, že se sociologie příliš nevyužívá, Vladimír Mařádek [2003] konstatoval, že ve věznicích žádní sociologové prakticky nejsou, a obdobné zmínila i Vratislava Černíková [2008].

I přes ne příliš povzbudivé počty však převládaly u zmíněných autorů a autorek spíše pozitivní předpovědi budoucího vývoje. Vratislava Černíková věřila v to, že se sociologie bude o vězeňství více zajímat a počty sociologů v každodenní penitenciární praxi porostou. Rostoucí zájem sociologie lze vypožorovat na rostoucí produkci sociologických výzkumů zaměřených na vězeňský svět a témata s ním spojená. Naopak početně sociologů ubylo natolik, že se z nich prakticky staly pomyslné „*paní Columbové*“, o jejichž existenci se sice píše, ale reálně k vidění nejsou.

Již na počátku působení v devadesátých letech by se dali spočítat „na prstech jedné ruky“. V současné době již v českých věznicích na pozicích sociologů oddělení výkonu trestu nejsou žádní. Ruku v ruce s úbytkem sociologů slábne také víra zaměstnanců věznic v možnosti zapojení sociologů do každodenních činností souvisejících s výkonem trestu. Týká se to jak přínosu jejich výzkumné činnosti, tak také možné práce s vězněnými osobami.

Upřímně si neumím představit, co by tam (sociolog ve věznici – pozn. autora) dělal a čemu by to pomohlo. Ve věznicích není povědomí o sociologii a myslím si, že by tam sociolog ani nezapadl. Těžko by se s ním bavili zaměstnanci a odsouzení. Spíše by ho viděli jako něco cizího. Nikdy jsem ani neslyšel o tom, že by v praxi nějaký sociologický výzkum vznikl nebo se někde využil. (úryvek z citace s ředitelem věznice)

Jinakost sociologie, v rozhovoru vyjádřená jako problematické „zapadnutí“, je spojena s omezenými možnostmi sociologa při práci s vězněnými osobami. Důvodům, kvůli kterým sociologové nenacházejí ve věznici uplatnění, se budu věnovat v následující kapitole.

Důvody selhání experimentu

Z rozhovorů s dotázanými komunikačními partnery vyplynulo několik vzájemně provázaných vysvětlení dlouhotrvající absence sociologů v českých věznicích. Každému vysvětlení se budu věnovat v samostatné části a v závěru nabídnu vlastní pohled na možnosti působení sociologů ve věznicích.

Co by tam sociolog dělal? Přetrvávající nejasnosti role sociologů v českých věznicích

V devadesátých letech byla jedním z možných důvodů nízkého využívání sociologů v českých věznicích nedostatečná úprava jejich role, úkolů a kompetencí [Bodláková 1993; Kaprová 1993]. Od roku 1998 by uvedené již platit nemělo, jelikož byla chybějící mezera zaplněna příslušným nařízením generálního ředitele VSČR. Znamená však písemné vymezení pracovní náplně sociologa dostatečnou zárukou, že budou aktéři českého vězeňství seznámeni s tím, co by měl ve věznici vykonávat? Z výpovědí dotázaných vyplývá, že tomu tak není.

Ve většině rozhovorů zaznělo, že i přes existenci uvedeného nařízení nepanuje mezi zaměstnanci věznic jasná představa. V některých případech dokonce nevěděli dotázaní ani o tom, že by sociolog ve věznicích měl působit. Dotázaní komunikační partneři se v rozhovorech snažili alespoň nastínit vlastní představu (bez detailní znalosti uvedeného nařízení) toho, co by sociolog vykonávat mohl. Ve všech případech byl spojován čistě s výzkumnou činností.

Výzkum jako takový však není (z pohledu dotázaných) prioritou pro každodenní praxi za mřížemi českých věznic, z čehož poté pramení následující souvislost. Pokud je sociolog spojován s výzkumem, který má ve věznici jen okrajové místo, pak je potřeba zapojení sociologů hodnocena jako nízká. Jako klíčová byla v rozhovorech označena přímá práce s vězněnými osobami, se kterou však sociolog spojován není. Z výrazné nejasnosti role sociologa za mřížemi následně vyplývá negativní hodnocení možné efektivity „sociologické práce“ obecně.

Sociolog není ve věznici potřeba?

V minulosti převládal spíše pozitivní náhled na možný přínos sociologie pro vězeňskou praxi. Je to patrné z citovaných odborných zdrojů, ale také z výpovědí komunikačních partnerů s historickou pamětí. Zástupce AVSČR v našem rozhovoru zmínil, že práce sociologů ve věznicích nebyla hodnocena negativně.

Při návštěvě věznice XY (anonymizováno autorem) mne tehdy vedení upozornilo, že zaměstnalo socioložku. Vedení hodnotilo práci socioložky tak, že pomáhá vyhledávat řešitelné problémy, činí oprávněné potřeby personálu transparentními, což vše přispívá ke zlepšení dobré tvůrčí atmosféry a spolupráce ve věznici. Socioložka v této věznici působila asi rok.

Uvedená citace působí velmi idylicky, ale jak potvrdil sám komunikační partner, jednalo se spíše o ojedinělý případ, fungující jen díky „osvícené“ ředitelce věznice, která vytvořila vhodné podmínky pro zmiňovanou socioložku. Ve větším měřítku převládala jistá pochybnost a obava, jaký vliv může sociologie na vězeňství mít.

Moje zkušenost se sociologickými výzkumy v organizacích je taková, že získaná data se mohou stát dobrým sluhou, ale i zlým pánem. Je to po obou stranách nabroušený meč, tj. nástroj, který může pomoci, ale také může zkomplikovat vztahy až po zvýšení rizika konfliktů v organizaci.

Rizikovými se v tomto ohledu stávají zejména negativní zjištění týkající se chodu věznice či interpersonálních vazeb mezi účastníky vězeňského světa. Uvedená obava z možných nezamýšlených důsledků působení sociologů ve věznici byla sdílena i dalšími dotázanými aktéry. Zachování klidového režimu ve věznici bylo preferováno před případnou zpětnou vazbou. Z rozhovorů jsem však měl pocit, že možnosti sociologického přínosu nejsou dotázanými komunikačními partnery správně pochopeny.

Z rozhovorů, které jsem s aktéry českého vězeňství na toto téma provedl, vyplývá, že v současné době převládá negativní hodnocení možného zapojení sociologů do týmu vězeňských zaměstnanců. Sociologické výzkumy jsou hodnoceny jako nevyužitelné s ohledem na „atmosféru ve věznicích panující“ (citace z rozhovoru s vedoucím oddělení). Zpochybňována však nebyla sociologie jako věda, ale sociologie jako „kolečko ve vězeňském soukolí“, pro které aktuálně není místo. Zaměstnanci na jedné straně vyjadřovali nedůvěru v možnosti výzkumné činnosti prováděné z pozice zaměstnance věznice (zmiňovaná neochota zaměstnanců i vězňů) a také vyjadřovali nemožnost využít výstupy takovéto činnosti v praxi.

Z úst ředitelů věznic dále zaznívalo, že i kdyby sociologa ve věznicích mít chtěli, tak „v současném stavu českého vězeňství to je nereálné“. Označení „současný stav“ odkazuje k aktuálnímu podfinancování českého vězeňství, které se navíc dlouhodobě potýká s nedostatkem odborného personálu [Ministerstvo spravedlnosti ČR 2016]. Současným trendem je spíše počty redukovat než vytvářet nová pracovní/služební místa. V daném kontextu ředitelé věznic volí pragmatický přístup. Mít sociologa ve věznici se jeví jako „luxus“, který si nemohou dovolit. Z perspektivy teorie racionální volby je možné chování ředitelů věznic interpretovat jako selekci mezi profesemi nezbytně nutnými pro základní provoz věznice a sociology, kteří by své uplatnění za mřížemi věznic našli, ale které není možné z finančních důvodů ke spolupráci přizvat.

Jedním z možných řešení, které navrhovali i dotázaní komunikační partneři, je zřízení pozic tzv. regionálních sociologů, organizačně zařazených na GRVŠČR, kteří by měli ve své gesci určené regiony, ve kterých by se zabývali věznicemi do nich spadajícími. Ani tato možnost se však aktuálně jako reálná nejeví.

Sociolog na posledním místě

Z dokumentu VSČR *Výroční zpráva za rok 2019* vyplývá, že mezi lety 2018 a 2019 poklesl počet systemizovaných míst o 119. To se týkalo primárně příslušníků VSČR, nicméně v případě odborných zaměstnanců se počet tabulkových míst nenavýšoval. S ohledem na uvedené dochází v očích ředitelů věznic k poddimenzování počtu odborných zaměstnanců, které by ve věznicich potřebovali. Ředitelé mají možnost o tabulkové místo požádat GRVVSČR. Ve věznici se schází její vedení a rozhoduje o požadavcích na tabulková místa, které následně adresuje na GRVVSČR, kde se schází tzv. systemizační komise, posuzující zaslanou žádost.

Z rozhovoru se zástupcem GRVVSČR vyplynulo, že věznice o zřízení míst pro sociology nežádají. Na důvody jsem se poté dotázal ředitelů věznic, kteří uvedené potvrdili s tím, že při jejich rozhodování jsou sociologové až na posledním místě. „*Bota nás tlačí jinde,*“ uvedl jeden z nich. Na místě zaměstnanců vykonávajících přímou práci s vězněnými osobami. Za tyto zaměstnance sociologové považování nejsou (i když tomu formálně citované nařízení nebrání). Tabulky sociologů tak nejsou systemizovány a nemohou být logicky ani obsazovány.

Ředitelé věznic dále vyjádřili pochybnost nad tím, že kdyby tabulku pro sociology vytvořili, tak by nebyli schopni ji obsadit, jelikož by pro sociology nebyla (s ohledem na nízké finanční ohodnocení) příliš zajímavá. V případě, že by se tabulka dlouhodobě neobsadila, pak by hrozilo, že by o ni věznice mohla přijít.

Vysvětlení nezájmu o sociology uzavřeli ředitelé věznic konstatováním, že pokud by vyvstala potřeba práce sociologa, tak by ji ve věznici zastal jiný z odborných zaměstnanců (nejčastěji byl uváděn speciální pedagog/sociální pracovník). Práce sociologa tak může být nahrazena jiným zaměstnancem, kdežto sociolog by (v očích dotázaných) nemohl nahradit práci jiných kolegů. Důvodem je nepochopení základů sociologické práce, v důsledku čehož vzniká klamný dojem, že práce vykonávaná sociálním pracovníkem/speciálním pedagogem (administrativní zpracování údajů o vězněných osobách) má potenciál nahradit práci sociologa. Rozsahem a hloubkou je práce sociálního pracovníka/speciálního pedagoga a sociologa neporovnatelná. Dalším důvodem je výše uvedené spojení sociologů čistě s výzkumnou činností a předpoklad nemožnosti vykonávat přímou práci s vězněnými osobami. Sociologům je v tomto ohledu upřen pedagogický rozměr jejich vzdělání a profesní činnosti.

Závěr

V rámci českého vězeňství dlouhodobě převládá externí typ spolupráce se sociology. Při snaze odhalit důvody nevyužívání interního spojení jsem ve výpovědích dotázaných aktérů našel několik základních argumentačních linií. V perspektivách zástupců českého vězeňství nebyla sociologie hodnocena výlučně negativně. To dokládá přetrvávající formální začlenění sociologů do vnitřních předpisů VSČR i zdůvodnění zástupce GRVVSČR, který uvedl, že se VSČR nechce připravit

o možnost interní spolupráce se sociology, kdyby ji v budoucnu někdy potřebovala využít. Převládal nicméně názor, že za současných podmínek by si české vězeňství s integrací sociologů do každodenního chodu věznic poradit nedokázalo.

Z pohledu možného budoucího prohloubení interní spolupráce mezi sociologií a vězeňstvím je pozitivní, že zástupci českého vězeňství na různých pozicích sociologií a priori neodmítají a jsou schopni částečně reflektovat a popsat její možný přínos. Sociologie je vnímána primárně jako nástroj pro získání většího množství informací o vězněných osobách. Nesprávně je tím ale omezena pouze na deskripci vězeňského prostředí (z čehož plyne domněnka, že lze práci sociologa snadno nahradit prací dalších zaměstnanců věznic). Důvodem je poměrně nízké povědomí o sociologii jako vědecké disciplíně a o historickém spojení sociologie s českým vězeňstvím.

Povědomí je mezi zástupci českého vězeňství v současné době formováno primárně na základě výpovědí pamětníků, kterých však neustále ubývá. To se potvrdilo i v rámci terénního výzkumu, kdy pro mě bylo velmi složité nalézt komunikačního partnera, který by se se sociologem ve věznici setkal nebo by znal někoho s takovouto zkušeností. Negativní vliv má také absence sociologie v rámci vzdělávání budoucích pracovníků VSČR. Sociologie je v kurzech pořádaných na AVSČR zmiňována jen velmi výjimečně a okrajově. Oporu v tomto ohledu nepředstavují ani interní přepisy VSČR, ve kterých je role sociologů definována. Většina komunikačních partnerů nevěděla o uvedených ustanoveních interních předpisů a nebyla schopna popsat obsahovou náplň činnosti sociologů. Omezené povědomí se týkalo i klíčových představitelů věznic, v případě mého výzkumu ředitelů a vedoucích oddělení výkonu trestu. Poměrně jasně se ukázalo, že ze strany nejvyššího managementu VSČR není směrem k ředitelům věznic přínos sociologie nijak komunikován.

Zájem o sociologii tak od počátku devadesátých let postupně vymizel s tím, jak z českého vězeňství odešli zaměstnanci s přímou zkušeností, kteří by mohli předat své zkušenosti a stát se tak pomyslnými „obhájci“ zapojení sociologů do každodenního chodu věznic. Je potřeba ale přiznat, že zájem oslabil na obou stranách a ani česká sociologie se dlouhodobě o vězeňské prostředí nezajímala.

Sociologie má přitom z pohledu penitenciární praxe co nabídnout. Z vyjádření komunikačních partnerů na manažerských pozicích vyplývá, že zájem o hlubší informace o chodu zařízení, která spravují, je značný, ale reálných možností je nedostatek. Sociologie disponuje obsáhlou metodologickou výbavou, která jde dalece za pouhou deskripci. Naopak staví na možnostech explanace, která by při nastavování politiky věznic a celého vězeňského systému byla efektivně využitelná.

Z pohledu metodologie vězeňského výzkumu je velkým tématem komparace možností a limitů realizace výzkumu z pozice insidera. Nepochybnou výhodou je možnost přístupu do zkoumaného prostředí. Nevýhodou naopak představuje vliv zaměstnaneckého statusu na vytváření vztahu s komunikačními partnery a celkový průběh výzkumu (zejména neochota participace ze strany

potenciálních účastníků výzkumu). Uvedené metodologické omezení bylo zmiňováno i samotnými komunikačními partnery.

S ohledem na aktuální podmínky panující v českém vězeňství se domnívám, že je nyní vhodné klást primární důraz na externí spojení se sociologií a postupně budovat pozici pro případný budoucí návrat sociologů do každodenní praxe za mřížemi českých věznic. Sociologie musí získat v očích představitelů českého vězeňství (částečně) ztracenou důvěru. K tomu přispívá realizace výše uvedených výzkumů, na kterých sociologové externě participovali a které přispívají k vytváření pozitivního obrazu sociologie. Omezené zdroje je vhodné investovat spíše do externí spolupráce a postupně posilovat vzájemné vazby.

Částečnou vinu na uvedeném stavu však nese i sama sociologie, která není v českém kontextu příliš aktivní, nedokáže plně prezentovat svůj možný přínos pro vězeňství a není schopna vychovávat penitenciární sociology. Jako vhodné se jeví klást na téma vězeňství v rámci české sociologie větší důraz a motivovat studenty k zájmu o jeho studium. Praktickým příkladem může být spolupráce univerzit s jednotlivými věznicemi (např. formou možných odborných exkurzí či stáží). Obě strany musí posílit dialog a využít potenciál vzájemné spolupráce.

LUKÁŠ DIRGA působí jako odborný asistent na katedře sociologie Západočeské univerzity v Plzni. Dlouhodobě se věnuje penitenciární sociologii. Ve svých výzkumech se zabývá například problematikou humanizace vězeňství, významu těla ve vězeňském prostředí a v současné době dále postavení náboženství za mřížemi českých věznic. Od roku 2016 zastává také pozici koordinátora resortního výzkumu na Ministerstvu spravedlnosti.

Literatura

- Alford, F. 2000. „What Would It Matter if Everything Foucault Said about Prison Were Wrong? Discipline and Punish after Twenty Years.“ *Theory and Society* 29 (1): 125–146, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1007014831641>.
- Baratta, A. 1995. *Sociologie trestního práva*. Brno: Masarykova univerzita.
- Beláňová, A. 2018. „Být kaplanem v Česku: Zdroje nejistoty a nacházení opory.“ *Český lid* 105 (1): 25–43, <http://dx.doi.org/10.21104/CL.2018.1.02>.
- Beláňová, A., T. Trejbalová. 2020. „Prvních deset let jsem si s personálem netykal. Pozice kaplana v české věznici.“ *Sociológia* 52 (1): 5–23, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.1.1>.
- Bentham, J. 1823. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Clarendon Press.
- Bodláková, I. 1993. „Sociologie a vězeňství.“ *České vězeňství* 1993 (1): 20.
- Brossat, A. 2001. *Pour en finir avec la prison*. Paris: La Fabrique.
- Buriánek, J., J. Hulmáková, Z. Podaná. 2018. „Podmíněné propuštění z pohledu soudců – výsledky dotazníkového šetření.“ *Trestněprávní revue* 17 (2): 229–233.

- Buriánek, J., Z. Podaná, P. Homolová. 2016. *Metodika hodnocení odsouzeného Vězeňskou službou ČR pro účely rozhodování soudu o podmíněném propuštění. Analýza empirických dat o podmíněném propuštění získaných nástrojem SARPO*. Praha: TA ČR.
- Clemmer, D. 1940. *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- Crewe, B. 2010. *The Prisoner Society: Power, Adaptation and Social Life in an English Prison*. Oxford: Clarendon Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577965.001.0001>.
- Černíková, V. 2008. „Sociální ochrana.“ Pp. 9–23 in V. Černíková, J. Sochůrek, J. Firstová (eds.). *Sociální ochrana. Terciární prevence, její možnosti a limity*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Dirga, L. 2017. „Body as a Project: The Relationship Czech Prisoners Have to Their Bodies.“ *Sociológia* 49 (6): 636–656.
- Dirga, L. 2020. *Humanizace českého vězeňství očima jeho aktérů*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Dirga, L., J. Hasmanová Marhánková. 2014. „Nejasné vztahy moci – vězení očima českých dozorců.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (1): 83–105, <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>.
- Dirga, L., A. Lochmannová, P. Juříček. 2015. „The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons.“ *Sociológia* 47 (6): 559–578.
- Dirga, L., J. Váně. 2020. „Czech Republic: Religion and Czech Prison – The History of an Ambivalent Partnership.“ Pp. 91–111 in J. Martínez-Ariño, A. Zwillling (eds.). *Religion and Prison: An Overview of Contemporary Europe. Boundaries of Religious Freedom: Regulating Religion in Diverse Societies*. Cham: Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-36834-0_7.
- Drahý, F., J. Hůrka, M. Petras. 2018. *SARPO. Charakteristiky odsouzených v českých věznicích. Deskriptivní studie*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- Drake, D. H., S. Darke, R. Earle. 2015. „Prison Life, Sociology of: Recent Perspectives from the United Kingdom.“ Pp. 924–929 in J. Wright (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*. 2nd ed. Oxford: Elsevier, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.45035-X>.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Nakladatelství Dauphin.
- Garland, D. 1986. „Foucault's Discipline and Punish – An Exposition and Critique.“ *American Bar Foundation Research Journal* 11 (4): 847–880, <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.1986.tb00270.x>.
- Giallombardo, R. 1966. *Society of Women: A Study of a Women's Prison*. New York: Wiley & Sons.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- Hattery, A., E. Smith. 2010. *Prisoner Reentry and Social Capital*. Lanham: Lexington Books.
- Haynes, F. E. 1949. „The Sociological Study of the Prison Community.“ *Journal of Criminal Law and Criminology* 39 (4): 432–440, <https://doi.org/10.2307/1138456>.
- Hála, J., P. Jánský, G. Kabátová. 2017. *Výkon trestu odnětí svobody citlivý k rodině*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.
- Howard, J. 1777. *The State of the Prisons in England and Wales: with Preliminary Observations, and an Account of Some Foreign Prisons*. Warrington: William Eyres.
- Irwin, J., R. D. Cressey. 1962. „Thieves, Convicts and the Inmate Culture.“ *Social Problems* 10 (2): 142–155, <https://doi.org/10.2307/799047>.
- Jones, R., T. Schmid. 2000. *Doing Time: Prison Experience and Identity Among First-Time Inmates*. Stamford: Emerald Group Publishing Limited.
- Kaprová, P. 1993. „Klinický sociolog ve věznicích.“ *České vězeňství* 1993 (4): 33–34.
- Lambropoulou, E. 1999. „The Sociology of Prison and the Self-referential Approach to Prison Organization and to Correctional Reforms.“ *Systems Research*

- and Behavioral Science 16 (3): 239–252, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1743\(199905/06\)16:3<239::AID-SRES239>3.0.CO;2-V](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1743(199905/06)16:3<239::AID-SRES239>3.0.CO;2-V).
- Liebling, A., H. Arnold. 2004. *Prisons and Their Moral Performance: A Study of Values, Quality, and Prison Life*. Oxford: Clarendon Press.
- Liebling, A., S. Hulley, B. Crewe. 2012. „Conceptualising and Measuring Quality of Prison Life.“ Pp. 358–372 in D. Gadd, S. Karstedt, S. Messner (eds.). *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods*. London: SAGE, <https://doi.org/10.4135/9781446268285.n24>.
- Lochmannová, A. 2020. *Tělo za katrem*. Praha: Academia.
- Lombardo, L. X. 1981. *Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work*. New York: Elsevier.
- Martin, T. M., G. Chantraine. 2018. *Prison Breaks: Toward a Sociology of Escape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-64358-8>.
- Mařádek, V. 2003. *Výkladový slovník penologie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Mathiesen, T. 1966. „The Sociology of Prisons: Problems for Future Research.“ *The British Journal of Sociology* 17 (4): 360–379, <https://doi.org/10.2307/589183>.
- Mathiesen, T. 1990. *Prison On Trial: A Critical Assessment*. Winchester: Waterside Press.
- Mertl, J. 2020. „Musíte makat a poslouchat, no': Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace u vězňů a propuštěných osob v ČR.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56 (4): 523–553, <https://doi.org/10.13060/csr.2020.017>.
- Ministerstvo spravedlnosti ČR. 2016. *Koncepce vězeňství ČR do roku 2025*. Praha: Ministerstvo spravedlnosti České republiky.
- Musil, J. 2002. „Zamyšlení nad soudobou českou sociologií.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (1): 17–24.
- Nedbálková, K. 2006a. *Spoutaná Rozkoš: (re) produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Nedbálková, K. 2006b. „Etnografický výzkum ve vězení.“ Pp. 1–12 in *Současné metodologické přístupy a strategie pedagogického výzkumu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Odell Korgen, K., J. M. White. 2009. *The Engaged Sociologist: Connecting the Classroom to the Community*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Osborne, T. M. 1916. *Society and Prisons*. New Haven: Yale University Press.
- Podaná, Z., J. Buriánek. 2010. „Predikce kriminality: Nový nástroj SARPO na hodnocení kriminogenních rizik a potřeb pachatele.“ *Trestněprávní revue* 9 (9): 283–290.
- Radzinowicz, L. 1998. *Adventures in Criminology*. London: Routledge.
- Rozum, J., J. Tomášek, J. Vlach, L. Háková. 2016. *Efektivita trestní politiky z pohledu recidivy*. Praha: Ediční řada IKSP.
- Ryan, M., T. Ward. 2014. „Prison Abolition in the UK: They Dare Not Speak Its Name?“ *Social Justice* 41 (3): 107–119.
- Skovajsa, M. 2007. „Po tři čtvrtě století, aneb k jedné až příliš spalující kritice současné české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (2): 423–432.
- Sparks, R., A. Bottoms, W. Hay. 1996. *Prisons and the Problem of Order*. Oxford: Clarendon Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198258186.001.0001>.
- Swaaningen, R. V. 1997. *Critical Criminology: Visions from Europe*. London: SAGE.
- Sykes, G. M. 1958. *Society of Captives: A Study of Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Šmausová, G. 1992. „Znovuzačlenění, nebo trvalá marginalizace vězňů? O funkcích trestního práva.“ *Československá kriminalistika* 25 (3): 225–235.
- Šmausová, G. 1994. „Symbolické funkce trestního práva.“ Pp. 6–22 in V. Kratochvíl (eds.). *Trestněprávní reforma v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.

- Váně, J., L. Dirga. 2016. „The Religiosity Behind Bars: Forms of Inmate’s Religiosity in the Czech Prison System.“ *Sociológia* 48 (6): 641–663.
- Váně, J., L. Dirga. 2020. „The Prison Chaplain as a Part of Penitentiary Care? Transformation of the Czech Prison System after the Fall of Communism.“ *Archives of Criminology* XLII (1): 253–269, <https://doi.org/10.7420/AK2020E>.
- Vězeňská služba ČR. 2020. *Zabezpečovací detence* [online]. Vězeňská služba ČR [cit. 2. 9. 2020]. Dostupné na: <https://www.vscr.cz/veznice-a-uvzd-opava/o-nas/zabezpecovaci-detence/>.
- Vidovičová, L., P. Wija. 2020. *Senioři a stárnutí ve vězení: Sonda do problematiky starších odsouzených*. Praha: Česká společnost pro gerontologii.
- Wacquant, L. 2001. „The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-Liberalism.“ *European Journal on Criminal Policy and Research* 9 (4): 401–412, <https://doi.org/10.1023/A:1013147404519>.
- Wacquant, L. 2010. „Prisoner Reentry as Myth and Ceremony.“ *Dialectical Anthropology* 34 (4): 605–620, <https://doi.org/10.1007/s10624-010-9215-5>.
- Ward, D. A., G. Kassebaum. 1965. *Women’s Prison: Sex and Social Structure*. Chicago: Aldine Publishing Company.

Věrní svému jménu? Jak politické strany mezery působí v legislativním procesu*

JAROSLAV BÍLEK**

Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové

JAKUB LYSEK

Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

ROBERT ZBÍRAL

Právnická fakulta, Masarykova univerzita, Brno /

Právnická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

True to Their Name? Activities of Niche Political Parties in the Legislative Process

Abstract: Compared to mainstream parties, niche parties represent a category of political parties that are said to be different in how they approach to their programme and voters. As the term 'niche' suggests, the programmes of these parties tend to be focused on issues that are either overlooked or insufficiently addressed by other political parties. The rich contemporary theoretical discussion on niche parties has noted that they focus more on defending their programme than exercising political power. This assumption, however, has not been tested on empirical data on the real activity of niche parties in the political arena. The goal of this study is to fill this gap in knowledge and verify this theoretical assumption by conducting a statistical analysis of the activities of six niche parties in selected stages of the negotiation of various bills in the Chamber of Deputies of the Parliament of the Czech Republic between 1996 and 2020. The analysis large confirmed the theoretical assumption we set out to test. However, the results of our analysis also reveal that there are noticeable differences in the activity of niche parties. Entrepreneurial niche parties participate in the legislative process on average less than other niche parties.

Keywords: niche parties, legislative process, parliament, legislation, political parties

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 4: 433–454

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.010>

* Tento text byl zpracován v rámci grantového projektu GA ČR „Odhalování temného koutu legislativního procesu: Příprava návrhů zákonů exekutivou“ (GA 17-03806S).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jaroslav Bílek, Ph.D., Katedra politologie, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, nám. Svobody 331, 500 03 Hradec Králové, e-mail: jaroslav.bilek@uhk.cz.

Úvod

Strany mezery se v posledních desetiletích staly běžnou součástí stranických systémů ve většině zemí světa. Jde o kategorii, která zastřešuje pestrou směsici politických stran, lišících se velikostí, volebními výsledky i prosazovaným programem. Oproti mainstreamovým politickým stranám, které představují tradičnějšího a časem prověřenějšího aktéra politiky v demokratických režimech, se však strany mezery zásadně odlišují. Prvně jde o politické strany, kterým jde o prosazování nabízeného programu, jenž je povětšinou ostatními stranami přehlížen nebo výrazně méně akcentován [Meguid 2005]. Díky tomu je možné na strany mezery nahlížet jako na „radikálnější“ zástupce stranických systémů jednotlivých zemí, protože by měly upřednostňovat program (policy-seeking) před výkonem politické moci (office-seeking). Orientace na prosazování vlastního programu pak vede i k tomu, že se strany mezery výrazně více orientují především na postoje svého typického voliče, čímž se značně odlišují od mainstreamových stran, jejichž cílem je oslovit především středového voliče obecně [Ezrow et al. 2011].

Tato do jisté míry specifická – a v současné době ovládané politickým marketingem nevídaná – vazba mezi stranou a voličem pak funguje i opačně. Existující výzkumy totiž jasně ukazují, že volič stran mezery má větší tendenci než volič běžných politických stran k potrestání své politické strany v případě, že se tato uchýlí k politickým kompromisům [Adams et al. 2012].

Soudobý výzkum stran mezery je však v jednom směru stále nedostatečný. Až dosud se totiž většina výzkumného úsilí odborníků v této oblasti koncentrovala především na dvě oblasti. Tou první byla debata o tom, jak vůbec strany mezery uspokojivě vymezit a klasifikovat [Wagner 2012; Meyer, Miller 2015; Bischof 2017]. Druhou oblastí byla snaha o zodpovězení otázky, jak se strany mezery v předvolebním boji odlišují od stran mainstreamu [Meguid 2005; Adams et al. 2006; Ezrow 2008; Adams et al. 2012; Meyer, Wagner 2013; Zons 2016; Abou-Chadi 2016]. S výjimkou jedné studie věnované stranám mezery v Evropském parlamentu [Jensen, Spoon 2010] a jedné práce pojednávající okrajově o stranách mezery v belgickém parlamentu [Vilegenthart et al. 2011] však dosud nemáme žádné studie, které by se podrobněji věnovaly komparativní analýze jednání a fungování stran mezery v parlamentech.

Vzhledem k tak výrazné orientaci těchto stran na prosazování programu a k vazbě na svého specifického voliče je tento stav zarážející. V moderním regulativním státě se totiž priority politických stran dominantně realizují pomocí zákonů [Voermans 2017], jejichž schvalování je hlavní úlohou parlamentů. V souladu s argumentem výše by se poté strany mezery v parlamentech měly soustředit především na projednávání a prosazení návrhů zákonů dotýkajících se témat, která jsou charakteristická pro dané strany a zásadní pro jejich voliče. Opomenutí klíčových témat by totiž v souladu s existující literaturou mělo vést k odlivu tradičních příznivců a voličů, což je pro tyto strany pochopitelně nevýhodné [Adams et al. 2012].

Cílem naší studie je tento předpoklad více teoreticky rozebrat a ověřit prostřednictvím analýzy fungování stran mezery v Poslanecké sněmovně Parlamentu České republiky mezi lety 1996–2020. Přestože má Česká republika dvoukomorový parlament, postačí do analýzy zařadit Poslaneckou sněmovnu, neboť horní komora (Senát) z hlediska ústavních pravidel i politické praxe dokáže ovlivnit výslednou podobu zákonů pouze marginálně [Hruška 2016]. Za účelem ověření předpokladu byl vytvořen nový a dosud jedinečný dataset shromažďující informace z různých fází sněmovního legislativního procesu.

Česká republika je vhodným případem pro ověření teoretických východisek. Dalším z nedostatků soudobého výzkumu stran mezery totiž je, že se až na několik výjimek [Cabada 2014; Bílek, Cabada, Hulec 2014; Bílek, Škop 2016] orientuje především na srovnávací analýzu stran mezery v západní Evropě. Tento nedostatek je možné částečně omluvit s tím, že celé výzkumné pole vzniklo při analýze stranických soustav této části světa, avšak příliš neobstojí při konfrontaci s empirickou realitou. Již Bonnie Meguid totiž ve své „úvodní studii“ uvádí, že na tyto strany můžeme narazit i v jiných částech světa [2005: 347]. V České republice je pak díky otřesům, které zdejší stranický systém prodělal v posledním desetiletí [Klíma 2015], možné nalézt řadu „nových“¹ politických stran² [Bolleyer 2013; Hanley, Sikk 2016; Šarovec 2018; Maškarinec 2019], které mohou naplňovat požadované charakteristiky stran mezery a zároveň působily nebo působí v Poslanecké sněmovně. Dosavadní studie o stranách mezery v České republice se pak snažily pouze o klasifikaci těchto stran [Hloušek 2012; Cabada 2013; Bílek, Cabada, Hulec 2014; Bílek, Škop 2016]. Ačkoliv tak bylo na poli konceptualizace stran mezery v České republice odvedeno mnoho práce, nepouštěly se existující studie do rozboru reálného fungování těchto stran, což našemu výzkumnému snažení dodává na důležitosti.

Provedená kvantitativní analýza dokládá, že strany mezery jsou v Poslanecké sněmovně opravdu aktivnější při projednávání návrhů zákonů, které se týkají témat, jež jsou klíčová pro jejich typické voliče. V případech, kdy se v Poslanecké sněmovně diskutovalo o takovém návrhu, k němu v rámci obecné rozpravy v prvním čtení poslanci stran mezery vystupovali častěji a déle než v případě projednávání ostatních návrhů zákonů. Mezi tematickou důležitostí a mírou aktivity poslanců stran mezery v prvním čtení je tedy možné identifikovat zřetelný a statisticky významný vztah. Ve druhém čtení strany mezery v Poslanecké sně-

¹ Jak dále v textu ukazujeme, některé strany mezery působily v Poslanecké sněmovně již dříve.

² Výzkum nových politických stran se může pochlubit poměrně velkou konceptuální pestrostí. Řada autorů tak některé anebo většinu stran, které označujeme za strany mezery, rozděluje na nové politické strany [Bolleyer 2013], radikální populistické strany [Zulianello 2020], antiestablishmentové reformní strany [Hanley, Sikk 2016], radikálně pravicové strany [Buštková 2014] nebo politické strany typu firmy [Kopeček et al. 2018]. Naší ambicí je však především přispět do diskuse o stranách mezery obecně a fungování konkrétních politických stran na půdě Poslanecké sněmovny v České republice.

movně podávají více pozměňovacích návrhů k zákonům, které se týkají pro ně klíčových témat, avšak tematická důležitost neovlivňuje délku pozměňovacích návrhů. Výsledky však dále dokládají, že ve fungování stran mezery na půdě Poslanecké sněmovny je možné najít zřetelné rozdíly a skupina stran mezery vykazuje značnou heterogenitu. Je totiž třeba rozlišovat mezi „tradičními“ a podnikatelskými stranami mezery. Pro později jmenované je totiž tematická důležitost méně podstatná.

Struktura textu je následující. První část představuje použitou konceptualizaci stran mezery a předkládá ověřované teoretické předpoklady. Druhá část představuje použitá data. Třetí část nastiňuje použité metody a představuje výsledky provedené analýzy. Text je ukončen shrnutím nejvýznamnějších zjištění.

Strany mezery v teorii a její aplikace na Českou republiku

Strany mezery se od stran politického mainstreamu odlišují především svým programem³ a přístupem k voličům. V otázce programu tkví rozdíl především v tom, že strany mezery odmítají tradiční pravolevé dělení stranického spektra a soustřeďují se raději na do té doby vesměs přehlížená témata [Meguid 2005: 347–351]. Wagner pak v tomto směru dodává, že by počet těchto témat měl být omezený a témata by měla být pokud možno neekonomického charakteru [Wagner 2012: 7–9]. Strany mezery tak jsou od počátku silně spjaty s konceptem stranických rodin [Beyme 1984]. Jako jejich typické příklady se většinou udávají politické formace, které bychom zařadili do rodiny environmentálních, radikálně pravicových [Meguid 2005] anebo pirátských stran [Bischof 2017].

Zmíněná skutečnost pak vedla k tomu, že se o těchto stranách často mluví jako o „radikálnějších“ zástupcích stranického systému a jsou mezi ně zařazovány nejen strany odmítající třídní zacílení a socioekonomické štěpení společnosti, ale i strany komunistické. Komunistické strany sice z jistého úhlu pohledu akcentují ideologii, která je extrémní [Adams et al. 2006: 513], avšak to ještě neznamená, že musejí být nezbytně stranami mezery. Bischof v tomto směru trefně podotýká, že komunistické strany sice zdůrazňují odlišný (marxistický) pohled, avšak na tradiční, a ještě ke všemu především socioekonomická témata, což je z kategorie stran mezery vyřazuje [Bischof 2017], v čemž je zajedno s výzkumníky ze střední Evropy [Bílek, Cabada. Hulec 2014: 29–30]. Bischof pak zároveň zmiňuje poslední klíčovou charakteristiku stran mezery, totiž že jde o strany, které se věnují několika neekonomickým tématům, která jsou navíc pro strany mezery charakteristická (viz Tabulka 1).

³ Zahraniční literatura [například Adams et al. 2006] pak dále často uvádí, že by pro strany mezery mělo být charakteristické, že upřednostňují program (policy-seeking) před výkonem politické moci (office-seeking). Jak však budeme demonstrovat dále v textu, je to charakteristika, která rozhodně neplatí stejně pro všechny zástupce této kategorie.

Tabulka 1. Klíčová témata stran mezery v České republice

		SPR- -RSC	SZ	VV	Úsvit	SPD	Pirátská strana
Ekologické strany	ochrana životního prostředí		xx	x			
	udržitelný rozvoj						
	pacifismus						
Agrární strany	zemědělství						
	městský versus venkovský						
Regionální strany	decentralizace						
	regionalismus						
Extrémní pravice	nacionalismus	xx				x	
	kulturní homogenita						
	právo a pořádek	x	x	xx	xx	x	
Euroskeptické strany	opozice vůči EU				x	xx	
	hospodářský protekcionismus	x			x		
Pirátské strany	nové technologie		x	x			xx
	svoboda internetu						x
	autorská práva						x

Zdroj: Autoři na základě Bischof [2017] a analýzy volebních programů.

Poznámka: Nejčastější téma vyznačeno xx.

V souladu s diskutovanými východisky tak za strany mezery považujeme politické strany, které se soustřeďují na malý počet neekonomických témat, jež jsou pro strany mezery podle odborné literatury charakteristická. Určení vhodných stran jsme provedli na základě vlastního zhodnocení volebních programů politických stran v České republice⁴ ve sledovaném období⁵ a s přihlédnutím k existující odborné

⁴ Bischof v citované studii použil data z databáze MARPOR. Databáze MARPOR [Volkens et al. 2019] však dosud neobsahuje otázky, které by se daly použít pro pirátská témata, a je

literatuře na toto téma [Cabada et al. 2013; Charvát 2015; Bílek, Škop 2016; Šárovec 2019; Křížkovský 2019]. Na základě našich kritérií se domníváme, že v období 1996–2020 bylo v Parlamentu České republiky celkem šest stran, které spadají do kategorie stran mezery, konkrétně Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa (SPR-RSČ), Strana zelených (SZ), Věci veřejné (VV), Úsvit přímé demokracie Tomia Okamury (Úsvit), Svoboda a přímá demokracie (SPD) a Pirátská strana – tyto případy zařazujeme také do analýzy. Ve vztahu k zamýšlenému rozboru je pozitivní, že jde o skupinu poměrně heterogenní, protože obsahuje zástupce hned několika druhů stran mezery (zelení, piráti, krajní pravice, podnikatelské strany), dvě z těchto šesti stran byly součástí vládní koalice (SZ a VV) a čtyři prodělaly během svého parlamentního působení nějakou formu vnitřního rozkolu (SZ, VV, Úsvit a naposledy i SPD).

V Tabulce 1 jsou u každé z analyzovaných stran znázorněna tři témata charakteristická pro stranu mezery, kterým bylo ve volebním programu dané strany věnováno nejvíce prostoru. Z tabulky je zřejmé, že nejvýrazněji akcentovaným tématem (××) byl u SPR-RSČ nacionalismus. Z hlediska stranických rodin je pak tato politická formace jasným a jediným čistým zástupcem krajně pravicové strany mezery [Cabada et al. 2013: 32] v naší analýze. V případě Strany zelených hrála prim ochrana životního prostředí. Na druhém a třetím místě pak šlo o právo a spravedlnost⁶ a nové technologie. Ve vztahu k této straně je třeba zmínit, že strany mezery mohou během svého fungování prodělat vývoj směrem ke stranám mainstreamu, což se stalo i této straně. Tím, jak se její tematická nabídka rozšiřovala a ostatní politické strany začaly více akcentovat environmentální témata, totiž postupem času přišla o svůj status strany mezery [Bílek, Škop 2016]. Existující výzkumy přitom ukazují, že tento jev není nijak vzácný [Meyer, Wagner 2013]. Příkladem takové proměny je vývoj Strany zelených v Německu [Meyer, Miller 2015], strany Smer na Slovensku [Cabada et al. 2013: 17] nebo též Věcí veřejných

dlouhodobě terčem kritiky pro nízkou úroveň spolehlivosti (reliability). Z těchto důvodů a s ohledem na to, že se naše studie věnuje pouze jedné zemi (se kterou navíc mají výzkumníci bohatou zkušenost), jsme se rozhodli pro vlastní analýzu volebních programů. Tím se zároveň opět vracíme ke kritice MARPORu, kterému je často vyčítáno, že jeho závěry ne vždy pocházejí opravdu z volebních programů politických stran, jak je avizováno. Existující studie totiž ukazují, že v řadě případů byly namísto volebních programů analyzovány projevy leaderů, zprávy think-tanků, anebo dokonce politické reklamy v médiích [Gemeris 2013: 7]. Tento stav pak pochopitelně snižuje kredibilitu celé databáze a komplikuje srovnání získaných dat.

⁵ Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna bohužel neumožňuje rozšířit časový záběr naší studie před rok 1996. Z tohoto důvodu tak není možné do analýzy začlenit Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko (HDS-SMS) a SPR-RSČ v období 1992–1996. Obě zmíněné stranické formace však můžeme v tomto časovém období řadit mezi strany mezery [Cabada et al. 2013: 29–36].

⁶ Touto kategorií je myšlen důraz na transparentnost a efektivitu soudnictví a vnitrostátní bezpečnost.

v České republice [Hloušek 2012]. Věci veřejné jsou pak zajímavé i proto, že se nedají zařadit do jedné z „tradičních“ stranických rodin, které jsou s fenoménem stran mezery spojovány. Cabada však ve své práci ukazuje, že množina stran mezery je v současnosti výrazně bohatší a vedle „tradičních“ stran jednoho tématu, jakými jsou třeba již zmínění zelení, sem lze řadit například i takzvané podnikatelské strany [Cabada et al. 2013: 11–12], mezi které vedle Věcí veřejných patří i Úsvit přímé demokracie Tomia Okamury a SPD [Kopeček et al. 2018]. Z hlediska programu se Věci veřejné zaměřovaly především na boj s „dinosaury“ a populisticky se vymezovaly vůči tehdejšími zavedeným stranám [Cabada et al. 2013: 41]. Vedle důrazu na právo a spravedlnost však v tehdejší volební program byl patrný i zájem o ochranu životního prostředí nebo nové technologie (digitalizaci státní správy).

Úsvit přímé demokracie Tomia Okamury a SPD spojuje postava zakladatele a nejviditelnějšího představitele. Tematicky jsou tyto strany velmi podobné. Liší se především v tom, že Úsvit věnoval větší pozornost otázce práva a pořádku, kdežto u SPD je dominantnějším tématem opozice vůči EU. Pirátská strana je potom, jak trefně poznamenal Charvát, „specifickou formou generační výpovědi“ [Charvát 2015: 30], neboť se zaměřuje na témata silně spojená s internetem a digitálním prostředím.

Teoretická východiska působení stran mezery během legislativního procesu

Strany mezery představují kategorii politických stran, které se ve svém programu snaží cílit na jedno nebo několik specifických témat. Společným rysem těchto témat je jejich dosud chybějící nebo pouze částečné uchopení konkurenčními politickými stranami [Meguid 2005: 347–348]. Logika strategie spočívá v tom, že na tato témata bývá navázán určitý segment voličů, které je možné oslovit a dále s nimi pracovat, přičemž tato skupina voličů bývá za splnění jistých podmínek poměrně stabilní. Nevýhodou zmíněného přístupu je pochopitelně omezené množství voličů, pro které je dané politické téma atraktivní. V praxi jsou proto strany mezery spíše menší a zpravidla nevyhrávají volby. Díky své ideové vyhraněnosti totiž nemají příliš šanci zaujmout středového voliče. Bonnie Meguid v tomto směru konstatuje, že přes tuto nevýhodu se v západní Evropě do doby vzniku její studie hned 54 % stran mezery dostalo do parlamentu a 10 % se stalo vládními stranami [Meguid 2005: 347].

Pro náš text je stěžejní tezí nutnost stran mezery udržet si zmíněný specifický segment voličů. Toto „skalní jádro“ je pro přežití stran mezery nepostradatelné, poněvadž v případě jeho ztráty dotčená strana mezery přestane být politicky relevantním aktérem [Wagner 2012: 70]. Udržení skalního jádra příznivců nicméně vyžaduje značné úsilí. Existující studie dokládají, že voliči stran mezery jsou k působení své strany daleko kritičtější než voliči mainstreamových politických stran. Zajímají se totiž v průměru o politiku ve smyslu reálného prosazování pro-

gramu více než voliči a sympatizanti mainstreamových stran [Adams et al. 2012]. Zároveň ochotněji než podporovatelé tradičních politických stran trestají své strany za změnu programových východisek či výrazné odklonění od zastávaných ideálů. Pro strany mezery je tudíž důležité držet se svědomitě programu, opačné chování způsobuje ztrátu voličské podpory [Adams et al. 2006; Ezrow 2008]. Současně je pro strany mezery významné působit v parlamentu jako aktéři, kteří jsou vzhledem ke své profilační politice co možná nejviditelnější, protože o své voliče mohou přijít též přebráním „jejich“ témat jinou politickou stranou [Meguid 2005]. V tomto směru je vhodné připomenout, že parlamenty slouží i jako komunikační platforma politických stran směrem k veřejnosti, mohou v nich představit své postoje a politické priority voličům [Wilde 2012, 2014]. Důležitost tohoto fóra by měla být pro strany mezery o to větší, neboť menší politické strany mají povětšinou méně prostoru v médiích a omezenější finanční zdroje na volební kampaň. Důraz na zásadní otázky je v neposlední řadě umocněn obecnou nevyvinutostí expertního a stranického aparátu, která je novým a malým politickým stranám vlastní. V takovém případě je logicky efektivnější soustředit se především na agendu, které strany mezery rozumějí nejlépe, navíc s potenciálem zisku politických bodů, neboť se týká oblastí zásadních pro voličské jádro.

Soubor uvedených důvodů nás vede k předpokladu, že poslanci stran mezery se budou aktivněji účastnit projednávání návrhů zákonů týkajících se témat, která jsou pro ně zásadní a jimiž se odlišují od své politické konkurence. Daný předpoklad hodláme testovat na případě Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Struktura procesu projednávání a schvalování návrhů zákonů v Poslanecké sněmovně, sestávající standardně ze tří čtení, nabízí poslancům řadu příležitostí k aktivnímu zapojení se do legislativního procesu. Tyto vstupy mají sice různou podobu i účel, vzhledem k tomu, že poslanci jsou zástupci politických stran, na jejichž kandidátkách byli zvoleni, a jejich cílem je povětšinou být zvolen znovu, je zde obecně přirozené propojení daných činností poslance s prosazováním zájmů (programu) uvedené politické strany [srov. příspěvky v Müller, Saalfeld 2013].

První významnou příležitostí pro zapojení jednotlivých poslanců je obecná rozprava o návrhu zákona konaná v prvním čtení. Při této obecné rozpravě se odehrává hlavní politická bitva mezi příznivci a odpůrci projednávaného návrhu zákona, v podstatě se diskutuje o tom, zda je předložená úprava smysluplná [Wintr 2010]. Situace v Poslanecké sněmovně je na rozdíl od mnoha jiných parlamentů uplatňujících přístup tzv. racionalizovaného parlamentarismu unikátní v tom, že vystoupení poslanců nejsou (s výjimkou zvláštních situací) limitována počtem ani délkou. Jinak řečeno, míra zapojení poslance do obecné rozpravy je závislá pouze na něm, nikoliv třeba na velikosti poslaneckého klubu jeho strany.

H1: Poslanci stran mezery budou v obecné rozpravě v rámci prvního čtení častěji vystupovat při projednávání návrhů zákonů věnujících se tématům, která jsou pro jejich strany klíčová.

Další zásadní možnost k zapojení získávají poslanci ve druhém čtení prostřednictvím institutu pozměňovacích návrhů, pomocí kterých lze text návrhu zákona měnit, doplňovat či z něj naopak určité části odstranit. Pozměňovací návrhy mohou podávat poslanci svým jménem písemně či ústně v rámci podrobné rozpravy. Kromě toho, že by se pozměňovací návrh měl obsahově vztahovat k dotčenému zákonu,⁷ nejsou poslanci ve využívání tohoto práva nijak omezeni. Samozřejmě platí, že k úspěšnému prosazení pozměňovacího návrhu je nutné získat podporu většiny, ale i pozměňovací návrhy neprůchodné mohou plnit určitou funkci, typicky slouží jako nástroj komunikace poslanců vůči voličům svých politických stran.

H2: Poslanci stran mezery budou častěji předkládat pozměňovací návrhy k návrhům zákonů věnujícím se tématům, která jsou pro jejich stranu klíčová.

Je však pravděpodobné, že se všechny strany mezery nebudou během legislativního procesu chovat stejně. Již tolikrát zmíněné jádro typických voličů totiž nemusí mít pro všechny strany mezery stejnou hodnotu. I když je výzkum této problematiky stále poměrně na začátku, je možné vysledovat rozdíl mezi „tradičními“ stranami mezery a podnikatelskými stranami mezery⁸. Do první kategorie spadá v případě naší analýzy SZ, piráti a SPR-RSČ. U těchto stran očekáváme, že by měl beze zbytku platit již zmíněný předpoklad o tom, že tyto strany upřednostňují program (policy-seeking) před výkonem politické moci (office-seeking). U podnikatelských stran mezery (VV, Úsvit, SPD) však lze očekávat, že se mohou více orientovat na zisk politických postů [Cabada et al. 2013: 11–12].

Hlavní odlišnost je dána tím, že v čele podnikatelských stran mezery je politický podnikatel, který upřednostňuje vlastní politickou expanzi. Podnikatelská strana mezery a její program jsou pak především nástrojem k realizaci tohoto cíle. To znamená, že udržení přízně typických voličů je pro tyto politické subjekty stále výhodné, avšak jen dokud prospívá zájmům politického podnikatele. V opačném případě pro podnikatelské strany mezery není takový problém dané voliče, a tedy i témata opustit. Nastíněné flexibility podnikatelských stran mezery pak napomáhá i to, že jsou oproti „tradičním“ stranám mezery zpravidla ideologicky volnější, nejsou produktem působení žádného sociálního hnutí a mají méně členů [Kopeček, Hloušek 2018]. V neposlední řadě je pak třeba zmínit, že skalní jádro voličů je pro podnikatelské strany mezery méně důležité i proto, že

⁷ Jinak se jedná o tzv. přilepky, jejichž využívání zapovídá judikatura českého Ústavního soudu.

⁸ Termín podnikatelské strany mezery je užit záměrně. Ne každá podnikatelská strana musí být zároveň stranou mezery. Je třeba rozlišovat mezi podnikatelskou stranou mezery, která se soustřeďuje na malý počet neekonomických témat, která jsou pro strany mezery podle odborné literatury charakteristická (například VV), a podnikatelskou stranou, jež se věnuje širší paletě programových otázek (například ANO).

tyto politické formace mohou být koncipovány jako pouhé strany jednoho použití [Cabada et al. 2013: 11], takže s nimi ani jejich majitel nemusí pro nadcházející volební období počítat.

H3: *Poslanci podnikatelských stran mezery budou v rámci prvního čtení vystupovat při projednávání návrhů zákonů věnujících se tématům, která jsou pro jejich strany klíčová, méně často než poslanci „tradičních stran mezery“.*

H4: *Poslanci podnikatelských stran mezery budou předkládat pozměňovací návrhy k návrhům zákonů věnujícím se tématům, která jsou pro jejich stranu klíčová, méně často než poslanci „tradičních stran mezery“.*

Data a popisná statistika⁹

Ve snaze o ověření platnosti stanovených hypotéz byl vytvořen originální dataset legislativního procesu v Poslanecké sněmovně. Data pocházejí ze *Společné česko-slovenské digitální parlamentní knihovny* a byla sbírána ručně, neboť obsahují proměnné, které nejsou poskytovány administrativou ve strojově přístupné formě. Případem je návrh zákona, ke kterému se mohla v Poslanecké sněmovně analyzovaná strana vyjádřit. Celkem za období 1996–2020 bylo zařazeno 1 902 případů. Nejvíce případů se týká Strany zelených¹⁰ (482) a nejméně SPR-RSČ (158), nižší počet u této strany je dán tím, že volební období po roce 1996 skončilo předčasně v roce 1998.

V souladu s výzkumným záměrem byla sestavena dichotomická vysvětlující proměnná, která nabývá hodnoty 1 v případě, že jde o návrh zákona týkající se jednoho ze tří klíčových témat (viz Tabulka 1),¹¹ pokud tomu tak není, byla přiřazena hodnota 0. Rozhodnutí ohledně toho, zda se daný návrh zákona týká klíčových témat pro analyzovanou stranu mezery, jsme prováděli na základě rozboru obsahu příslušného návrhu zákona včetně důvodové zprávy.¹² Ve sna-

⁹ Přehled souhrnných statistik je v Tabulce P1 v příloze.

¹⁰ Z analýzy byly vyřazeny návrhy zákonů, pro které nejsou v databázi PSP kompletní dostupná data. Jde především o návrhy zákonů, které se nestihly projednat, projednaly se ve zkrácených řízeních, případně data chybí z technických důvodů. Kupříkladu ve volebním období 2006–2010 bylo zahájeno jednání o 613 návrzích zákonů, ale do analýzy jich bylo z uvedených důvodů zahrnuto pouze 482 (78,5 %).

¹¹ Ve snaze o co největší věrohodnost získaných závěrů jsme ověřovali i druhou podobu vysvětlující proměnné, která brala v potaz pouze nejdůležitější téma pro každou stranu (podle Tabulky 1). Výsledky však byly velmi podobné, a tak uvádíme jen v textu zmíněnou variantu.

¹² Množství návrhů zákonů, které se věnovaly klíčovým tématům, byl u každé strany odlišný. Nejvyšší byl v případě Věcí veřejných (22,5 %) a nejnižší u Pirátské strany (4,6 %).

ze o dosažení co největší úrovně spolehlivosti jsme postupovali tak, že nejprve všechny legislativní dokumenty nakódoval každý ze tří členů autorského týmu samostatně. Následně jsme provedli porovnání výsledků a v případě, že se lišily, jsme použili variantu, pro kterou byla většina členů autorského týmu.

Každá z hypotéz je testována pomocí závisle proměnné, která znázorňuje aktivitu poslanců analyzované strany mezery během výše definovaných fází legislativního procesu, přičemž pro dosažení větší vypovídací hodnoty je každá z částí operacionalizována ve dvou variantách. U obecné rozpravy v prvním čtení je sledován jak počet vystoupení za určitou stranu mezery,¹³ tak i celková délka proslovů všech poslanců dané strany mezery, stanovená jako součet počtu slov dle stenozáznamu. Může zde totiž být rozdíl v tom, zda poslanci strany mezery volí taktiku řady vystoupení ve snaze reagovat na argumenty protistrany, nebo spíše cestu dlouhých monologů obhajujících předjednané pozice. V případě poslaneckých pozměňovacích návrhů první z operacionalizací udává součet pozměňovacích návrhů podaných v druhém čtení poslanci určité strany mezery.¹⁴ Druhá varianta této závisle proměnné sleduje celkový součet slov všech pozměňovacích návrhů poslanců za danou stranu. I v tomto případě je důvodem pro rozlišování možný rozdíl mezi počtem a komplexností (délkou) pozměňovacích návrhů.

Do analýzy jsme zároveň začlenili množství kontrolních proměnných. Tři jsou dichotomické a sledují charakteristiku předkládaných legislativních návrhů. První kontrolní proměnná rozlišuje, jestli návrh zákona spočívá v předložení zcela nového zákona, či jde pouze o novelu již platného zákona, druhé případy jsou obvykle méně kontroverzní, nepřitahují tolik pozornost médií a ambice poslanců aktivně se zapojovat do projednávání by měla být nižší [Zbírál 2017]. Druhá kontrolní proměnná si u poslaneckých návrhů zákonů všímá, jestli se na jejich předložení podílel alespoň jeden poslanec dané strany mezery. Předpokládáme přitom, že poslanci strany mezery budou při projednávání těchto návrhů zákonů vyvíjet větší činnost. Poslední kontrolní proměnná rozděluje návrhy zákonů na navržené vládou a navržené ostatními subjekty.¹⁵ Vláda je v parlamentním systému klíčovým „hráčem“ a předkládá naprostou většinu důležitých návrhů zákonů [Saiegh 2009], poslanci i politické strany by proto měli vykazovat vyšší aktivitu při pro-

U ostatních tří stran pak byl v rozmezí 13–16 %. Výsledek Pirátské strany je dán především tím, že jde o jedinou analyzovanou stranu, která neměla mezi svými třemi klíčovými tématy zastoupeno téma „Právo a pořádek“.

¹³ Tento ukazatel nám připadá vhodnější než počet řečníků z dané strany. Tento údaj může být zkreslen velikostí politické strany a faktem, že někteří poslanci vystoupí vícekrát během rozpravy o témže návrhu.

¹⁴ Pozměňovací návrh je přiřazen analyzované straně mezery tehdy, pokud je pod ním podepsán alespoň jeden její poslanec.

¹⁵ V případě, že návrh zákona předložila vláda, má proměnná hodnotu 1, pokud poslanci, Senát nebo kraje, nabývá proměnná hodnoty 0.

**Tabulka 2. Aktivita stran mezery při prvním a druhém čtení
(popisná statistika, průměry)**

	První čtení				Druhé čtení			
	vystoupení		slov		počet poz. návrhů		délka poz. návrhů	
	ostatní	klíčové	ostatní	klíčové	ostatní	klíčové	ostatní	klíčové
Strany mezery	0,31	0,92	71,19	299	0,33	0,56	33,9	43,43
VV	0,19	0,55	34,28	155,23	0,27	0,61	35,6	88,52
SPD	0,17	0,72	48,21	187,6	0,16	0,21	30,39	7,42
Úsvit	0,19	1,11	48,9	352,54	0,34	0,29	38,87	36,65
SZ	0,2	0,73	71,26	307,2	0,27	0,45	16,5	18,41
SPR-RSČ	0,31	1,29	70,28	418,08	–	–	–	–
Pirátská strana	1,1	1,83	194,1	474,44	0,8	2,8	61,65	103,6

Zdroj: Dataset autorů na základě údajů z <https://www.psp.cz/sqw/hp.sqw>.

jednávání vládních návrhů (opozice kritizovat, koalice obhajovat). A konečně pro interpretaci rozdílů mezi jednotlivými stranami mezery jsme do analýzy začlenili pětici dummy proměnných¹⁶.

Tabulka 2 znázorňuje rozsah aktivit stran mezery (jejich poslanců) pro skupinu návrhů zákonů, které se týkaly pro ně klíčových témat a návrhů ostatních. Z průměrů je patrné, že strany mezery se opravdu výrazněji zapojují do projednávání z hlediska jejich programu zásadních návrhů zákonů. Je však zajímavé, že rozdíl je o dost výraznější v prvním čtení než ve druhém. V absolutních hodnotách aktivity je pomyslným premiantem ve všech kategoriích Pirátská strana. Stojí za pozornost, že piráti nejsou nadprůměrně aktivní jen u návrhů zákonů v klíčových tématech, ale úplně ve všech, což ukazuje, že se poslanci této strany na půdě Poslanecké sněmovny snaží vyjadřovat k daleko širšímu spektru záležitostí, než bychom od strany mezery očekávali. Hodnoty ostatních analyzovaných stran mezery pak u účasti v obecné rozpravě příliš nevybočují. V přístupu k podávání pozměňovacích návrhů jsou již nicméně patrné větší rozdíly, především u některých podnikatelských stran mezery (SPD a Úsvit) se vliv tematické důležitosti takřka vytrácí. V rozporu s teoretickými předpoklady jsou pak dokonce pozměňovací návrhy, které tyto dvě strany ke klíčovým tématům podávají, v průměru kratší než ostatní pozměňovací návrhy.

¹⁶ Strana zelených je vynechána a slouží jako referenční kategorie.

Analýza

Protože všechny námi zvolené nezávislé proměnné nemají normální distribuci, byl za vysvětlující metodu zvolen Poissonův regresní model pro počtové (*count*) proměnné. Počtové proměnné dosahují vždy kladných hodnot a jsou zpravidla zešikmeny vpravo. Protože se jednotlivé případy naší analýzy shlukují na základě šesti analyzovaných politických stran, je použita regrese s robustními korigovanými chybami¹⁷ (robust standard errors), kde klastrem jsou jednotlivé politické strany [Hamilton 2012: 192]. Při tomto postupu bývají často hodnoty směrodatných chyb u regresních koeficientů větší než v případě OLS (ordinary least squares), což se projeví i na vyšších pravděpodobnostních hodnotách (*p-values*). Modely jsou proto konzervativnější a vhodnější pro tento typ dat. V Tabulce 3 je představeno celkem osm různých regresních modelů. Jde o dva modely pro každou z operacionalizací závislé proměnné. První model je vždy základní a zobrazuje pouze vliv vysvětlující proměnné. K tomuto základnímu modelu je pak vždy připojen i model, ve kterém jsou přítomny též všechny kontrolní proměnné.

Pozitivním aspektem ve vztahu k první stanovené hypotéze (H1) je, že všechny modely vykazují velmi konzistentní výsledky. Poslanci stran mezery v součtu opravdu mnohem více diskutují v obecné rozpravě u návrhů zákonů týkajících se otázek, které považují za zásadní a spadají do tematického repertoáru stran mezery. Tento vztah je navíc ve všech modelech statisticky významný. První hypotézu je tedy možné potvrdit. Výsledky druhé z testovaných hypotéz (H2) nicméně teoretické předpoklady potvrzují v menší míře. Tematická důležitost návrhu zákona sice pozitivně ovlivňuje počet podaných pozměňovacích návrhů, avšak efekt je nižší než u obecné rozpravy v případě prvního čtení. Ve vztahu k celkové délce pozměňovacích návrhů (model 7 a 8) se dokonce očekávání nenaplnilo vůbec.

Zmiňovaný „sestupný“ trend lze vysvětlit rozdílnou náročností zahrnutých aktivit a jejich odezvou. Zatímco u obecné rozpravy jsou potřebné náklady pro zapojení se (např. ve formě času či znalostí k realizaci vystoupení) pro poslance mizivé, v případě přípravy textu pozměňovacích návrhů už je potřebný značně vyšší objem uvedených zdrojů, což samozřejmě platí tím spíše pro dlouhé pozměňovací návrhy. Přílehavost vysvětlení podporuje již zmíněný postřeh, že strany mezery jako menší subjekty mají obvykle k dispozici omezené stranické a expertní zázemí. Mezi zahrnutými činnostmi panují odlišnosti rovněž z hlediska přínosu pro aktivního poslance (jeho stranu). V případě účasti na obecné rozpravě lze čekat relativně vysoký komunikační dopad na příznivce a voliče, zvláště povedené výroky mohou získat pozornost médií, případně se stát virálními na sociálních sítích. Tento potenciál pozměňovací návrhy vyžadující použití (nudného) právního jazyka obvykle nemají, pokusy vysvětlit pozitivní dopady

¹⁷ Vzájemná korelace mezi nezávislé proměnnými je vždy v Hendlem [2009] doporučeném intervalu $(-0,8; 0,8)$.

Tabulka 3. Výsledky statistické analýzy – první část

Vysvětlující proměnná	Počet vystoupení		Počet slov		Počet poz. návrhů		Délka poz. návrhů	
	model 1	model 2	model 3	model 4	model 5	model 6	model 7	model 8
Klíčové téma	1,067** (0,346)	1,08*** (0,072)	1,43*** (0,243)	1,33*** (0,073)	0,569** (0,187)	0,584** (0,248)	0,270 (0,314)	0,311 (0,283)
Kontrolní proměnné								
Novela	-0,148 (0,067)		-0,275+ (0,098)		-0,350 (0,311)		-0,419 (0,411)	
Vládní návrh	-0,378+ (0,200)		-0,364+ (0,219)		0,529 (0,376)		0,313 (0,597)	
Vlastní návrh	1,20*** (0,406)		1,36*** (0,414)		1,15** (0,405)		0,578 (0,638)	
Pirátská strana	1,45*** (0,038)		0,781*** (0,043)		1,09*** (0,034)		1,24*** (0,034)	
VV	-0,047 (0,023)		-0,611** (0,024)		0,018 (0,033)		0,695*** (0,051)	
SPD	-0,163*** (0,042)		-0,535*** (0,035)		-0,576*** (0,015)		-0,480*** (0,16)	
Úsvit	-0,149*** (0,031)		-0,161*** (0,036)		-0,141** (0,047)		-0,724*** (0,083)	
SPR-RSČ	0,369*** (0,087)		-0,036 (0,058)					

Tabulka 3. Výsledky statistické analýzy – druhá část

	Počet vystoupení		Počet slov		Počet poz. návrhů		Délka poz. návrhů	
	model 1	model 2	model 3	model 4	model 5	model 6	model 7	model 8
Konstanta	-1,14** (0,389)	-1,34*** (0,132)	4,26*** (0,270)	4,54*** (0,197)	-1,12*** (0,187)	-1,53** (0,445)	3,502*** (0,180)	2,91*** (0,727)
Počet případů	1 902	1 902	1 902	1 902	1 215	1 215	1 215	1 215
Počet stran	6	6	6	6	5	5	5	5
Pseudo R ²	0,043	0,188	0,106	0,258	0,008	0,062	0,001	0,037

Poznámka: Robustní korigované chyby v závorkách, ***p < 0,001, **p < 0,01, *p < 0,05, +p < 0,1.

návrhu většinou pro komplexnost obsahu selhávají, nehledě na to, že drtivá většina poslaneckých pozměňovacích návrhů není přijata [Linek, Mansfeldová 2009].

Pokud se však zaměříme na jednotlivé strany mezery, můžeme v jejich jednání vidět značné rozdíly. Poslanci podnikatelských stran mezery jsou opravdu v rámci prvního čtení méně aktivní než poslanci ostatních stran mezery (H3). Třetí hypotézu je tedy taktéž možné potvrdit. Čtvrtou testovanou hypotézu (H4) však opět výsledky potvrzují jen částečně. Očekávaný předpoklad totiž platí pouze v případě Úsvitu a SPD. V případě Úsvitu a SPD tak výsledky statistické analýzy potvrzují již v popisné statistice zaznamenané obecně nižší aktivity těchto dvou stran mezery v legislativním procesu ve srovnání s ostatními stranami mezery. V případě VV je však situace odlišná. Tato strana totiž v porovnání s referenční kategorií, tedy Stranou zelených, nepodávala pozměňovací návrhy méně často a její pozměňovací návrhy byly dokonce delší. V rámci srovnání jednotlivých podnikatelských stran mezery mezi sebou by se tato odlišnost dala vysvětlit tím, že VV byly součástí vládní koalice. S ohledem na zkušenost s fungováním vlád v České republice se totiž ukazuje, že vládní strany častěji svůj (ne)souhlas nebo připomínky k vládním návrhům zákonů prezentují v rámci exekutivní fáze přípravy návrhu zákona [Zbíral 2020].

Závěrem je pak jistě vhodné zastavit se krátce i u rozdílů mezi „tradičními“ stranami mezery. V tomto směru se ukazuje, že SZ byla z této skupiny stran nejméně aktivní. Možným vysvětlením by v tomto směru mohlo být, že byla oproti SPR-RSČ a pirátům součástí vládní koalice. Literatura o stranách mezery totiž uvádí, že jsou tyto strany po přijetí vládního angažmá nuceny moderovat svou pozici a vystupovat více konsenzuálně [Ezrow 2008].

Pirátská strana pak z naší analýzy vychází jako jasně neaktivnější. Zde se podle našeho názoru naplno projevuje souběh tří důležitých faktorů. Prvně jde o stranu, která byla v opozici, takže nemusela nijak moderovat svou programovou pozici. Vedle toho jde o stranu, která oproti většině analyzovaných stran neprodělala během svého pobytu v Poslanecké sněmovně žádný vnitřní rozkol. Lze totiž očekávat, že vnitřní rozkol je pro strany mezery velkým handicapem, který snižuje jejich míru zapojení se do legislativní činnosti, především pak u obecné rozpravy v prvním čtení. A konečně Pirátská strana disponuje hned po VV největším poslaneckým klubem z analyzovaných stran.

Výsledky provedené analýzy dále ukazují, že poslanci stran mezery jsou aktivnější při projednávání návrhů zákonů, na jejichž předložení se sami podíleli. Zde je dle našeho názoru přirozené, že se je snaží v diskusi na plénu obhájit. Naopak překvapivý je vyšší zájem poslanců podávat k takovým návrhům zákonů pozměňovací návrhy, může to svědčit o určité nepromyšlenosti předkládaných (prvotních) verzí návrhů zákonů, které jsou následně „vylepšovány“.

Závěr

Strany mezery představují kategorii politických stran, které by se oproti stranám mainstreamu měly odlišovat v přístupu ke svému programu i voličům. V otázce programu se totiž, jak již název napovídá, soustřeďují především na témata, jež jsou ostatními stranami přehlížena anebo nedostatečně akcentována. Cílem stran mezery by pak podle dosavadní teoretické diskuse mělo být především naplnění těchto programových cílů, a ne nutně výkon politické moci. Příčinou takového jednání je, že strany mezery volí především specifický segment voličů, kteří považují daná témata za významná, jsou ke své straně kritičtější a zajímají se o politiku více než průměrní voliči mainstreamových politických stran. Toto „skalní jádro“ voličů stran mezery pak má oproti voličům mainstreamových politických stran větší tendenci k potrestání své politické strany v případě, že se tato uchýlí k politickým kompromisům [Adams, Ezrow, Leiter 2012]. Strany mezery by se tak ve snaze o vlastní přežití měly snažit o udržení těchto voličů a co nejvíce hájit svá klíčová témata.

Cílem předložené studie bylo tento teoretický předpoklad ověřit na půdě Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Dosavadní studie o stranách mezery se totiž ve vztahu k tomuto předpokladu orientovaly pouze na analýzu předvolební kampaně a volebních výsledků předmětných stran. Na základě statistické analýzy působení šesti stran mezery ve vybraných fázích projednávání návrhů zákonů v Poslanecké sněmovně mezi lety 1996–2020 se ukazuje, že předestlaný předpoklad z teoretické literatury je velmi zjednodušující. Strany mezery se sice v průměru více věnují tématům, která jsou pro ně klíčová, avšak v míře tohoto snažení je mezi jednotlivými stranami možné identifikovat výrazné rozdíly. Nejzřetelněji je tento rozdíl vidět mezi „tradičními“ stranami mezery a podnikatelskými stranami mezery. První jmenované se totiž svým klíčovým tématům věnují o poznání více.

Přirozeným směrem dalšího výzkumu by pak mělo být posouzení, zda je toto jednání společné i stranám mezery v prostředí parlamentů jiných států, anebo jde o specifikum České republiky.

Pokud by se totiž získané závěry potvrdily ve více zemích, vedlo by to pravděpodobně k podstatné revizi teoretických předpokladů o stranách mezery. Jako nejslibnější se v tomto směru jeví podrobnější analýza těchto stran na základě jejich podkategorií. V této studii použité dělení na strany „tradiční“ a podnikatelské se jeví smysluplně, nicméně možností se nabízí výrazně více a jen zastoupení těchto stran v empirické realitě napoví, které varianty jsou smysluplné a které nikoliv. Vedle toho by jistě bylo vhodné pokusit se, na základě většího množství studií z různých zemí, o formulaci a ověření ucelenější teorie o fungování stran mezery v parlamentech. Předložená studie si totiž musela díky její neexistenci vystačit s velmi základním souborem předpokladů.

Další ze slibných možností by mohla představovat analýza obsahu jednotlivých vystoupení poslanců stran mezery a legislativních návrhů, které předkláda-

jí. Jedním ze zjištění této studie totiž je, že poslanci stran mezery překvapivě často podávali pozměňovací návrhy k legislativním dokumentům, které pocházely z jejich dílny. Je tento jev možné vysvětlit s ohledem na kontext České republiky, anebo je to vlastnost, která je vlastní stranám mezery obecně? Je způsobena poddimenzováním stranického aparátu anebo snahou demonstrovat vlastní aktivitu v dané oblasti? V obecné rovině můžeme jistě předpokládat, že se strany mezery snaží vystupovat jako experti na malé množství klíčových témat. Odráží se tato expertiza kupříkladu v obsahu jejich parlamentních vystoupení? Používají kupříkladu ve svých projevech více konkrétních dat anebo odkazů na vědecké či jiné autority v dané oblasti?

JAROSLAV BÍLEK je výzkumným pracovníkem na katedře politologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Jeho výzkum se zaměřuje na politické režimy, kvalitu demokracie a nové politické strany.

JAKUB LYSEK je odborným asistentem na katedře politologie a evropských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se odborně především volebním chováním, postoji voličů a lokální politikou. Jeho studie vyšly v časopisech jako *Government and Opposition*, *Electoral Studies*, *Lex-Localis*, *East European Politics and Societies*, *Journal of Maps*.

ROBERT ZBÍRAL je právník a politolog, působící na katedře ústavního práva a politologie Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a katedře evropského a mezinárodního práva Právnické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve svém výzkumu se zaměřuje zejména na legislativní proces a jeho výstupy a transpozici práva Evropské unie. Je autorem sedmi monografií a desítek článků, včetně výstupů v právních či politologických časopisech v prvních decilech *Web of Science* (např. *Journal of European Public Policy* či *Common Market Law Review*).

Literatura

- Abou-Chadi, T. 2016. „Niche Party Success and Mainstream Party Policy Shifts – How Green and Radical Right Parties Differ in Their Impact.“ *British Journal of Political Science* 46 (2): 417–436.
- Adams, J., M. Clark, L. Ezrow, G. Glasgow. 2006. „Are Niche Parties Fundamentally Different from Mainstream Parties? The Causes and the Electoral Consequences of Western European Parties' Policy Shifts, 1976–1998.“ *American Journal of Political Science* 50 (3): 513–529, <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2006.00199.x>.
- Adams, J., L. Ezrow, D. Leiter. 2012. „Partisan Sorting and Niche Parties in Europe.“ *West European Politics* 35 (6): 1272–1294, <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.713746>.
- Beyme, K. von. 1984. *Parteien in Westlichen Demokratien*. Munchen: Piper.
- Bílek, J., L. Cabada, P. Hulec. 2014. „Strany mezery v litevském stranickém systému.“ *Politické vědy* 17 (1): 27–53.

- Bílek, J., M. Škop. 2016. „Strany mezery v České republice: Analýza politických stran v České republice z hlediska jejich ‚mezernosti‘.“ *Politics in Central Europe* 12 (2s): 29–43.
- Bischof, D. 2017. „Towards a Renewal of the Niche Party Concept Parties, Market Shares and Condensed Offers.“ *Party Politics* 23 (3): 220–235, <https://doi.org/10.1177/1354068815588259>.
- Bolleyer, N. 2013. *New Parties in Old Party Systems: Persistence and Decline in Seventeen Democracies*. New York: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199646067.001.0001>.
- Bušťíková, L. 2014. „Revenge of the Radical Right.“ *Comparative Political Studies* 47 (12): 1738–1765, <https://doi.org/10.1177/0010414013516069>.
- Cabada, L. 2014. „Strany mezery v České republice a ve střední Evropě: Náčrt možností a limitů politologického výzkumu.“ Pp. 105–123 in M. Kubát, T. Lebeda (eds.). *O komparativní politologii a současné české politice*. Praha: Karolinum.
- Cabada, L., J. Bílek, P. Hulec, P. Müller, S. Štollová, V. Vansa. 2013. *Strany jednoho tématu ve střední Evropě*. Brno: Václav Klemm.
- Ezrow, L. 2008. „On the Inverse Relationship between Votes and Proximity for Niche parties.“ *European Journal of Political Research* 47: 206–220, <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2007.00724.x>.
- Ezrow, L., C. De Vries, M. Steenberge, E. Edwards. 2011. „Mean Voter Representation and Partisan Constituency Representation: Do Parties Respond to the Mean Voter Position or to Their Supporters?“ *Party Politics* 17 (3): 275–301, <https://doi.org/10.1177/1354068810372100>.
- Gemeris, C. 2013. „What to Do (and Not to Do) with the Comparative Manifestos Project Data.“ *Political Studies* 61 (S1): 3–23, <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12015>.
- Hamilton, L. C. 2012. *Statistics with STATA: Version 12*. 8th ed. Boston: Brooks/Cole.
- Hanley, S., A. Sikk. 2016. „Economy, Corruption or Floating Voters? Explaining the Breakthroughs of Anti-establishment Reform Parties in Eastern Europe.“ *Party Politics* 22 (4): 522–533, <https://doi.org/10.1177/1354068814550438>.
- Hendl, J. 2009. *Přehled statistických metod: Analýza a metaanalýza dat*. 3. vyd. Praha: Portál.
- Hloušek, V. 2012. „Věci veřejné: politické podnikání strany typu firmy.“ *Politologický časopis / Czech Journal of Political Science* 19 (4): 322–340, <https://doi.org/10.5817/PC2012-4-322>.
- Hruška, J. 2016. „Role Senátu v českém politickém systému pohledem kvantitativní analýzy.“ Pp. 113–217 in J. Kysela (ed.). *Dvacet let Senátu Parlamentu České republiky v souvislostech*. Praha: Leges.
- Charvát, J. 2015. „Pravice nebo levice? Analýza ideologie pirátských stran.“ *Central European Journal of Politics* 1 (1): 29–39.
- Jensen, C. B., J. Spoon. 2010. „Thinking Locally, Acting Supranationally: Niche Party Behaviour in the European Parliament.“ *European Journal of Political Research* 49 (2): 174–201, <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2009.01875.x>.
- Klíma, M. 2015. *Od totality k defektní demokracii: Privatizace a kolonizace politických stran netransparentním byznysem*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kopeček, L., V. Hloušek. 2018. „Politici podnikatelé a jejich strany ve srovnávací a teoretické perspektivě.“ Pp. 13–46 in L. Kopeček, V. Hloušek, R. Chytilík, P. Svačinová. *Já platím, já rozhoduji? – Politici podnikatelé a jejich strany*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kopeček, L., V. Hloušek, R. Chytilík, P. Svačinová. 2018. *Já platím, já rozhoduji? – Politici podnikatelé a jejich strany*. Brno: Masarykova univerzita.
- Křížkovský, M. 2019. „Tíživé dědictví nové politiky v Česku: Zelení jako případ

- neúspěšného morálního populismu." *Central European Journal of Politics* 5 (1): 30–54.
- Linek, L., Z. Mansfeldová. 2009. „Legislativní proces a činnost parlamentu.“ Pp. 55–77 in L. Linek, Z. Mansfeldová (eds.). *Český parlament ve druhé dekádě demokratického vývoje*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Maškarinec, P. 2019 „The Rise of New Populist Political Parties in Czech Parliamentary Elections between 2010 and 2017: The Geography of Party Replacement." *Eurasian Geography and Economics* 60 (5): 511–547, <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1691928>.
- Meguid, B. 2005. „Competition between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success." *The American Political Science Review* 99 (3): 347–359, <https://doi.org/10.1017/S0003055405051701>.
- Meyer, T. M., B. Miller. 2015. „The Niche Party Concept and Its Measurement." *Party Politics* 21 (2): 259–271, <https://doi.org/10.1177/1354068812472582>.
- Meyer, T. M., M. Wagner. 2013. „Mainstream or Niche? Vote-Seeking Incentives and the Programmatic Strategies of Political Parties." *Comparative Political Studies* 46 (10): 1246–1272, <https://doi.org/10.1177/0010414013489080>.
- Müller, W., T. Saalfeld (eds.). 2013. *Members of Parliament in Western Europe: Roles and Behaviour*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315036847>.
- Saiegh, S. M. 2009. „Political Prowess or ‘Lady Luck’? Evaluating Chief Executives’ Legislative Success Rates." *The Journal of Politics* 71 (4): 1342–1356, <https://doi.org/10.1017/S0022381609990181>.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online]. Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky. Dostupné na: <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>.
- Šárovec, D. 2018. „Nástup nových politických stran v ČR od roku 2013: hnutí ANO 2011 a Úsvit přímé demokracie pohledem konceptu novosti." *Sociologia* 50 (1): 78–113, <https://doi.org/10.24132/actaff.2019.11.2.1>.
- Šárovec, D. 2019. „Assured Newcomers on a Squally Sea? The Czech Pirate Party before and after the 2017 Elections." *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 11 (2): 1–21.
- Vliegenthart, R., S. Walgrave, C. Meppelink. 2011. „Inter-party Agenda-setting in the Belgian Parliament: The Role of Party Characteristics and Competition." *Political Studies* 59 (2): 368–388, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2010.00867.x>.
- Voermars, W. 2017. „Legislation and Regulation." Pp. 17–32 in U. Karpen, H. Xanthaki (eds.) *Legislation in Europe: A Comprehensive Guide for Scholars and Practitioners*. Oxford: Hart.
- Volkens, A., W. Krause, P. Lehmann, T. Matthieß, N. Merz, S. Regel, B. Weßels. 2019. *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR). Version 2019a*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), <https://doi.org/10.25522/manifesto.mps.2019a>.
- Wagner, M. 2012. „Defining and Measuring Niche Parties." *Party Politics* 18 (6): 845–864, <https://doi.org/10.1177/1354068810393267>.
- Wilde, P. de. 2012. „Why the Early Warning Mechanism Does Not Alleviate the Democratic Deficit." *OPAL Online Paper Series* 2012 (6), <https://doi.org/10.2139/ssrn.2128463>.
- Wilde, P. de. 2014. „The Operating Logics of National Parliaments and Mass Media in the Politicisation of Europe." *The Journal of Legislative Studies* 20 (1): 46–61, <https://doi.org/10.1080/13572334.2013.871484>.
- Wintř, J. 2010. *Česká parlamentní kultura*. Praha: Auditorium.
- Zbírál, R. 2017. „Comparing the Intensity of Scrutiny for ‘Domestic’ and Implementing Bills: Does Transposition of EU Law Reduce Political Contestation in National

- Parliaments?" *Journal of European Public Policy* 24 (7): 969–988,
<https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1170873>.
- Zbiral, R. 2020. „Legislative Process in the Czech Republic.“ In H. Xanthaki, U. Karpen (eds.). *V tisku. Legislation in European Countries*. Oxford: Hart.
- Zons, G. 2016. „How Programmatic Profiles of Niche Parties Affect Their Electoral Performance“ *West European Politics* 39 (6): 1205–1229,
<https://doi.org/10.1080/01402382.2016.1156298>.
- Zulianello, M. 2020. „Varieties of Populist Parties and Party Systems in Europe: From State-of-the-Art to the Application of a Novel Classification Scheme to 66 Parties in 33 Countries.“ *Government and Opposition* 55: 327–347,
<https://doi.org/10.1017/gov.2019.21>.

Příloha

Tabulka P1. Souhrnné statistiky

Proměnná	Případy	Průměr	Směrod. odchylka	Minimum	Maximum
Klíčové téma	1 902	0,14	0,35	0	1
Novela	1 902	0,76	0,42	0	1
Vládní návrh	1 902	0,59	0,49	0	1
Vlastní návrh	1 902	0,05	0,21	0	1
Členství ve vládě	1 902	0,34	0,47	0	1
Vnitřní rozkol	1 902	0,26	0,44	0	1
Krajní pravice	1 902	0,43	0,49	0	1
Počet vystoupení	1 902	0,4	1,09	0	12
Počet slov	1 902	104	320	0	4 095
Počet poz. návrhů	1 215	0,35	1,34	0	13
Délka poz. návrhů	1 215	34,62	179	0	2 780

Faktorová analýza jako známá neznámá (aneb metoda hlavních komponent a varimax nejsou vždy ideální postup)

PETR SOUKUP*

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Factor Analysis as a Known Unknown – Principal Component Analysis with a Varimax Rotation Is Not Always the Ideal Approach

Abstract: This article seeks to show that, although factor analysis (mostly in its exploratory version) is a method frequently applied by social-science researchers (it is often also discussed in basic data analysis textbooks), only a very basic version of it is used, with settings that are far from optimal. However, what settings are used can have major implications, primarily in the form of conceptual problems, where the exploratory version is often used instead of the confirmatory version. Other settings used can also have an impact on the results. These are mainly partial options, which are used mainly in the exploratory version, in particular the choice of the correct correlation coefficients, the choice of method for the initial extraction of factors, the choice of the rotation method and the choice of the number of factors with which we want to work in the exploratory version. The text discusses the algorithms for ordinal variables, and the possibility of determining the number of factors through parallel analysis or MAP. The practical example discusses the advantages of the oblique rotation of factors. The article seeks to highlight good practices that best reflect the current state of the art of quantitative methodology and statistics. In addition to the general guidelines, the article contains practical advice about software and recommends a procedural schema for using factor analysis.

Keywords: factor analysis, parallel analysis, polychoric coefficient, oblique rotation

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 4: 455–484
<https://doi.org/10.13060/csr.2021.021>

Faktorová analýza je jednou z technik, které umožňují pracovat s nepřímými měřeními proměnnými, jejichž výskyt je v sociálních vědách poměrně častý (nejvíce v psychologii, pedagogice, ale řidké užití není ani v sociologii či politologii).

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Ing. Petr Soukup, Ph.D., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: petr.soukup@fsv.cuni.cz.

Základním smyslem užívání faktorové analýzy z datově analytického pohledu je náhrada mnoha měřených proměnných indikátorů několika málo faktory (minimálně jedním), odtud pramení název techniky. Formálně matematicky jde o soubor přístupů z oblasti vícerozměrné statistiky, který není jednoduchý (ruční výpočet většinou nepřichází díky iteračním postupům do úvahy), nadto i v posledních letech dochází k poměrně bouřlivému rozvoji této techniky (zejména jde o rozvoj nových odhadovacích algoritmů a softwaru). Běžně používaný komerční software však tyto novinky příliš nereflektuje a výzkumníci tak používají starší postupy, které jsou z dnešního pohledu již přežité. Cílem tohoto textu je na novější postupy poukázat a popsat ty z nich, které jsou v současné literatuře preferovány.

Text se snaží poukázat na postupy vhodné pro ordinální data, popisuje též různé odhadovací techniky a jejich použití. V závěru se pak zaměřuje i na specifické problémy explorační faktorové analýzy; určení počtu faktorů a jejich rotaci.

Před samotným představením jednotlivých komplikovanějších postupů a jejich rozbořem se krátce zaměříme na stručné představení techniky samotné, tj. faktorové analýzy. Čtenář, který má hlubší znalosti, může následující pasáž vynechat.

Jako první musíme odlišit *explorační* (převážně užívanou) a *konfirmační* (zatím stále málo užívanou) *faktorovou analýzu*.¹ Historicky starší model explorační faktorové analýzy (dále též jen „EFA“²) vznikl v psychologii, aby na základě jednotlivých manifestních (přímo měřených) indikátorů (proměnných, původně testových položek v testech inteligence) bylo možné dovodit latentní (skrytou) proměnnou (faktor), která způsobuje získané hodnoty jednotlivých manifestních indikátorů.³ Z pohledu statistiky je faktorová analýza technika, kdy latentní proměnná (ta není v našich datech) je nezávisle proměnnou a sada jednotlivých manifestních (jsou v našich datech) proměnných je sadou závisle proměnných (srov. dále Obrázek 1). Fakticky jde tedy o sadu regresních analýz. Tyto závisle proměnné jsou vysvětlovány latentní proměnnou (faktorem), jinými slovy faktor zejména vysvětluje vztahy mezi manifestními proměnnými a ukazuje, co mají společné (například položky určitého testu/dotazníku měří dohromady inteligenci, depresivitu, proenvironmentální chování apod.). Explorační model faktorové analýzy se snaží na základě získaných manifestních proměnných dovodit, zda za nimi existuje jeden či více faktorů. Na základě našich dat skrze prozkoumání (exploraci) tak lze nabýt přesvědčení, že můžeme připustit existenci určitých

¹ Samozřejmě se zde liší jednotlivé disciplíny. Zejména v psychologii je užívání konfirmační faktorové analýzy poměrně časté, v jiných sociálních vědách tomu tak není. Je to jistě škoda a snad i tento text přispěje k rozšíření užívanosti této techniky.

² EFA = Exploratory Factor Analysis.

³ Více se lze dočíst například v knihách Blahuše [1985], Urbánka [2000], praktický postup je v učebnici Rabušice, Soukupa a Mareše [2019: kapitola 15].

faktorů v pozadí. Z pohledu teorie a metodologie vědy slouží *explorační faktorová analýza k vytvoření teorie, resp. hypotéz* o určitých vztazích mezi proměnnými, resp. o existenci faktoru/faktorů v pozadí.

Druhou, mladší verzí faktorové analýzy je *konfirmační faktorová analýza* (dále též jen „CFA“⁴). Zde se nepokoušíme naše data prozkoumávat, ale vycházíme z již daných teorií, resp. hypotéz. A tyto *hypotézy o vzájemné struktuře proměnných a existenci faktoru/faktorů*, zpravidla označované jako model, *ověřujeme* (konfirmujeme). Výsledkem tak může být zamítnutí nebo nezamítnutí naší modelové představy. Z tohoto popisu je zřejmé zcela jiné načasování pro užití obou režimů faktorové analýzy ve výzkumu. Pokud se omezíme na proces vývoje a ověřování škál (velice častý zejména v pedagogice a psychologii, méně častý v sociologii), pak explorační faktorová analýza má své místo na počátku, aby nám naznačila možnou faktorovou strukturu (tj. existenci škály). Konfirmační faktorová analýza pak má své místo pro ověření této struktury a případně může ukázat, zda škála vyvinutá v jedné zemi (skupině) je použitelná i v jiné. Ostatně dost často toto odlišení výzkumníci nerespektují a používají pro všechny situace explorační faktorovou analýzu. Ta je ale značně subjektivní a umožňuje tak „prokázat“⁵ téměř cokoli. Závěrem k základnímu představení EFA, resp. CFA uveďme, že oba přístupy vznikly původně jako procedury pro kardinální manifestní proměnné (vychází se z korelací mezi proměnnými dle Pearsona). Také faktor/faktory má/mají dle modelu faktorové analýzy charakter kardinální proměnné (tato proměnná původně sice není v datech, ale na základě EFA či CFA lze uložit její odhad, který označujeme jako faktorové skóre). S ohledem na skutečnost, že sociálněvědní data často nemají kardinální charakter (nejčastěji budou ordinální), začaly být vyvíjeny i postupy faktorové analýzy (EFA i CFA) pro ordinální či dichotomická data. Nutno podotknout, že ne všechny software tyto postupy obsahuje. Budeme se tomu více věnovat v samostatné části 3.

Pro úplnost ilustrujme rozdíl mezi explorační a konfirmační faktorovou analýzou jednoduchým Obrázkem 1 (tzv. diafragem).⁶

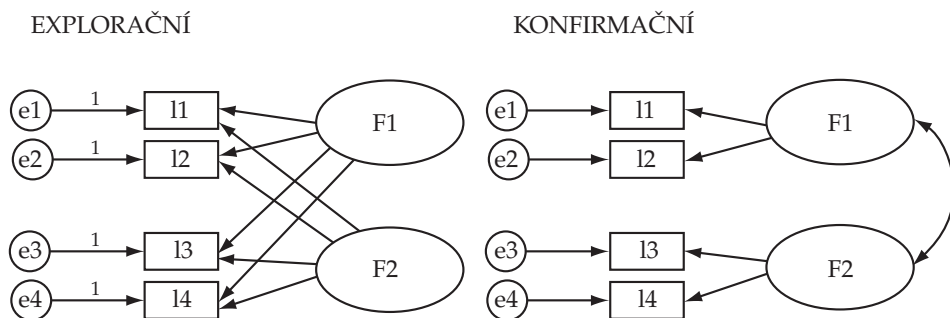
Na obrázku jsou vždy čtyři manifestní proměnné (v obdélnících, značené I1–I4) a dva faktory (značené jako F1, resp. F2). Levý panel Obrázku 1 ukazuje explorační režim, kdy se očekává, že mohou existovat vazby mezi všemi manifest-

⁴ CFA = Confirmatory Factor Analysis.

⁵ Výraz je v uvozovkách, protože samozřejmě explorační technika neumožňuje prokázat nic.

⁶ Použitý obrázek je značně zjednodušený, má jen čtyři manifestní proměnné. V praxi tak jednoduchý model zpravidla nevyužijeme, jak z věcných důvodů, tak z důvodů statistických. Detailní výklad přesahuje možnosti tohoto článku, lze opět odkázat na literaturu uvedenou na počátku. Zde jen doplníme, že je vhodné používat pro každý faktor minimálně tři manifestní proměnné, a ne pouze dvě, jak je zobrazeno na zjednodušeném Obrázku 1.

Obrázek 1. Schematické zachycení explorační a konfirmační faktorové analýzy

ními proměnnými a všemi faktory. Připomeňme, že hodnotám těchto vazeb říkáme faktorové zátěže či faktorové náboje. Právě z hodnot těchto zátěží usuzujeme na interpretaci významu faktorů. Mohli bychom například zjistit (není zobrazeno v Obrázku 1), že díky silné vazbě I1 a I2 k prvnímu faktoru a obdobně silné vazbě I3 a I4 ke druhému faktoru mají položky I1, I2, resp. I3, I4 něco společného a tento společný rys bychom mohli pojmenovat (interpretovat).

U CFA (pravý panel) je základní situace jiná. Nic neprozkoumáváme⁷ ani se nepokoušíme interpretovat. Dopředu formulujeme model (například na základě dřívějšího výzkumu a provedené EFA) a tento model jasně říká, že první faktor je tvořen I1 a I2, zatímco druhý je tvořen I3 a I4 (prvním faktorem může být například matematická gramotnost, měřená dvěma testovými položkami I1 a I2, a druhým gramotnost fyzikální, měřená položkami I3 a I4). Nadto model CFA na Obrázku 1 předpokládá, že naše faktory (např. matematická a fyzikální gramotnost) jsou vzájemně provázány (srov. obousměrnou šipku mezi faktory).

Po tomto stručném výkladu základních pojmů a koncepcí můžeme představit dále probíraná témata. Cílem textu je pojednat možnosti EFA a CFA, které by měl sociálněvědní výzkumník znát pro používání těchto technik v souladu se soudobými poznatky. Jednotlivé části textu formulujeme pracovní jako odpovědi na otázky:

1. Musím vždy užít faktorovou analýzu, resp. baterii otázek?
2. Mohu skrze EFA něco prokázat, otestovat, ověřit? A mohu pro stejná data použít EFA i CFA, tj. mohu na stejných datech nejdříve vytvořit teorii a poté ji ověřit?
3. Jak naložit s EFA či CFA pro data, která nejsou kardinální?

⁷ Pro úplnost dodejme, že i zde existuje jistá možnost prozkoumávání a úprav (zejména skrze modifikační indexy a rezidua), nicméně těmito postupy se již vykokročí z čistě konfirmačního rámce.

4. Je pro stanovení počtu faktorů ideální Kaiserovo pravidlo, případně Cattellův suťový graf (scree plot)?
5. Jaké jsou vhodné postupy pro prvotní řešení a pro rotované řešení v rámci EFA?

Při rozboru většiny otázek často vystačíme se slovními vyjádřeními, nicméně pro otázky 3–5 využijeme i výpočetní ilustrace, aby došlo k jasné ukázce problémů, které působí, když nedodržíme postupy doporučované v soudobé literatuře. Mnohé odpovědi na otázky 1–3 již naznačily úvodní výklady, zde bude tedy rozbor velice stručný.

Než přikročíme k odpovědím na výše uvedené otázky, budeme prezentovat menší výzkumnou sondu. Tato sonda ukáže, jak se reálně uplatňují postupy v rámci explorační a konfirmační faktorové analýzy v publikovaných empirických statích. Výzkumná sonda byla zaměřena na dva přední české časopisy: *Československou psychologii* a *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* (dále jen *Sociologický časopis*). S ohledem na výsledky obsahových analýz těchto dvou časopisů provedených Soukupem [2019] byly v *Sociologickém časopise* hledány aplikace explorační faktorové analýzy a v *Československé psychologii* aplikace konfirmační faktorové analýzy. Již tento rozdíl může být zářezující, tj. sociologové téměř výhradně užívají explorační model⁸, psychologové konfirmační. Bylo nalezeno posledních pět použití těchto technik v obou časopisech (stav k roku 2019), s ohledem na mnohem častější užívání faktorové analýzy psychology pocházejí aplikace z posledních let (2016–2019), v případě *Sociologického časopisu* pak bylo třeba jít zpětně až k roku 2008. Kategorie, které byly sledovány u explorační verze faktorové analýzy, byly následující: použité stupnice vstupních proměnných, kritérium pro stanovení počtu faktorů, použitá odhadovací technika pro prvotní řešení a použitá rotace. V případě konfirmační faktorové analýzy šlo o analogické kategorie samozřejmě přizpůsobené této technice, konkrétně: použité stupnice vstupních proměnných, typ použité korelace pro výpočet, použitá odhadovací technika a zdůvodnění modelu (provázanost faktorů a často též pro vazby mezi chybovými složkami).

Následující dvě tabulky (Tabulka 1 a 2) souhrnně popisují výsledek obsahové analýzy článků dle uvedených kategorií, v dalším textu je pak na tyto výsledky opakovaně odkazováno.

Ad 1) Musím vždy užít faktorovou analýzu, resp. baterii otázek?

Občas se diskutuje o tom, že zejména explorační faktorová analýza je nadužívaná a dotazníky jsou nesmírně dlouhé, protože obsahují nekonečné baterie otázek (nejsou výjimkou ani dotazníky o 400 položkách). V mnoha případech totiž panuje přesvědčení, že musíme za každou cenu použít baterii otázek v dotazníku

⁸ Navíc v posledních letech tyto analýzy jako výsledky nepublikují ve statích.

Tabulka 1. Příklady užití explorační faktorové analýzy na stránkách Sociologického časopisu a popis používaných postupů

Rok publikace	Autor	Technika extrakce	Technika rotace	Zdůvodnění počtu faktorů	Další uplatněné postupy
2008	Hamplová	PCA	varimax	počet faktorů nezdůvodněn	potlačování zátěží
2009	Vráblíková	PCA	oblmin	počet faktorů nezdůvodněn	binární položky
2011	Luthar, Koprivnik	PA	oblmin	počet faktorů částečně zdůvodněn, neužito žádného kritéria	
2011	Bernard	PCA	varimax	počet faktorů nezdůvodněn	
2012	Vidovičová, Petrová, Kafková	PCA	varimax	počet faktorů nezdůvodněn	potlačování zátěží, ordinální stupnice proměnných

Poznámka: PCA – Principal Component Analysis; PA – Principal Axis Analysis.

Tabulka 2. Příklady užití konfirmační faktorové analýzy na stránkách Československé psychologie a popis používaných postupů

Rok publikace	Autor	Odhadovací technika	Typ korelací	Stupnice proměnných (software)
2016	Miklošová, Makulajová, Jakubek	neuvedeno	neuvedeno	dichotomické položky (SW AMOS)
2017	Gocet Tekin	neuvedeno	neuvedeno	4bodové stupnice (SW AMOS)
2018	Tišanská, Kožený	WLSMV	polychor	1–5bodové stupnice (Mplus)
2019	Köverová	neuvedeno	neuvedeno	5bodové stupnice (SW AMOS)
2019	Boberová, Ropovik, Kolarčík, Madarasová Gecková, Paakkari	WLSMV	polychor	4bodové stupnice (R-lavaan)

Poznámka: WLSMV – Weighted Least Square Mean and Variance Adjusted.

pro zjišťování fenoménů, které sledujeme. Poté, co takovou baterií disponujeme, máme užít faktorovou analýzu, abychom ověřovali, že naše baterie měří náš fenomén (více v rozboru otázky č. 2). Problémem nejsou jen dotazníky plné baterií otázek, ale často bezhlavé přejímání těchto baterií bez ověření, ideálně provedeného skrze CFA. Problémem bývá též následné zpracovávání skrze několik exploračních faktorových analýz, často bez dalších analytických postupů. Nyní je třeba nalézt odpověď na první položenou otázku. Uvedme, že je krajně nevhodné, abychom užívali bez dalšího námi ad hoc vytvořených baterií otázek, stejně tak bez dalšího přejímali nevyzkoušené nástroje ze zahraničí. Pokud vymyslíme vlastní baterii a nepoužijeme standardní postupy známé z psychometrie, resp. edukometrie, je téměř jisté, že námi vytvořený nástroj bude špatný. Nepomůže mu ani následně provedená explorační faktorová analýza (její správné místo v procesu vývoje škál jsme popsali na počátku článku, detailně je popisuje např. DeVellis [2003: 133–135]). Obdobně nevhodné je přeložit zahraniční baterii a slepě doufat, že bude v našich poměrech fungovat stejně jako v zahraničí. Vývoj nové baterie (škály), případně její národní adaptace, je složitý proces a zabere v lepším případě několik měsíců. V mnoha situacích je proto vhodné, pokud potřebujeme rychle zjišťovat nějaký fenomén, vytvořit pouze jednu otázku (či sadu nesouvisejících otázek), u které (kterých) nám je poměrně jasné, co měří. Získáme sice nástroj, jehož validita a reliabilita nejsou nijak vysoké⁹, ale bude to postup poměrně rychlý, nadto i pro analytické zpracování jednoduchý. Samozřejmě si uvědomujeme, že některé fenomény měřit přímo nelze a výše uvedený postup nelze užít. Ještě jeden argument svědčí ve prospěch preference jednotlivých otázek oproti baterii otázek. Dotazník by kromě zahrnutí více fenoménů měl být též poměrně krátký (délka dotazníku ovlivňuje jak odmítnutí jeho vyplnění, tak také výpadek v průběhu samotného dotazování). Pokud budeme pro mnoho fenoménů v našem dotazníku užívat baterie, stane se dotazování nerealisticky dlouhým. Je proto namístě užít baterie (s výše uvedenými doporučeními) jen pro ty fenomény, které jsou pro nás v rámci výzkumu nejdůležitější. Pro ostatní fenomény pak máme užít jednotlivé otázky, případně velice krátké baterie.

Ad 2) Mohu skrze EFA něco prokázat, otestovat, ověřit? A mohu pro stejná data použít EFA i CFA, tj. mohu na stejných datech nejdříve vytvořit teorii a poté ji ověřit?

Velice často se při posuzování článků, ale i při čtení již publikovaných studií setkáváme s představou, že explorační faktorovou analýzou je možné ověřit škálu, prokázat, že proměnné tvoří jednu či více škál, apod. Obdobně není ojedinělé, že autoři na zcela stejných datech užijí EFA i CFA. Dodejme, že zejména první část otázky navazuje na tvrzení, která se v minulosti objevovala i v mnoha učeb-

⁹ Reliabilitu nadto neumíme na rozdíl od škál ani odhadnout.

nicích. Z pohledu dnešních poznatků psychometrie a edukometrie je tento postup ale nepřijatelný. Náhledem do standardních knih [např. Brown 2006: 1–2; Netemeyer, Bearden, Sharma 2003: 36] a na požadavky mnoha časopisů je vše zcela jasné. Jak bylo uvedeno v exkurzu na počátku, explorační faktorová analýza slouží k exploraci, vytvoření představy o souvislostech mezi proměnnými v našich datech. Pokud chceme tuto představu ověřit, užijeme konfirmační variantu faktorové analýzy. Proti užití explorační faktorové analýzy pro ověřování svědčí i několik dalších okolností. V rámci explorační faktorové analýzy je možné provádět různé subjektivní volby (metody extrakce faktorů, rotační techniky, počtu faktorů apod., srov. dále). Díky těmto subjektivním volbám je možné ovlivnit výsledky a dokázat v zásadě cokoli (srov. zejména dále otázky č. 4 a 5). Bohužel bez formálního testu či ověřitelného kritéria, protože těmi explorační faktorová analýza na rozdíl od konfirmační varianty nedisponuje. Samozřejmě je namístě uvést, že zřejmě nejoblíbenější sociálněvědní software SPSS konfirmační faktorovou analýzu nenabízí (explorační naopak nabízí), pro výzkumníka je tak poměrně obtížné tento postup aplikovat. Lze zde doporučit například freeware JASP, který je SPSS velice podobný a CFA (kromě EFA) nabízí skrze přehledné nabídky.

Zmínku si ještě zaslouží postup, kdy pro stejná data užijeme explorační a poté konfirmační faktorovou analýzu. Tento postup je nutné odmítnout v základním režimu, tj. na zcela stejné případy uplatníme EFA a CFA. I když jde z pohledu analytika o postup více než vhodný, protože pokud explorační analýza naznačí vhodné řešení, je téměř jisté, že jej konfirmační postup potvrdí. To ale není empirický důkaz, jde o jinou verzi tautologie. Doplňme, že takto ověřený nástroj zpravidla nebude dobrý a další výzkumy jeho fungování nepotvrdí. Můžeme opět odkázat na již citovanou knihu DeVellis [2003: 133–135], která jasně popisuje roli explorační a konfirmační faktorové analýzy. Explorační analýza má své místo na počátku při vývoji škály (ať už se jedná o vývoj zcela nové škály nebo adaptaci stávající užívané škály), konfirmační faktorová analýza má pak místo později při jejím ověřování.

Doporučit lze ovšem postupy, kdy rozdělíme náš soubor na dvě části (např. poloviny) a na jedné spočítáme EFA a toto řešení ověříme na druhé polovině souboru skrze CFA. Analogicky lze v případě, že náš soubor je menší, používat postupů z oblasti resamplingu, například bootstrap.¹⁰ Poměrně zajímavý postup zvolili autoři článku Vlčková et al. [2019], kdy na stejných datech provedli konfirmaci mezinárodně užívané baterie a kromě toho skrze explorační přístup vytvořili národní adaptaci mezinárodní baterie. Sice tak na stejných datech užili EFA a CFA, ale nikoli sériově (následně), ale paralelně (vedle sebe) se zcela odlišným cílem. Takový postup je též vhodný a lze jej považovat za jeden z možných příkladů dobré praxe.

¹⁰ Za toto doporučení patří poděkování anonymnímu recenzentovi článku.

Ad 3) Jak naložit s EFA či CFA pro data, která nejsou kardinální?

Občas se při četbě textů o faktorové analýze dozvíme, že tyto techniky jsou určeny jen pro kardinální proměnné. To by samozřejmě při extrémním výkladu znamenalo, že v sociálních vědách nebude mít faktorová analýza místo. Opačným extrémem je často praxe výzkumníků, kteří užívají EFA či CFA v zásadě pro jakákoli data (vč. dichotomických), tj. bez zohlednění charakteru dat. Ostatně v Tabulce 1 a 2 lze nalézt příklady těchto aplikací. Oba extrémní názory nejsou zcela správné. Zkusme uvést základní důvody a vše zpřesnit. Před dalším rozbořením třetí otázky poznamenejme, že základní logika výpočtu faktorové analýzy (nerozhoduje, zda explorační, či konfirmační) je založena na tom, že se nejdříve spočítají korelace (či kovariance) mezi proměnnými a z nich se poté vypočte řešení faktorové analýzy. Právě proto, že základním korelačním koeficientem je Pearsonův korelační koeficient, převažuje názor, že jiné proměnné než kardinální se pro tyto procedury nehodí. Nadto je ještě někdy vyžadována normalita našich proměnných, její požadavek plyne z užívání metody maximální věrohodnosti pro odhad faktorového řešení (zejména v konfirmačním režimu, není ale vyloučena v explorační verzi, srov. Tabulku 3). Zde je namístě několik vysvětlení. Pokud chceme pracovat s běžným nastavením faktorové analýzy (typicky založené na korelacích dle Pearsona), pak bychom skutečně měli mít data kardinální, případně delší ordinální stupnice (simulační studie ukazují, že již cca pětibodové stupnice se svým chováním blíží kardinálním proměnným [Rhetmulla, Brosseau-Liard, Savalei 2012]). Pokud ale naše data mají krátké ordinální stupnice nebo jsou dichotomická, není používání Pearsonova korelačního koeficientu, případně odhadu skrze metodu maximální věrohodnosti zcela vhodné. Probereme dopady, které toto použití může mít. Pokud užijeme Pearsonovu korelaci pro kratší ordinální stupnice, dojde často k podhodnocení odhadu korelace (srov. dále popis tetrachorických korelací a předpokladu jejich užití, tj. ordinální proměnná je vnímána jako proměnná vzniklá „rozsekáním“ původně kardinální proměnné). Pokud užijeme Pearsonovu korelaci pro ordinální data, dobrovolně se často vzdáváme „lepší“ výsledků a dosahujeme výsledků „horších“. To u EFA znamená, že faktorové zátěže budou menší, míra vysvětleného rozptylu bude menší, počet faktorů bude nejspíše větší než správný. U CFA jsou dopady obdobné s tím, že celkové hodnocení modelu často vyhodnocované skrze souhrnné charakteristiky, jako je CFI, TLI, AGFI apod., bude svědčit o tom, že model není vhodný, a my budeme mít tendenci ho zamítat a hledat jiný, typicky po modifikaci složitější. Obojí dopady jsou nežádoucí a zkusme tedy popsat možné alternativy vhodné pro různé typy proměnných. Situaci přehledně¹¹ shrnuje Tabulka 3.

¹¹ Bez dalšího výkladu musíme přiznat, že tabulka (i když vypadá složitě) je značným zjednodušením. Odhadovacích technik je mnohem více, byly tedy vybrány ty nejužívanější, vhodné pro jednotlivé typy dat. Dále je ignorováno, že různé techniky se lépe či hůře hodí pro různé vzorce chybějících dat či pro různé složité faktorové modely. Poslední, co

Tabulka 3. Přehled typu proměnných a příslušných koeficientů a metod odhadu EFA a CFA

Typ proměnných	Užívaný korelační koeficient	Vhodná metoda odhadu EFA	Vhodná metoda odhadu CFA
Kardinální, dlouhé ordinální stupnice	Pearsonův	PCA, PA, ML*	ML*, ADF (WLS)
Kratší ordinální stupnice	polychorický	PCA, PA	WLS, WLSMV
Dichotomické proměnné	tetrachorický	PCA, PA	WLS, WLSMV

Zdroj: Vlastní přehled založený na článcích Baglin [2014], Flora, Curran [2004] a knize Brown [2006].

Poznámka: PCA – Principal Component Analysis (metoda hlavních komponent); PA – Principal Axis Analysis (metoda hlavních os); ML – Maximum Likelihood (metoda maximální věrohodnosti); ADF (WLS) – Asymptotic Distribution Free (asymptotická metoda bez předpokladu normálního rozdělení); WLSMV – Diagonally Weighted Least Squares (diagonálně vážená metoda nejmenších čtverců).

* Vhodná, pokud naše proměnné mají normální rozdělení.

Stručně tedy okomentujme Tabulku 3. Je z ní patrné, že pokud mají naše proměnné kratší ordinální stupnice, máme místo Pearsonových korelací spíše užívat korelace polychorické, pro binární data pak korelace tetrachorické. Dodejme, že tyto koeficienty nejsou českému čtenáři neznámé, tetrachorický pojednává například kniha Chrásky [2006: 147]. Logika polychorického koeficientu je následující. Jeho použití předpokládá, že naše ordinální stupnice vznikla (umělym) rozdělením spojitě normálně rozdělené veličiny do několika málo kategorií. Polychorický korelační koeficient se pak snaží o odhad vztahu původních spojitých veličin, z nichž dle předpokladu vznikly naše dvě ordinální proměnné. Za jinak stejných okolností (tj. pro stejná data, která navíc nejsou výrazně sešikmená) platí, že polychorický koeficient bude vyšší než Pearsonův korelační koeficient. Připomeňme, že jeho nepoužitím se tak připravujeme o výsledky, které budou „lepší“. Dopředu již ale vyslovme varování, že výpočty polychorických korelací jsou někdy problematické (srov. dále), a tak nelze brát doporučení pro jejich užívání zcela absolutně.

Doporučené metody odhadu pro EFA či CFA, prezentované v Tabulce 1, vycházejí z textů (přehled literatury je pod tabulkou), které provádějí simula-

přehled v tabulce ignoruje, je existence bayesovských odhadů, které jsou velice slibné a jejich vlastnosti jsou přinejmenším srovnatelné s nejlepšími klasickými technikami. Nicméně jejich rozšíření v softwaru je zatím poměrně malé a znalost bayesovské statistiky nízká, jejich zařazení jsme tedy nepovažovali za vhodné. Zájemce o vhléd do tématu lze v češtině odkázat na článek Mazance a Dvořákové [2017].

ce pro různé typy proměnných. Více se odhadovacím metodám EFA věnujeme v páté části, proto je zde ponecháme bez výkladu. Zaměříme se krátce na srovnání odhadovacích technik pro CFA s ordinálními daty. Několik simulačních studií se snažilo zjistit, které algoritmy jsou v této situaci nejlepší. Tým Rhetmulla, Brosseau-Liard, Savalej [2012] ukázal, že cca od úrovně dichotomií do úrovně pětibodových stupnic je kategoriální odhadovací algoritmus lepší než algoritmus ML, konkrétně WLSMV poskytuje lepší odhady faktorových zátěží i jejich standardních chyb. V textu týmu Rhetmully [ibid.: 371] je zejména zdůrazněno, že ML není jako odhadovací technika vhodná pro dichotomická data. Li [2016a] při porovnání ML a WLSMV (v jeho textu označované jako DWLS) jasně prokázal, že WLSMV je pro ordinální data vhodnější.¹² Dle výsledků Li [2016a] má ML technika zejména sklon podhodnocovat hodnoty faktorových zátěží a její fungování v menších souborech (v řádech stovek jednotek) má i další negativní dopady. Li [2016b] provedl také srovnání algoritmu WLSMV s algoritmem označovaným jako MLR, tj. metodou maximální věrohodnosti s robustním odhadem standardních chyb (tato technika se někdy doporučuje pro nenormálně rozdělené veličiny). I zde Li [ibid.] prokázal, že WLSMV předčí algoritmus MLR, zejména lépe odhaduje hodnoty faktorových zátěží. Poměrně zajímavým výsledkem srovnání je též skutečnost, že MLR pro menší soubory a nenormálně rozdělené latentní proměnné lépe odhaduje korelace mezi těmito latentními proměnnými pro model CFA s více faktory¹³ [ibid.: 947]. Ostatně tento výsledek prezentoval Li už ve svém předchozím textu [Li 2016a: 384], kde se objevuje doporučení, aby v případě, kdy výzkumníky nezajímají jednotlivé části CFA modelu, ale jen souvislost (vazba) mezi faktory a nemají software, který umožňuje užít odhad skrze WLSMV, užívali robustní verzi ML algoritmu (MLR). Nutno podotknout, že ale většinou buď software nabízí jak MLR, tak WLSMV, nebo ani jednu možnost. Tato rada je tedy diskutabilní. Lze ji ale aplikovat, pokud narazíme na výpočetní komplikace při užití WLSMV (srov. dále ilustraci algoritmu WLSMV). Uvedme, že náhledem do Tabulky 2 snadno zjistíme, že publikační praxe výše uvedeným doporučením ne vždy odpovídá, velmi oblíbený software AMOS totiž odhadovací procedury pro kratší stupnice nenabízí, a přesto je v těchto situacích pro výpočty využíván (naopak R v balíčku lavaan či Mplus tyto možnosti poskytují).

Namísto je několik praktických poznámek k možným výpočtům. I když čtenář snadno najde vzorce pro tetrachorické či polychorické korelace, nebude zřejmě chtít tyto koeficienty ručně počítat. Je tedy třeba krátce pojednat možnosti softwaru pro EFA (či CFA) pro různé typy proměnných. Začneme s EFA, jde o převládající užití faktorové analýzy. V SPSS (zřejmě nejužívanější platformě) přímé procedury pro ordinální či dichotomické proměnné nenajdeme (existují

¹² Li [2016a] navíc ukazuje, že techniku ML předčí i zcela jednoduchá technika nevážených nejmenších čtverců, označovaná jako ULS.

¹³ Li [2016b] ve svých simulacích užívá data se dvěma faktory.

jejich alternativy, srov. dále). Proto máme dvě možnosti: použít více procedur v SPSS postupně nebo užít jiný software. Jak by tedy měl vypadat postup v SPSS:

1. Výpočet polychorických korelačních koeficientů.¹⁴ Výpočet je možný buď ruční, nebo (lépe) skrze využití propojení SPSS s R¹⁵ v rámci procedury *Analyze-Correlate-Heterogenous Correlation*.
2. Výsledné korelační koeficienty musíme vložit do datové matice ve formě korelační matice (prostým nakopírováním celé výstupní tabulky).
3. Z této korelační matice skrze příkaz (nelze přes SPSS menu) vypočítat faktorovou analýzu dle našich požadavků (typicky buď PCA, nebo PA metodou).

Jinou možností je užívat software, který tyto postupy umí přímo. Z volně dostupných bude vše umět software R, který má ale komplikované ovládání skrze specifický příkazový jazyk. Jako vhodná alternativa se jeví software FACTOR [Baglin 2014], který má snadné ovládání a je zdarma. Samozřejmě existuje mnoho komerčních produktů, které toto zvládnou.

Pro konfirmační režim faktorové analýzy bude třeba užít některý z produktů, který umí pracovat s ordinálními či dichotomickými daty. Patří mezi ně komerční EQS, LISREL a již zmíněný MPlus. Zájemce o bezplatné řešení pak sáhne nejspíše k R (zřejmě nejlepší je již zmíněný balíček lavaan). Zajímavou možností je ovládání R skrze freeware JASP (srov. jeho ukázkou v části čtvrté).¹⁶

Namísto je ovšem i několik praktických varování. Pro odhad tetrachorických koeficientů se užívají různé algoritmy, a tak mohou dva výzkumníci užívající například dva odlišné balíčky v R získat jiné výsledky. Dalším praktickým problémem je výpočet tetrachorických korelačních koeficientů pro mnoho proměnných. V řádu několika málo desítek proměnných již často dochází k tomu, že výsledná korelační matice není pozitivně definitní¹⁷, a proto nezískáme řešení našeho problému. Jako možné řešení (plyne z opakované vlastní zkušenosti autora) je zřejmě nejlepší vyřadit některé z položek (typicky ty s malými hodnotami korelací s ostatními položkami). Existují i výpočetní postupy, které pomáhají tento problém řešit, například již zmíněný software FACTOR je nabízí, ale bohužel ani tento postup nepomůže ve všech situacích.

¹⁴ SPSS neumí počítat tetrachorické koeficienty, nicméně i pro dichotomie lze užít koeficienty polychorické (jde totiž o speciální případ polychorického koeficientu). Doplňme, že podmínkou pro výpočet polychorických koeficientů v SPSS je správné nastavení měřících stupnic jednotlivých proměnných, tj. typicky je nastavíme jako ordinální.

¹⁵ Pro využívání propojení SPSS s R je třeba doinstalovat doplněk SPSS Extension to R (zdarma) a také příslušnou verzi R (zdarma). Vše o tomto lze nalézt na webu IBM. Případní zájemci se mohou obrátit na autora článku v případech potíží.

¹⁶ Implementace balíčku lavaan v R skrze JASP bohužel zatím umí jen práci s kardinálními proměnnými (verze 14.1).

¹⁷ Jde o matematickou vlastnost korelační matice a její naplnění znamená, že bude možné provést výpočet faktorové analýzy.

Obdobně v rámci CFA působí často výpočetní potíže algoritmus WLSMV užívaný pro ordinální data. Typicky jde o situace, kdy využíváme víceúrovňové modely CFA. Tyto modely jsou výpočetně velmi komplikované, i při zcela běžných modelech dochází k nemožnosti odhadu těchto modelů. Vše si můžeme ukázat na analýze provedené týmem Straková, Simonová, Soukup [2020], který zkoumal koncept akademické marnosti skrze dvouúrovňový model CFA. Model akademické marnosti byl na úrovni žáka (1. úroveň) i třídy (2. úroveň) konstruován jako model se třemi faktory (marnost ve vztahu k žákovi, ke spolužákům a k učiteli) s tím, že faktory byly vzájemně provázány. Faktorové zátěže na první i druhé proměnné pro stejné vazby byly zafixovány na stejnou hodnotu (jde o běžný postup ve víceúrovňových CFA). Při využití polychorických korelací a odhadovacím algoritmu WLSMV, které zohlednily ordinalitu měřicích stupnic manifestních proměnných (čtyřbodové stupnice souhlasu) došlo v softwaru MPlus ke kolapsu algoritmu s tím, že šestidimenzionální integrování vyžaduje řádově 10^8 integračních bodů a na tento výpočet běžně dostupná výpočetní technika nestačí (je zapotřebí obrovská paměť počítače). Pro řešení této úlohy bylo možné použít alternativní postupy. Nabízí se jednak možnost bayesovských odhadů (těm se v článku nevěnujeme) nebo užití některého z odhadovacích algoritmů, který není tak výpočetně náročný. V této situaci s ohledem na předchozí doporučení bylo možné užít buď algoritmus WLS, nebo dle Liho [2016a: 384] robustní verzi metody maximální věrohodnosti (MLR). Pro maximální srovnatelnost s výsledky jednoúrovňového modelu (zde byl užit algoritmus WLSMV pro nejlepší vystižení charakteru dat) byl zvolen algoritmus WLS, který již vedl k získání odhadů a umožnil přibližné srovnání výsledků s jednoúrovňovým modelem.

Před opuštěním rozboru typu proměnných ve faktorové analýze je vhodné krátce pojednat o technikách, které jsou blízké logice EFA a jsou určeny primárně pro ordinální či binární data. Zřejmě nejbližší technikou je kategoriální analýza hlavních komponent (CATPCA), z hlediska analytických cílů bude blízká též analýza latentních tříd či složitější seskupovací algoritmy (zejména dvoustupňové seskupování). Dodejme, že jak kategoriální analýza hlavních komponent, tak dvoustupňové seskupování jsou přímo dostupné v SPSS, analýza latentních tříd je pak dostupná v SPSS opět skrze propojení s R. Slabinou těchto procedur je poměrně výrazný nedostatek literatury i dokumentace k samotnému SPSS. Uživatel tedy nemá podporu v míře, na kterou je zvyklý z jiných technik. Nejsnazší je zřejmě užití dvoustupňového seskupování, protože jde o analogii k běžně užívanému hierarchickému seskupování. Je namístě ještě upozornit na blízkost mezi konfirmační faktorovou analýzou a teorií odpovědí na položku (IRT). Je známo [viz např. Brown 2006: 396–404], že jednodušší modely IRT (jedno- a dvouparametrické) jsou přímo převoditelné na jednofaktorové modely konfirmační faktorové analýzy.

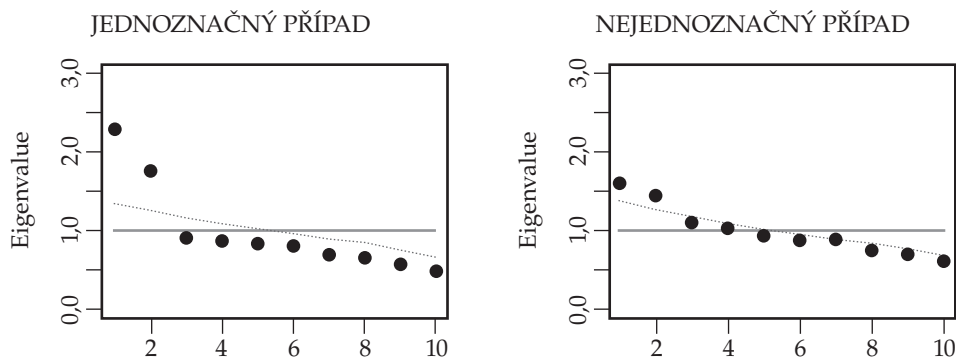
Ad 4) Je pro stanovení počtu faktorů ideální Kaiserovo pravidlo, případně Cattelův suťový graf (scree plot)?

Náhledem do Tabulky 1 lze zjistit, že v textech publikovaných na stránkách Sociologického časopisu se buď počet faktorů nezdůvodňuje nijak (čtyři případy z pěti), nebo je zdůvodněn jinými než statistickými kritérii.

V případě explorační faktorové analýzy je před samotným výpočtem kromě dalších nastavení (metoda odhadu a rotace, viz další část) stanovit i počet faktorů, které budou získány. Nejvýhodnější strategií je samozřejmě předchozí znalost, která nás vede k požadavku určitého počtu faktorů. Připomeňme ale, že pokud již máme konkrétní znalost o počtu faktorů a jejich struktuře, pak bychom měli místo EFA užívat spíše CFA. A otázkou pak samozřejmě zůstává, jak stanovit vhodný počet faktorů, pokud předchozí znalost nemáme. Pro tyto situace vyvinuli statistici několik různých pravidel, z nichž nejužívanější je Kaiserovo¹⁸ pravidlo, případně Cattelovo pravidlo odvozené ze suťového grafu (scree plot). Na velmi častou užívanost těchto kritérií upozorňují v oblasti organizačního výzkumu Hayton, Allen a Scarpell [2004], když konstatují, že v devadesátých letech bylo užito těchto pravidel zhruba v polovině článků ve dvou nejprestižnějších časopisech, naopak ani jednou nebylo užito sofistikovanějších postupů, o kterých bude dále pojednáno. Dodejme, že popsaná pravidla byla odvozena v šedesátých letech minulého století [Kaiser 1960; Cattel 1966] a již tehdy byla zpochybňována a byla nabízena alternativní pravidla či doporučení. Nicméně tato dvě pravidla byla velmi jednoduchá (bylo je možné použít pro ruční výpočty), byla implementována do většiny softwaru a jsou tak užívána (zpravidla bez pochybností) i více než 50 let od svého vzniku. Doplňme, že obě pravidla jsou přímo spojena s výpočtem faktorové analýzy (jsou založena na vlastních číslech korelační nebo kovarianční matice) a díky tomu byla preferována při ručních výpočtech (jednoduše se vypočítají). Jak prokázaly četné simulační studie, obě nejužívanější pravidla obvykle vedou k více faktorům, než je třeba [Zwick, Velicer 1986; Pallant 2005]. Připomeňme, že faktorová analýza je technika, jejímž cílem je nahradit větší počet proměnných výrazně menším počtem nových proměnných (faktorů). Není pak zřejmě vhodné pro rozhodnutí o jejich počtu užívat kritéria, která vedou k vyššímu počtu faktorů, než je potřebné. Kromě tohoto problému je třeba zmínit skutečnost, že interpretace suťového grafu je značně subjektivní, často nevede k jasnému určení počtu faktorů (srov. Obrázek 2). Jako další kritérium, které je často užíváno, musíme ještě zmínit požadavek na minimální celkový vysvětlený rozptyl. V literatuře variuje doporučovaná výše minimálního vysvětleného rozptylu od cca 50 % do 80 %. Nutno zde zdůraznit, že použít faktorové řešení, které vysvětluje méně než 50 % rozptylu původních proměnných je ve většině situací

¹⁸ Správný název by měl znít Kaiserovo-Guttmanovo, ale na druhého autora se běžně zapomíná.

Obrázek 2. Příklad jednoznačného a nejednoznačného určení počtu faktorů ze suťového grafu

Zdroj: Ruscio, Roche [2012: 283, obrázek 1].

diskutabilní¹⁹, nicméně kritérium minimálního vysvětleného rozptylu je nutno brát jen jako doplňkové, prokazující, že naše řešení není zcela špatné s ohledem na charakter našich dat. Je tedy třeba se zaměřit na vhodnější postupy pro určení počtu faktorů v rámci EFA. První nebude ryze statistický, poté představíme dva postupy, které vyvinuli statistici jako reakci na Kaiserovo kritérium a Cattellův suťový graf.

Jako první je vhodné uvést, že při užívání explorační faktorové analýzy bychom měli vždy dbát na vhodnost věcné interpretace, tj. zejména na jasnou a srozumitelnou interpretaci faktorů [Gavora 2012: 38]. Vždy bychom tedy měli projít více řešení a zvažovat volbu takového řešení, které bude interpretačně jednodušší.

Nyní nahlédneme dva postupy, které vedou k určení doporučeného počtu faktorů a mají lepší vlastnosti než Kaiserovo pravidlo či suťový graf. Jde o Velicerův test MAP a tzv. paralelní analýzu. Zejména druhý uvedený postup je stále dostupnější v softwaru a jeho užití je velice jednoduché (de facto jde o rozšíření suťového grafu, pokud využijeme grafického řešení). Slabinou těchto postupů je jejich absence v běžně užívaných softwarech (zejména v SPSS a SAS). Nicméně díky některým pomůckám, jak si ukážeme dále, není jejich užití obtížné. S ohledem na malou aplikační rozšířenost představíme tyto postupy detailněji.

¹⁹ Někdy je i řešení s méně než polovinou vysvětleného rozptylu přijatelné. Konkrétně půjde o situace, kdy v rámci faktorového řešení budeme mít více proměnných, které s většinou ostatních nesouvisí, dále o situace, kdy máme měřených proměnných mnoho (desítky či více) a požadujeme jen zachycení několika základních dimenzí. Děkuji za toto upozornění jednomu z anonymních recenzentů článku.

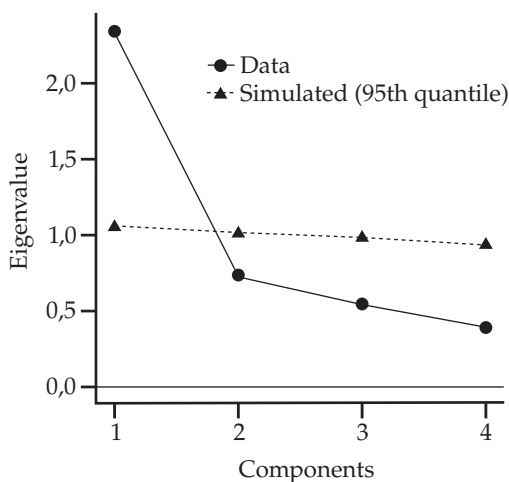
Velicerův MAP test (Minimum Average Partial Test [Velicer 1976]) je poměrně sofistikovaný postup. Jeho logika je založena na následujících výpočtech. Nejdříve je využit první získaný faktor a jsou spočteny dílčí (parciální) korelace mezi proměnnými vstupujícími do analýzy při kontrole prvního faktoru. Z těchto dílčích korelací se spočte průměrná hodnota druhé mocniny. Totéž se následně provede s prvním a druhým faktorem, opět se spočtou dílčí korelace vstupních proměnných a kontroluje se vliv prvního a druhého faktoru zároveň. Postup se opakuje tolikrát, kolik máme vstupujících proměnných (tolik faktorů lze maximálně získat). Poté se seřadí hodnoty průměrů druhých mocnin dílčích korelačních koeficientů a počet faktorů odpovídá kroku, pro který byla tato hodnota nejnižší. Dále dle Velicera platí, že pokud průměrná hodnota druhé mocniny párových korelačních koeficientů našich proměnných je menší než příslušné hodnoty získané z výše popsaných parciálních koeficientů, pak nemá smysl faktorovou analýzu vůbec provádět.

Hornova paralelní analýza (parallel analysis [Horn 1965]) je vylepšením Kaisera pravidla. Kaiser předpokládá, že pokud by naše proměnné byly zcela nezávislé, byla by všechna vlastní čísla našeho řešení jednotková, a tak má smysl zvolit takový počet faktorů, kolik jich má vlastní číslo větší než jedna. Paralelní analýza tuto myšlenku modifikuje blíže pravdě a snaží se ukázat, že i při úplné nezávislosti proměnných budou (v důsledku působení náhody) některá vlastní čísla o něco vyšší než jedna a některá menší než jedna (jejich součet pro všechny potenciální faktory musí být vždy roven počtu proměnných vstupujících do analýzy). Logika paralelní analýzy je následující. Opakovaně nasimulujeme pro stejný počet proměnných, jako máme v EFA, vzájemně nezávisle proměnné a spočítáme pro ně vlastní čísla. Z našich simulací (běžně v řádu tisíců) pak určíme průměrnou hodnotu jednotlivých vlastních čísel a také některý jejich vyšší kvantil (typicky 95%). Poté srovnáme vlastní čísla z naší analýzy s kvantily získanými z paralelní analýzy a použijeme tolik faktorů, kolikrát platí, že naše vlastní číslo je větší než kvantil získaný z paralelní analýzy. Vše je nejsnazší ukázat na obrázku (Obrázek 3), který je rozšířením Cattellova suťového grafu, jen je zde doplněna mírně sestupující linie, která je produktem paralelní analýzy.

Z obrázku je zřejmé, jak naložit s výsledkem paralelní analýzy. Sledujeme průsečík vlastních čísel našeho řešení (z počátku strmě padá, posléze minimálně, legenda označuje jako „Data“) a simulovaných (mírně klesající linie, legenda označuje jako „Simulated (95th quantile)“). Doporučený počet faktorů je dán počtem faktorů vlevo před průsečíkem (tj. pro nás jeden faktor).

Po rozboru Velicerova MAP testu a paralelní analýzy je vhodné uvést, že simulační studie [Zwick, Velicer 1986; Ruscio, Roche 2011; Pearson, Mundfrom, Piccone 2013] ukazují, že tyto techniky k určení počtu faktorů jasně vítězí nad klasickým Kaiserovým pravidlem či Cattellovým suťovým grafem bez modifikace dle Horna. Platí, že paralelní analýza předčí Velicerův MAP test, její užití je navíc jednodušší. Uvedme proto základní možnosti, kde tyto postupy využívat. Oba postupy je možné využít v komerčním softwaru Stata, Mplus umí též výpočet

Obrázek 3. Paralelní analýza

Zdroj: Vlastní výpočet v softwaru JASP.

paralelní analýzy. Ve volně šiřitelném R jsou též oba postupy, paralelní analýza je například v balíčku *hornpa*, Velicerův MAP test i paralelní analýza pak v balíčku *paramap* (autorem je dále zmíněný O'Connor). Poměrně slibné možnosti nabízejí online nástroje, pro paralelní analýzu lze doporučit webovou stránku <https://analytics.gonzaga.edu/parallellengine/>.

Jako slibné lze hodnotit programy připravené pro SPSS a SAS od O'Connora [2000]. Jde o sled příkazů, který vypočte jak Velicerův MAP test, tak paralelní analýzu v prostředí SPSS nebo SAS²⁰. Pro užívání těchto programů je potřebná znalost příkazového jazyka SPSS (resp. SAS), protože pro konkrétní data a počítač je potřebné příkazy na některých místech upravit.²¹ Uživatelům SPSS neznalých příkazového jazyka je možné doporučit užívání volně šiřitelného softwaru JASP²², který v rámci faktorové analýzy obsahuje též možnost výpočtu paralelní analýzy, viz Obrázek 3). Další možností je součást softwaru ViSta²³ označovaná jako ViStaPARAN, která umí také skrze jednoduché klikací rozhraní určit počet

²⁰ Skripty lze stáhnout na adrese <https://people.ok.ubc.ca/briocconn/nfactors/nfactors.html>.

²¹ Česká verze příkazů pro SPSS s pokyny pro úpravu je součástí online přílohy dostupné na <https://doi.org/10.13060/csr.2021.021>.

²² JASP umí přímo načítat data ve formátu SPSS a jeho nabídky jsou velice podobné nabídkám SPSS.

²³ Jde o freeware určený zejména pro explorační analýzu dat.

faktorů prostřednictvím paralelní analýzy [Ledesma, Valero-Mora 2007]. Je patrné, že zejména v rámci volně dostupného softwaru je již nabídka dostačující.

Na závěr doplníme, že některé zahraniční časopisy již mají striktní požadavek na užití paralelní analýzy pro určení počtu faktorů, Pallant [2005: 175–176] zmiňuje například *Educational and Psychological Measurement* nebo *Journal of Personality Assessment*. Paralelní analýza se tak stává de facto povinnou. Je samozřejmě diskutabilní, zda je to správná cesta.

Důvody k opatrnosti jsou následovné. Paralelní analýza je typicky v softwaru vyvinuta jen pro některé odhadovací techniky (srov. například výše uvedenou online aplikaci a její nastavení), nejčastěji pro metodu hlavních komponent, někdy též pro hlavní osy. Pokud zvolíme jinou metodu odhadu, nemáme zpravidla možnost paralelní analýzu využít. Problematictějším rysem je situace, kdy naše faktory jsou závislé (jak ukáže další část, je to situace zcela běžná). Pro zkorelované faktory, jak ukazují simulace [Caron 2019], nejsou ani paralelní analýza, ani MAP test příliš dobré (nicméně stále jsou lepší než Kaiserovo pravidlo či Cattellův suťový graf). Na druhou stranu musíme zmínit, že jiné simulace prokázaly [Dinno 2009], že paralelní analýza je dostatečně robustní, lze ji tedy použít bez ohledu na rozdělení dat.

Aby vše bylo ještě komplikovanější, je vhodné uvést, že existuje poměrně mnoho postupů, jak počítat paralelní analýzu. Dosud jsme představili jen „nejjednodušší“, založený na 95% kvantilu, nicméně těchto postupů lze nalézt v literatuře (i softwaru) více. Zřejmě nejdiskutovanější je postup revidované paralelní analýzy (R-PA), vyvinuté týmem vedeným Greenem [2012], a také postup navržený v článku Ruscia a Rocheho [2012], označovaný jako comparison data method (CD). Green se svým týmem provedl dvojí srovnání revidované a klasické paralelní analýzy, jedno pro spojitá data [Green et al. 2015], jedno pro dichotomické položky²⁴ [Green et al. 2016]. V obou případech dospívají k závěru, že revidovaná verze je lepší. Tento závěr je samozřejmě diskutabilní, protože hodnocení nástroje provádějí autoři, kteří jej vyvinuli. Na základě této skutečnosti byly v nedávné době provedeny další dvě studie, první Auerswaldem a Moshagenem [2019] a druhá Limem a Jahngem [2019]. Auerswald s Moshagenem se soustředili na srovnání klasické paralelní analýzy a postupu CD a na svých simulovaných datech konstatují, že výkon obou těchto procedur je v zásadě srovnatelný s tím, že PA typicky vykazuje dobré vlastnosti při určení počtu faktorů pro řešení s jedním faktorem a pro vícefaktorová řešení s kolmými faktory. Pro zkorelované faktory je naopak dle studie Auerswalda s Moshagenem [2019] lepší postup označovaný jako comparison data (CD). Auerswald s Moshagenem [ibid.: 486] také explicitně

²⁴ Mimo jiné upozorňují ve své studii i na skutečnost, že v případě dichotomických položek je krajně nevhodné nejen pro získání faktorového řešení, ale i pro určení počtu faktorů užívat Pearsonovy korelace, a zdůrazňují vhodnost polychorických, resp. tetrachorických korelací [Green et al. 2016: 9]. Opět se tedy potvrzuje (byť z jiných než dosud uvedených důvodů) doporučení ohledně alternativních korelací pro data ordinální povahy.

doporučují na základě simulační studie užívat právě 95% kvantil jako nejvhodnější variantu paralelní analýzy.

Nová studie Lima a Jahnga [2019] reaguje na závěry studií publikovaných kolektivem vedeným Greenem [2012, 2015 a 2016]. Jejich závěry do velké míry vyvrací a ukazují na přednosti klasické paralelní analýzy. Alternativy ve formě R-PA či CD byly dle této studie lepší než klasická PA jen v případech, kdy korelace mezi faktory byly velmi silné. Autoři v závěru své studie doporučují užívat klasickou PA. S ohledem na skutečnost, že alternativní postupy jsou zatím pro běžné uživatele v zásadě nedostupné, lze toto doporučení podpořit i praktickými důvody.

S ohledem na dostupnost v softwaru a dosavadní rozporuplné výsledky publikovaných studií můžeme doporučit užívání klasické paralelní analýzy, která se jeví jako velice dobrý postup pro určení počtu faktorů. Naopak Kaiserovo pravidlo či Cattellovo určení počtu faktorů ze suťového grafu již patří k překonaným postupům a jejich užití doporučit nelze.

Ad 5) Jaké jsou vhodné postupy pro získání prvotního řešení a pro rotaci v rámci EFA?

Pátá otázka vychází ze skutečnosti, že mezi uživateli EFA je velice oblíbená metoda hlavních komponent (PCA) pro získání prvotního řešení a následně je užita kolmá rotace skrze postup označovaný jako varimax. Ostatně i Tabulka 1 tuto informaci v českém prostředí potvrzuje. Z velice detailní zahraniční přehledové studie Hensona a Robertse [2006] víme, že i v elitních časopisech (*Educational and Psychological Measurement, Journal of Educational Psychology, Personality and Individual Differences a Psychological Assessment*) není praxe uspokojivá. Henson a Roberts [ibid.: 403–405] ukazují, že PCA je užíváno v 57 % jimi zkoumaných článků (PA ve 22 %), zároveň vysvětlují, že hlavním důvodem bude skutečnost, že jde o defaultní nastavení ve většině softwaru. U rotace většinou (62 % analyzovaných článků) autoři nijak nezdůvodňují její volbu, většinou pak volí kolmou rotaci varimax (52 %).²⁵ Jde obecně o jeden z největších problémů v rámci užívání EFA, často ještě v kombinaci s užíváním EFA jako nástroje pro konfirmaci (srov. druhou část textu). V EFA lze odhadovat parametry mnoha různými metodami (část jsme již zmínili v komentáři k Tabulce 1), nadto je výsledné řešení možné upravit pro snazší interpretaci procesem rotace. Nebudeme zde do detailu vysvětlovat nuance jednotlivých metod odhadu, u rotace jen připomeneme, že může být buď kolmá (předpokládáme nezávislost faktorů), nebo šikmá (očekáváme provázanost faktorů). Základní popis nejčastěji používaných metod odhadu v EFA nabízí Tabulka 4.

²⁵ Dodejme, že v některých textech není rotace užita vůbec, podíl užívání varimax lze tedy odhadovat na cca 70–80 %.

Tabulka 4. Přehled metod odhadu EFA a jejich stručný popis

Metoda odhadu	Anglický název (zkratka)	Stručný popis; výhody a nevýhody
Maximální věrohodnost	Maximum Likelihood (ML)	Hledá odhady, pro které má nejvyšší hodnotu věrohodnostní funkce, výhodou je formální test počtu faktorů, nevýhodou je předpoklad normálního rozdělení vstupujících proměnných, vhodné pouze pro normálně rozdělené kardinální proměnné, v praxi tedy minimálně použitelné.
Hlavní komponenty	Principal Components (PCA)	Maximalizuje vysvětlený rozptyl proměnných, nej- užívanější, nevýhodou může být malá míra vysvětlení vztahů mezi proměnnými. Vhodné i pro delší ordinální stupnice, pokud chceme vysvětlit co nejvíce rozptylu původních proměnných.
Hlavní osy	Principal Axes (PA)	Obdoba PCA, jen jedničky na diagonále nahrazují hodnotu komunality (vysvětleného rozptylu jednotlivé proměnné), výsledky většinou obdobné PCA. Doporučuje se užívat místo PCA.
Nevážené nejmenší čtverce	Unweighted Least Squares (ULS)	Obdobně jako v regresní analýze minimalizuje rozdíl mezi čtverci odlišností napozorované korelační matice a faktorovou analýzou vytvořené korelační matice (bez diagonály), nevýhodou je citlivost na velké rozdíly mezi vstupními korelacemi, často kvůli tomu nevhodná technika.
Vážené nejmenší čtverce	Generalized Least Squares (GLS)	Postup obdobný jako ULS s tím, že čtvercové rozdíly se váží, proměnné s vyšší hodnotou komunality mají vyšší váhu a vice versa, částečně eliminuje nevýhody ULS. Potenciální alternativa k PA či PCA.
Alfa faktorová analýza	Alpha Factoring (AF)	Odlišná od ostatních technik, alfa faktorová analýza předpokládá, že naše proměnné jsou jen výběrem ze všech potenciálních proměnných a hledá podobnosti takto náhodně vybraných proměnných.

Zdroj: SPSS a popis metod.

K Tabulce 4 doplňme, že nejužívanější metoda hlavních komponent je v zásadě přijatelná, i když simulace ukazují, že minimálně stejně dobrých výsledků lze dosáhnout i při užití hlavních os. Již víme, že pokud mají naše data normální rozdělení, měli bychom užívat metodu maximální věrohodnosti. Obecně platí, že PCA či PA by měly být preferovány, pokud nemáme zvláštní důvod užít jinou techniku.

Nyní se budeme věnovat problému rotace. Připomeňme, že hlavní motivací pro rotaci je získat snáze interpretovatelné řešení. Protože u rotace s pouhým slovním rozbohem nevystačíme, začneme motivačním příkladem.

Příklad 1: Hodnocení výuky (kolmá, či šikmá rotace?)

Začneme s příkladem na reálných datech. Využijeme data o hodnocení výuky na Fakultě humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně²⁶ z roku 2017. Ukážeme, jaké může mít dopady rozhodnutí o rotaci (kolmá, nebo šikmá?) v rámci EFA. Abychom zároveň prokázali, které ze dvou řešení je s ohledem na strukturu našich dat správné, použijeme doplňkově výsledky CFA.²⁷

V rámci hodnocení výuky je od studentů získávána odpověď na deset hodnotících otázek (viz Tabulka 5). Explorační faktorovou analýzou bychom měli odhalit strukturu těchto odpovědí, předběžně z dřívějších výsledků očekáváme přítomnost dvou dimenzí (faktorů). Pro srovnání spočítáme řešení s kolmou rotací (nejčastěji užívaná varimax) a šikmou (často užívaná oblimin).

Výsledky ve formě tabulky faktorových zátěží shrnuje Tabulka 5, kde levý panel je věnován kolmé rotaci metodou varimax a pravý panel šikmé rotaci metodou oblimin.

Při prvotním náhledu na tabulku můžeme konstatovat, že jak řešení s kolmou rotací, tak řešení se šikmou rotací ukazují poměrně jasně na rozdělení proměnných do dvou faktorů, kde první čtyři proměnné tvoří druhý faktor a zbývajících šest faktor první. Při srovnání hodnot faktorových zátěží (korelace mezi faktory a položkami) zjistíme, že šikmo rotované řešení je celkově o něco lepší (zpravidla má hodnoty zátěží výraznější). V tabulce je navíc uvedena jedna důležitá skutečnost, a to hodnota korelace mezi faktory. U kolmé rotace jsou faktory z definice nezávislé, nepřekvapí tedy nulová hodnota (software tuto hodnotu neuvádí), u šikmé rotace je výsledkem korelovanost o hodnotě 0,5 (rozhodně tedy nezanedbatelná hodnota). Nyní je namístě citovat jeden z metodologicky orientovaných textů v části o rotacích:

Existujú dva základné druhy rotácie, ortogonálna (pravoúhla) a šikmá (kosoúhla)... K dispozícii sú rotácie varimax, quatrimax²⁸, orthomax, equamax, promax, centroidná atď. Niketoré majú viaceré pojmenovania. Existuje čulá diskusia na tému, ktorá rotácia je najvhodnejšia pre daný výskum. Nepriniesla však jednoznačné riešenie. Renomovaný metodológ F. N. Kerlinger (1972, s. 646) diskusiu uzavrel lapidárnym výrokom – druh rotácie je otázkou vkusu. Vo všeobecnosti sa najčastejšie používa rotácia varimax, ktorá je ortogonálna. [Gavora 2012: 39]

Zejména poslední dvě věty jsou značně diskutabilní, tj. rotace je věcí vkusu a dobrým vkusem je rotovat kolmo metodou varimax. Dnes (rok 2021) musíme zejmé-

²⁶ Děkuji tímto dr. Kalendovi, prorektorovi UTB pro studium, za jejich laskavé zapůjčení.

²⁷ Tím se (záměrně) dopustíme praktiky, která byla ukázána jako nevhodná v části 2. Činíme tak vědomě, abychom mohli ukázat na problematičnost kolmé rotace.

²⁸ Zde je zřejmě v originále překlep, správné označení je quartimax.

Tabulka 5. Faktorové zátěže pro kolmou (varimax) a šikmou (oblmin) rotaci dat z hodnocení výuky na FHS UTB

	Kolmo (varimax) r = 0		Šikmo (oblmin) r = 0,5	
	1	2	1	2
Byl/a vyučující na výuku připraven/a?	0,041	0,842	-0,176	-0,917
Vysvětloval/a vyučující učivo jasné a srozumitelně?	0,455	0,626	0,347	-0,539
Objasňoval/a vyučující studentům to, co jim nebylo jasné?	0,424	0,627	0,312	-0,550
Působil/a vyučující jako odborník na vyučovanou problematiku?	0,249	0,719	0,090	-0,711
Vyvolával/a vyučující u studentů zájem o učivo a o samotný předmět?	0,690	0,329	0,689	-0,132
Umožňoval/a vyučující studentům vyjadřovat jejich názory a diskutovat?	0,626	0,116	0,674	0,082
Doporučil/a (poskytl/a) vyučující studentům vhodné studijní materiály?	0,657	0,172	0,694	0,031
Měl předmět jasnou a ucelenou koncepci?	0,573	0,494	0,514	-0,353
Byly jasné definovány požadavky pro úspěšné zakončení předmětu?	0,574	0,135	0,610	0,044
Obohatil Vás předmět o nové znalosti, dovednosti, postoje?	0,658	0,298	0,662	-0,108

Zdroj: Vlastní výpočty z dat hodnocení výuky na FHS UTB, N = 4 240.

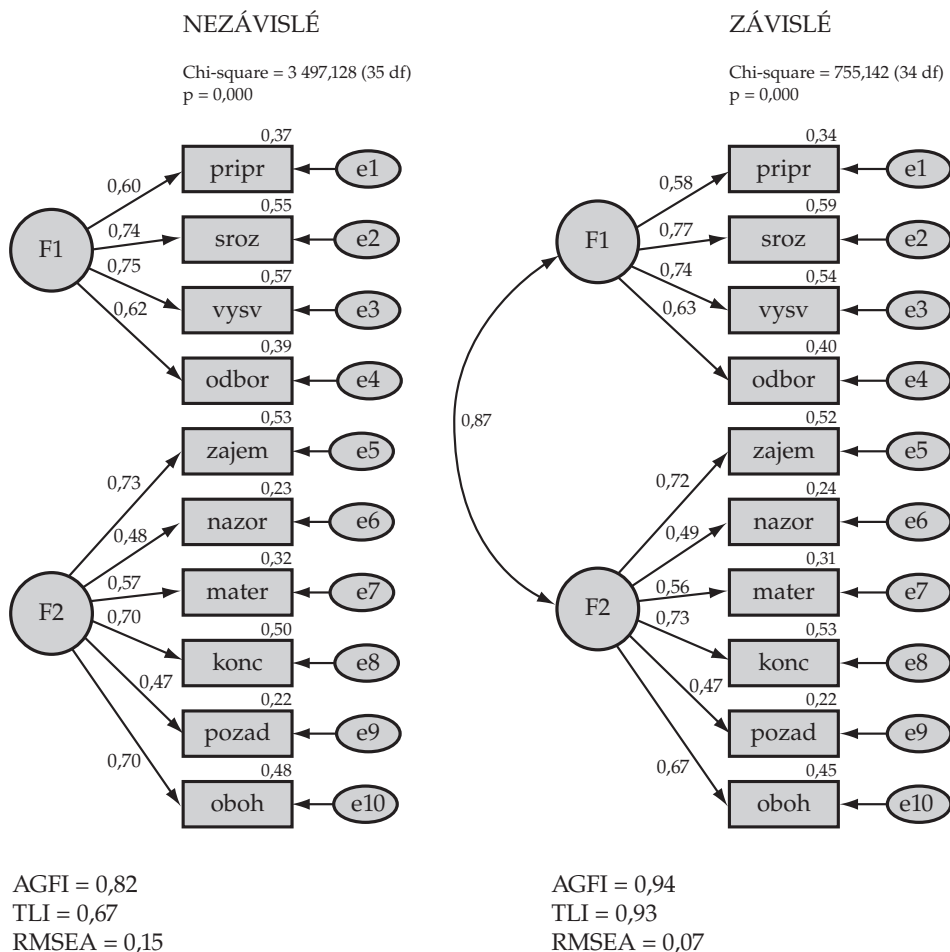
na odmítnout odkaz na Kerlingera (kniha byla vydána v USA poprvé v roce 1964) jako autoritu v oblasti faktorové analýzy.²⁹ K vyvrácení uvedeného citátu lze užít současné učebnice nebo některé články [Costello, Osborne 2005]. Ostatně Osborne [2015: 6] přímo vyvrací tvrzení o vhodnosti kolmé rotace, protože šikmá rotace je obecnější řešení (obsahuje v sobě i řešení kolmé, pokud získáme $r = 0$ ³⁰).

Po náznaku, že bychom měli vždy užít šikmou rotaci, případně šikmou a kolmou a jejich řešení srovnat, se věnujme dále našemu příkladu. Abychom zjistili, zda je pro naše data přílehavý model s kolmou, či šikmou rotací (nezávis-

²⁹ Kerlingerovu větu z roku 1964 lze pochopit. Tehdejší výpočet byl prováděn ručně, bylo tak vhodné užít co nejjednodušší postup, tím byla typicky kolmá rotace. V době dnešní výpočetní techniky je ale takový přístup již velmi zastaralý.

³⁰ To bude ale v praxi zpravidla nemožné, perfektní nekorelovanost je mytická.

Obrázek 4. Konfirmační faktorová analýza pro dva nezávislé a závislé faktory pro data z hodnocení výuky na FHS UTB

Zdroj: Vlastní výpočty z dat hodnocení výuky na FHS UTB, N = 4 240.

lými, či závislými faktory), zkusíme pro stejná data užít konfirmační faktorovou analýzu.³¹ Výsledky nabízí Obrázek 4.

Pokud nahlédneme výsledky obou řešení, pak je závěr jasný. Představa nezávislosti faktorů je neudržitelná. Hodnoty kritérií užívaných pro vyhodnocení

³¹ Znovu upozorňujeme na skutečnost, že toto je obecně nevhodná praxe, pro zcela stejná data EFA a CFA nepoužíváme, jak jsme rozebrali ve druhé části článku.

CFA jsou výrazně mimo doporučované meze [Kline 2011: 206–208], naopak řešení s provázanými faktory je přijatelné, hodnoty AGFI, resp. TLI jsou vysoké a hodnota RMSEA je naopak přijatelně nízká. Nadto vypočtená korelace mezi faktory je úctyhodných 0,87. Ignorování této souvislosti by bylo výraznou věcnou chybou. Zde tedy můžeme předběžně uzavřít odpověď na otázku ohledně rotací v EFA. Vhodný postup je jeden ze dvou následujících. *Buď provedu jen některou ze šikmých rotací, a jen pokud mi korelace mezi faktory vyjde zanedbatelná, použiji jako výslednou některou z kolmých rotací. Nebo zároveň vypočtu jak kolmo, tak šikmo rotované řešení a dle hodnoty korelace u šikmého řešení se rozhodnu, které použiji.* Pokud bude korelace zanedbatelná, preferuji kolmou rotaci, v opačném případě (téměř vždy) rotaci šikmou. Pokud tyto postupy neužíváme, dostaneme se do velice zvláštních situací, s nimiž se lze seznámit například v článku Majerčíkové s Gavorou [2013], případně opět v monografii Gavory [2012: 78–81]. V poslední uvedené publikaci je získáno pět faktorů (nejspíše skrze kolmou rotaci³²). Následně jsou vytvořeny dimenze založené na řešení EFA (zřejmě součtem položek s vysokou korelací s příslušným faktorem³³). A pro tyto dimenze jsou spočteny korelace [Gavora 2012: 81], kde je nejvyšší hodnota 0,77 a nejnižší 0,12. Hodnoty korelací jsou poté užity dle slov autora ke konstruktové validizaci dotazníku. Uvedený postup je nutno jasně odmítnout.³⁴ Pokud již dopředu víme, že faktory jsou provázané, musíme užít šikmou rotaci, která nám nadto míru provázanosti ukáže. Pokud to neuděláme, budujeme vnitřně rozporný analytický systém.

Závěrečné shrnutí (schéma doporučeného postupu)

V textu jsme pojednali odpovědi na několik otázek vztahujících se k faktorové analýze. Výčet, jak uvedeme detailněji dále, nebyl zcela jistě vyčerpávající. Nicméně i tak bylo podáno mnoho informací odděleně skrze odpovědi na jednotlivé otázky. Po této analýze by měla následovat syntéza. Proto se pokusíme většinu obsahu článku vyjádřit do dvou schémat doplněných krátkým doprovodným textem. Pevně věříme, že schémata čtenáři pomohou při samostatné analýze dat a že je nadto bude možné (s případnými zjednodušeními) užívat ve výuce pokročilých statistických technik.³⁵

Jak vyplývá ze Schémat 1 a 2, jako první rozhodnutí je třeba zvolit mezi EFA a CFA, toto rozhodnutí provádíme dle fáze, ve které se nacházíme. Při tvorbě

³² Bohužel v textu samotném není nic uvedeno.

³³ Opět bohužel není uvedeno, jaký byl postup.

³⁴ Jako nejproblematictější lze vnímat, že celý příklad (a obdobné další v monografii) jsou v části, která nese název příklady dobré praxe. Bohužel o dobrou praxi jít nemůže, není dostatečně dokumentován postup a nadto minimálně část postupu je chybná (v rozporu se současnými poznatky).

³⁵ Je zřejmé, že schematizací se zavádí jisté zjednodušení, nicméně bez něj nelze jakákoli doporučení vůbec uvádět.

Schéma 1. Postup při užívání faktorové analýzy (rozhodnutí mezi EFA a CFA včetně základních postupů CFA)

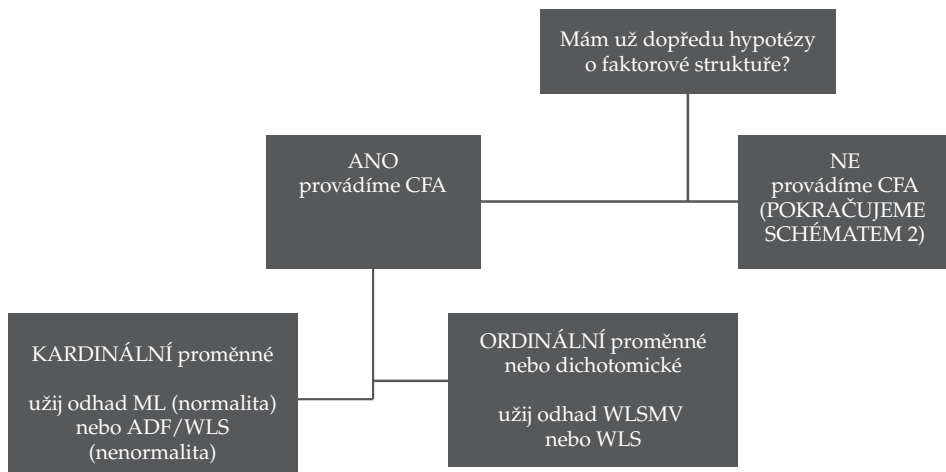
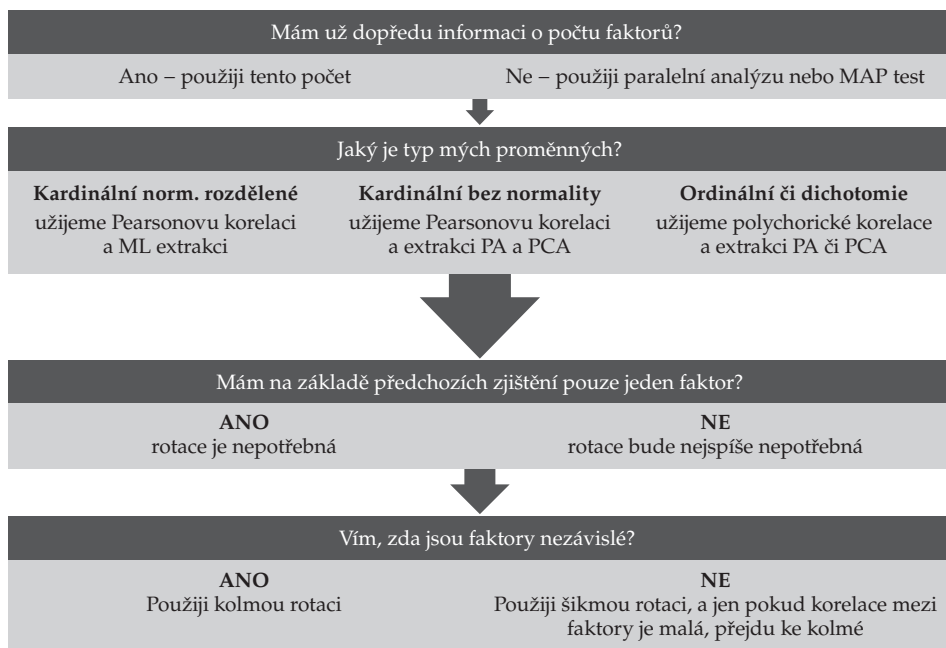

Schéma 2. Postup při užívání EFA

škály užíváme EFA, při jejím ověřování CFA. Další postup je pak závislý na tom, jakého typu jsou proměnné, pokud máme různé typy proměnných³⁶ (pro EFA či CFA velmi řídké), dále na tom, jaký je nejnižší kvalitativní typ proměnných (nejvýše stojí kardinální normálně rozdělené proměnné, nejnižše dichotomie). Dle typu proměnných volíme typ korelací a odhadovací techniky (jiné volby provádíme u CFA, viz Schéma 1, a jiné u EFA, viz Schéma 2). U EFA musíme též vyřešit počet faktorů, pokud nemáme informace předem, je vhodné volit postupy, které fungují nejlépe, tj. paralelní analýzu nebo MAP test. Pokud máme v EFA více než jeden faktor, pak zpravidla provedeme rotaci. Bez jasnější indikace, že jsou naše faktory vzájemně nezávislé, volíme jako první rotaci šikmou a dle jejího výsledku (ukazuje nekorelovanost faktorů), můžeme přejít k rotaci kolmé. Alternativně lze spočítat najednou rotaci šikmou a kolmou. Pokud jsou jejich výsledky srovnatelné, můžeme pro interpretaci využít kolmou rotaci, v opačném případě vždy šikmou.

Několik poznámek závěrem

Cílem článku bylo upozornit na některé složitější postupy ve faktorové analýze, zejména v explorační verzi, a ukázat na praxi, která odpovídá soudobým poznatkům. Čtenář se tak mohl seznámit s postupy pro ordinální či dichotomická data, s různými možnostmi stanovení počtu faktorů a odhadu faktorů a jejich rotace. Vše bylo shrnuto ve Schématech 1 a 2. Nyní je třeba ještě několik doplnění a také upozornění na limity předloženého článku.

Předně musíme upozornit, že poznatky v tomto článku mohou zastarat, nebudou tedy platné navždy. Dále je nutno přiznat, že článek neobsahuje úplný výčet potenciálních otázek a odpovědí, mnohé tak zůstává nezodpovězeno. Samozřejmě tyto mezery mohou zaplnit další texty od jiných autorů. Nezbyvá než doufat, že se tak brzy stane. Zcela jistě si zaslouží pozornost téma stanovení velikosti výběrového souboru pro faktorovou analýzu. Jde o téma, které by vydalo na samostatnou monografii. Zde jen krátce uveďme, že doporučení typu, že 100 či 200 respondentů je vhodný počet, je zavádějící, nicméně je obsaženo i v klasických textech [srov. např. Gorsuch 1983]. Nutno dodat, že snad pro žádnou jinou techniku neexistuje tak bohatá škála různých jednoduchých doporučení, vesměs špatných. Základní solidnější poučení může nalézt čtenář v článku Soukupa a Kočvarové [2016: 526], velice solidní přehledy nabízí MacCallum et al. [1999] nebo Mundfrom, Shaw a Lu Ke [2005]. Jako ideální postup lze doporučit stanovení velikosti výběru simulačními postupy ve speciálním softwaru vždy před provedením našeho výzkumu, některé časopisy již tuto praxi požadují jako publikační standard.

³⁶ Tedy situace, kdy některé naše proměnné jsou například kardinální a jiné krátké ordinální stupnice či dichotomické.

Na druhou stranu je nutno zmínit zajímavé studie, které se snaží ukázat, že i s velice malými výběry lze užívat faktorovou analýzu [Winter, Dodou, Wieringa 2009], nejslibnější jsou zde již zmíněné postupy využívající bayesovský přístup.

Musíme zmínit též aplikační aspekt spojený s tématy pojednávanými v textu. Na mnoha místech jsme narazili na skutečnost, že běžně užívaný software (zejména SPSS) neobsahuje procedury, které odpovídají novějším poznatkům. Lze očekávat, že tyto mezery se brzo zacelí jak vývojem softwaru, tak i novými možnostmi. Jako velice slibné se jeví propojení SPSS s R, velice slibná jsou též online prostředí pro výpočty založené na R (tzv. shiny prostředí), rozvíjející se volně šiřitelný software se snadným ovládáním (zejména zmíněný JASP). Je zřejmé, že výzkumníci se mají na co těšit, vývoj je zejména v poslední době velice rychlý.

PETR SOUKUP je sociolog a statistik. Působí na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, zaměřuje se na pokročilé techniky analýzy kvantitativních dat, badatelsky se orientuje na sociologii vzdělání.

Literatura

- Auerswald, M., M. Moshagen. 2019. „How to Determine the Number of Factors to Retain in Exploratory Factor Analysis: A Comparison of Extraction Methods Under Realistic Conditions.“ *Psychological Methods* 24 (4): 468–491, <https://doi.org/10.1037/met0000200>.
- Baglin, J. 2014. „Improving Your Exploratory Factor Analysis for Ordinal Data: A Demonstration Using FACTOR.“ *Practical Assessment, Research & Evaluation* [online] 19 (5): 1–15. Dostupné na: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=19&n=5>.
- Blahuš, P. 1985. *Faktorová analýza a její zobecnění*. SNTL.
- Brown, T. 2006. *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York: Guildford.
- Caron, P. O. 2019. „Minimum Average Partial Correlation and Parallel Analysis: The Influence of Oblique Structures.“ *Communications in Statistics – Simulation and Computation* 48 (7): 2110–2117, <https://doi.org/10.1080/03610918.2018.1433843>.
- Cattell, R. 1966. „The Scree Test for the Number of Factors.“ *Multivariate Behavioral Research* 1 (2): 245–276, https://doi.org/10.1207/s15327906mbr0102_10.
- Costello, A. B., J. W. Osborne. 2005. „Best Practices in Exploratory Factor Analysis: Four Recommendations for Getting the Most From Your Analysis.“ *Practical Assessment, Research & Evaluation* [online] 10 (7): 1–9. Dostupné z: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=10&n=7>.
- DeVellis, R. F. 2003. *Scale Development: Theory and Applications*. Sage.
- Dinno, A. 2009. „Exploring the Sensitivity of Horn's Parallel Analysis to the Distributional Form of Random Data.“ *Multivariate Behavioral Research* 44 (3): 362–388, <https://doi.org/10.1080/00273170902938969>.
- Flora, D. B, P. J. Curran. 2004. „An Empirical Evaluation of Alternative Methods of Estimation for Confirmatory Factor Analysis With Ordinal Data.“ *Psychological Methods* 9 (4): 466–491, <https://doi.org/10.1037/1082-989X.9.4.466>.
- Gavora, P. 2012. *Tvorba výzkumného nástroja pre pedagogické bádanie*. Bratislava: SPN.

- Gorsuch, R. L. 1983. *Factor Analysis*. 2nd ed. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Green, S. B., R. Levy, M. S. Thompson, M. Lu, W. J. Lo. 2012. „A Proposed Solution to the Problem with Using Completely Random Data to Assess the Number of Factors with Parallel Analysis.“ *Educational and Psychological Measurement* 72: 357–374, <https://doi.org/10.1177/0013164411422252>.
- Green, S. B., N. Redell, M. S. Thompson, R. Levy. 2016. „Accuracy of Revised and Traditional Parallel Analyses for Assessing Dimensionality with Binary Data.“ *Educational and Psychological Measurement* 76 (1): 5–21, <https://doi.org/10.1177/0013164415581898>.
- Green, S. B., M. S. Thompson, R. Levy, W. J. Lo. 2015. „Type I and II Error Rates and Overall Accuracy of the Revised Parallel Analysis Method for Determining the Number of Factors.“ *Educational and Psychological Measurement* 75: 428–457, <https://doi.org/10.1177/0013164414546566>.
- Hayton, J. C., D. G. Allen, V. Scarpello. 2004. „Factor Retention Decisions in Exploratory Factor Analysis: A Tutorial on Parallel Analysis.“ *Organizational Research Methods* 7 (2): 191–205, <https://doi.org/10.1177/1094428104263675>.
- Henson, R. K., J. K. Roberts. 2006. „Use of Exploratory Factor Analysis in Published Research Common Errors and Some Comment on Improved Practice.“ *Educational and Psychological Measurement* 66 (3): 393–416, <https://doi.org/10.1177%2F0013164405282485>.
- Horn, J. L. 1965. „A Rationale and Test for the Number of Factors in Factor Analysis.“ *Psychometrika* 30 (2): 179–185, <https://doi.org/10.1007/BF02289447>.
- Chrástka, M. 2006. *Úvod do výzkumu v pedagogice*. 2. vyd. Olomouc.
- Kaiser, H. F. 1960. „The Application of Electronic Computers to Factor Analysis.“ *Educational and Psychological Measurement* 20 (1): 141–151, <https://doi.org/10.1177/001316446002000116>.
- Kline, R. B. 2011. *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. 3rd ed. Taylor & Francis.
- Ledesma, R. D., P. Valero-Mora. 2007. „Determining the Number of Factors to Retain in EFA: An Easy-to-use Computer Program for Carrying out Parallel Analysis.“ *Practical Assessment Research & Evaluation* [online] 12 (2). Dostupné na: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=12&n=2>.
- Li, Ch. H. 2016a. „The Performance of ML, DWLS, and ULS Estimation With Robust Corrections in Structural Equation Models With Ordinal Variables.“ *Psychological Methods* 21 (3): 369–387, <https://doi.org/10.1037/met0000093>.
- Li, Ch. H. 2016b. „Confirmatory Factor Analysis with Ordinal Data: Comparing Robust Maximum Likelihood and Diagonally Weighted Least Squares.“ *Behavioral Research* 48: 936–949, <https://doi.org/10.3758/s13428-015-0619-7>.
- Lim, S., S. Jahng. 2019. „Determining the Number of Factors Using Parallel Analysis and Its Recent Variants.“ *Psychological Methods* 24 (4): 452–467, <https://doi.org/10.1037/met0000230>.
- MacCallum, R. C., K. F. Widaman, S. Zhang, S. Hong. 1999. „Sample Size in Factor Analysis.“ *Psychological Methods* 4 (1): 84–89, <https://doi.org/10.1037/1082-989X.4.1.84>.
- Majerčíková, J., P. Gavora. 2013. „Vnímaná zdatnosť (self-efficacy) učiteľa spolupracovať s rodičmi: konštrukcia výskumného nástroja.“ *Pedagogika* 62 (2): 128–146.
- Mazanec, J., E. Dvořáková. 2017. „Bayesovská exploratorní faktorová analýza.“ *Testforum* 9: 1–15, <https://doi.org/10.5817/TF2017-9-131>.
- Mundfrom, D. J., D. G. Shaw, T. Lu Ke. 2005. „Minimum Sample Size Recommendations for Conducting Factor Analyses.“ *International Journal of Testing* 5 (2): 159–168, https://doi.org/10.1207/s15327574ijt0502_4.

- Netermeyer, R. G., W. O. Bearden, S. Sharma. 2003. *Scaling Procedures*. Sage, <https://doi.org/10.4135/9781412985772>.
- O'Connor, B. P. 2000. „SPSS and SAS Programs for Determining the Number of Components Using Parallel Analysis and Velicer's MAP Test.“ *Behavior Research Methods, Instrumentation, and Computers* 32: 396–402, <https://doi.org/10.3758/BF03200807>.
- Osborne, J. W. 2015. „What is Rotating in Exploratory Factor Analysis?“ *Practical Assessment, Research & Evaluation* [online] 20 (2): 1–7. Dostupné na: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=20&n=2>.
- Pallant, J. 2005. *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS*. 2nd ed. Allen & Unwin.
- Pearson, R., D. Mundfrom, A. Piccone. 2013. „A Comparison of Ten Methods for Determining the Number of Factors in Exploratory Factor Analysis.“ *Multiple Linear Regression Viewpoints* 39 (1): 1–15.
- Rabušic, L., P. Soukup, P. Mareš. 2019. *Statistická analýza sociálněvědních dat (nejen) v SPSS*. Masarykova univerzita.
- Rhetmulla, M., P. E. Brosseau-Liard, V. Savalei. 2012. „When Can Categorical Variables Be Treated as Continuous? A Comparison of Robust Continuous and Categorical SEM Estimation Methods Under Suboptimal Conditions.“ *Psychological Methods* 17 (3): 354–373, <https://doi.org/10.1037/a0029315>.
- Ruscio, J., B. Roche. 2012. „Determining the Number of Factors to Retain in an Exploratory Factor Analysis Using Comparison Data of Known Factorial Structure.“ *Psychological Assessment* 24 (2): 282–292, <https://doi.org/10.1037/a0025697>.
- Soukup, P. 2019. „P a d (Používání statistické a věcné významnosti v českých sociálních vědách).“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (2): 215–254, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.2.459>.
- Soukup, P., I. Kočvarová. 2016. „Velikost a reprezentativita výběrového souboru v kvantitativně orientovaném pedagogickém výzkumu.“ *Pedagogická orientace* 26 (3): 512–536, <https://doi.org/10.5817/PedOr2016-3-512>.
- Straková, J., J. Simonová, P. Soukup. 2020. „Validizace konceptu akademické marnosti v českém středním vzdělávání.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56 (5): 599–617, <https://doi.org/10.13060/csr.2020.042>.
- Urbánek, T. 2000. *Strukturální modelování v psychologii*. Pavel Křepela.
- Velicer, W. F. 1976. „Determining the Number of Components from the Matrix of Partial correlations.“ *Psychometrika* 41 (3): 321–327, <https://doi.org/10.1007/BF02293557>.
- Vlčková, K., P. Květon, S. Ježek, J. Mareš, K. Lojdová. 2019. „Adaptace Škály managementu chování a výuky na české podmínky.“ *Studia paedagogica* 24 (1): 135–155, <https://doi.org/10.5817/SP2019-1-6>.
- Winter, J. C. F. de, D. Dodou, P. A. Wieringa. 2009. „Exploratory Factor Analysis With Small Sample Sizes.“ *Multivariate Behavioral Research* 44 (2): 147–181, <https://doi.org/10.1080/00273170902794206>.
- Zwick, W. R., W. F. Velicer. 1986. „Comparison of Five Rules for Determining the Number of Components to Retain.“ *Psychological Bulletin* 99 (3): 432–442, <https://doi.org/10.1037/0033-2909.99.3.432>.

Články citované v tabulkách 1 a 2

- Bernard, J. 2011. „Endogenní rozvojové potenciály malých venkovských obcí – obtížné hledání a měření jejich vlivu.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 745–775, <https://doi.org/10.13060/00380288.2011.47.4.06>.

- Boberová, Z., I. Ropovik, P. Kolarčík, A. Madarasová Gecková, L. Paakkari. 2019. „Štruktúra zdravotnej gramotnosti u adolescentov.“ *Československá psychologie* 63 (1): 1–12.
- Gocet Tekin, E. 2017. „Shyness and Subjective Well-being: The Mediation Role of Loneliness.“ *Československá psychologie* 61 (4): 321–330.
- Hamplová, D. 2008. „Čemu Češi věří: dimenze soudobé české religiozity.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (4): 703–723, <https://doi.org/10.13060/00380288.2008.44.4.05>.
- Kövero, M. 2018. „Konfirmačná faktorová analýza slovenkej verzie škály profesijnej kvality života (ProQOL).“ *Československá psychologie* 62 (6): 565–578.
- Luthar, B., S. Korpivnik. 2011. „Class, Cultural Capital, and the Mobile Phone.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (6): 1091–1118, <https://doi.org/10.13060/00380288.2011.47.6.01>.
- Miklošová I., M. Makulajová, M. Jakubek. 2016. „Štruktúra jazykovo-kognitívnych schopností u detí s narušeným vývinom reči predškolského veku.“ *Československá psychologie* 60 (3): 252–265.
- Tišanská L., J. Kožený. 2018. „Pohotovost k agresivnímu chování u adolescentů umístěných v nápravných zařízeních.“ *Československá psychologie* 62 (6): 542–551.
- Vidovičová, L., M. Petrová Kafková. 2012. „Aktivity seniorů ve velkých městech: zdraví, prostor a subjektivní kvalita života.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (5): 939–963, <https://doi.org/10.13060/00380288.2012.48.5.06>.
- Vráblíková, K. 2009. „Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 867–897, <https://doi.org/10.13060/00380288.2009.45.5.01>.

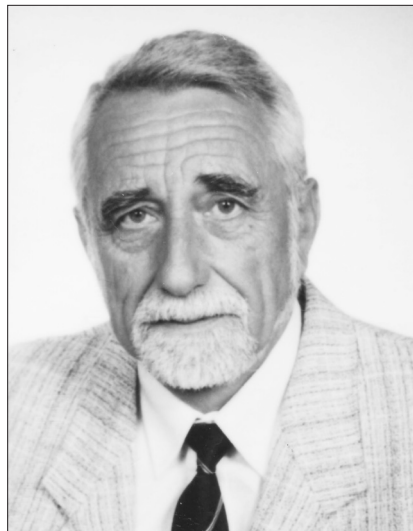
Oto Sedláček se dožívá devadesátky

Není to tak dlouho, co jsem Otu Sedláčka viděl naposledy: přednášel a aktivně diskutoval na konferenci věnované výročí české sociální politiky, bavil se celý den, a pak odmítl nabízený odvoz. Na konec Prahy přece dojede metrem a tam pro něj může autem snacha, aby nemusel těch sedm kilometrů z Roudnice pěšky. Česká věda a sociální politika by věru vzkvétaly, kdyby podobnou vitalitou trpěli sociologové věku polovičního! Snad je to tím, že životní a pracovní cesta Oty Sedláčka měla k procházce růžovým sadem opravdu daleko.

Jubilant se narodil ve Strakonících 15. srpna 1931 a po absolutoriu na gymnázium v rodišti odešel na pražskou filosofickou fakultu. Začal sice studovat sociologii, avšak „buržoazní pavěda“ byla v průběhu jeho studia úředně zrušena.

Vystudoval tedy jiný obor a po povinné vojenské službě nastoupil v roce 1956 do výzkumného Institutu odborů – jednoho z mála pracovišť, kde se v té době alespoň v rudimentární podobě pěstovala sociální politika. „Lidově demokratický“ režim pod taktovkou sovětských poradců dlouho žádnou oficiální sociální politiku nepotřeboval a dřívější Československý ústav práce zanikl bez náhrady již v roce 1951. Opatrné budování „zakázané a zhanobené vědy“, jak českou sociologii tohoto období charakterizoval Milan Petrušek, mělo však i své světlé stránky. Nemnoho skutečných zájemců se znalo či mělo poznat vpravdě důvěrně, skrytě spolupracovat a uzavřít přátelství na celý život. V Sedláčkově případě uveďme alespoň dva takové vztahy, i když jich reálně bylo víc: Milana Horálka a Akihiro Ishikawu.

Komplikovanější byl vztah Oty Sedláčka k jeho zprvu šéfovi a pozdějšímu podřízenému Dragoslavu Slejškovi. Slejška se v roce 1965 se Sedláčkem potkal v nově založeném Sociologickém ústavu ČSAV, kde společně budovali oddělení sociologie průmyslu, a po vyhazovu s nástupem tzv. normalizace oba našli azyl v Domě techniky ČSVTS Pardubice. V organizaci tak nepravděpodobné, že si ji nešlo vymyslet, i přes vzájemnou rezervovanost vytvořili veleúspěšnou výzkumnou skupinu (Institut pro sociální analýzu – ISA) aplikující poznatky sociologie práce a průmyslu a nabízející socialistickým podnikům nástroje personálního

Oto Sedláček
archiv autora

řízení i sociologické průzkumy v podstatě na komerční bázi. Na likvidaci Institutu na konci sedmdesátých let se rovnou měrou podepsaly dobová ideologie a závist méně úspěšných, fakticky však došlo jenom k utlumení jeho činnosti a částečnému přesunu pod hlavičku jiných organizací. Sedláček našel místo ve výcvikovém středisku elektrárny Tušimice, záhy však začal organizovat i širší výjezdová zasedání a konference podnikových sociologů – včetně oficiálně zvaného vlastního psa.

Jedním z pravidelných účastníků těchto konferencí byl i Milan Horálek, který musel na konci šedesátých let za podobných okolností opustit Ekonomický ústav ČSAV, v roce 1989 se však aktivně zapojil do budování Občanského fóra a v letech 1990–1992 byl českým ministrem práce a sociálních věcí. Horálek ze Sedláčka udělal svého prvního náměstka a svěřil mu oblast sociální politiky, v níž Sedláček inicioval řadu zásadních institucionálních a legislativních změn. Neméně razantně postupoval i při zabírání objektů opuštěných sovětskou armádou pro sociální zařízení nebo v prosazení podpory evakuace dětí českých krajanů z válečné Jugoslávie. Po vzniku České republiky a změně vlády Oto Sedláček přebudoval pražskou odbočku Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí na plnohodnotné vědecké a analytické pracoviště, které v letech 1993–1996 také vedl.

Turbulentní životní a pracovní trajektorie vedoucí na vrcholná místa české sociální politiky v období revolučních změn a nastavování nových pravidel, zásadní podíl na jejich podobě a uplatňování, stejně jako několik desítek akademických nebo – častěji – aplikovaně a empiricky orientovaných studií by mohly k úspěšné životní náplni docela stačit. Oto Sedláček mohl spokojen odejít do penze, nic mu však nebylo vzdálenější. Jednak chtěl ještě vědecky pracovat a zúročit i své zkušenosti ze státní správy, jednak potřeboval zvelebit svůj nový domov – podřipskou obec Vražkov. V tom prvním mu pomohl další dávný přítel ze šedesátých let, japonský profesor Akihiro Ishikawa, v sedmdesátých letech stážista v pražské pobočce Domu techniky a nyní spoluautor několika nikoli nevýznamných publikací Oty Sedláčka v Japonsku. K druhému vedlo usazení v nové lokalitě, již se Sedláček rozhodl zvelebit a nenašel pro to jinou cestu než se stát starostou. Zjevně úspěšným, protože obec vedl v letech 1998–2010.

U Oty Sedláčka nemůže překvapit, že se s ním a s autorem této zdravotní na konci konference loučil regionální politik – věkem tak někde vprostřed mezi námi – slovy: „Bádejte, chlapci, bádejte, máte toho ještě dost, co dělat!“ Včetně konkrétních, vážně míněných pobídek k vysoce potřebnému sociálnímu výzkumu. Přejí doktoru Sedláčkovi, aby nadále zůstal aktivní alespoň v soukromé sféře a s uspokojením se mohl dívat na práci svých následovníků, nám všem potom to, aby se věda i sociální politika nadále dělaly s takovým osobním zájmem a nasazením, jakými překypoval a stále překypuje dnešní jubilant!

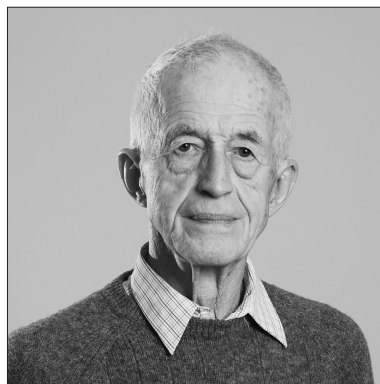
Zdeněk R. Nešpor

Zemřel Michal Illner, bývalý ředitel Sociologického ústavu AV ČR

V neděli 11. července zemřel ve věku 87 let JUDr. Michal Illner, který se po roce 1989 významně zasloužil o obnovení Sociologického ústavu AV ČR, založil oddělení Lokální a regionální studia a v letech 1993 až 2001 působil jako ředitel ústavu.

Pracovní, ale i soukromý život Michala Illnera by mohl sloužit jako studijní materiál pro badatele, kteří se snaží porozumět tomu, jak jsou osudy jednotlivce formovány v interakci jeho vlastností, schopností a talentu s prostředím, které ho obklopuje a ve kterém žije. Michal Illner se narodil v Praze roku 1934 do rodiny, v níž mělo vzdělání vysokou prioritu. Vyrostl a první krůčky udělal na pražských Královských Vinohradech, čtvrti obývané převážně právníky, lékaři a dalšími lidmi vykonávajícími vysoce kvalifikovaná povolání. Zdálo by se, že nic nebrání tomu, aby se jeho životní i profesní dráha ubírala předpokládaným směrem a on pokračoval v rodinné tradici, tak typické pro čtvrt, v níž vyrůstal. Ve 20. století se ovšem okolnosti života jednotlivců i celých sociálních skupin měnily, někdy dosti radikálně. Michalovi ještě nebylo ani celých pět let, když se rozpadlo Československo a Praha byla okupována nacisty. Do jeho osobního života okupace a existence protektorátu naštěstí významně negativně nezasáhly, vedlejším efektem bylo, že se ve škole naučil německy. Když bylo Michalovi 14 let, chopili se moci v zemi komunisté, v témže roce byl zároveň přijat na Akademické gymnázium. Tam získal dobré všeobecné vzdělání, naučil se rusky a anglicky a rozvinul svůj celoživotní zájem o to, jak funguje společnost. Když v roce 1952 studium na gymnáziu úspěšně dokončil, stál před otázkou, jakou vysokou školu by věren rodinné tradici měl studovat. Sociologie jako disciplína zaměřená na studium fungování společnosti ovšem v nabídce nebyla, protože komunisté ji, podobně jako několik dalších disciplín, považovali v té době za buržoazní pavědu. Michal Illner se proto zapsal na studium práv. Věrný nekomunistické tradici své rodiny se ovšem soustředil na tu nejméně zideologizovanou a nejvíce „technickou“ část práva, totiž správní právo.

Po úspěšném ukončení studia na Právnické fakultě UK v roce 1956, ve věku pouhých 22 let, se ovšem ocitl v situaci, kdy politika uplatňovaná komunistickou vládou významně a přímo zasáhla do jeho osobního i profesního života. Komu-

Michal Illner
archiv SOÚ AV ČR

nisté měli vždycky tendenci upřednostňovat „zájmy celku“ nad zájmy jednotlivce. V životě Michala Illnera se to v praxi projevilo tak, že po vystudování fakulty dostal umístěnku do Frýdku-Místku, kde nastoupil jako podnikový právník v místním průmyslovém podniku. Michal Illner ovšem nechtěné stěhování nepojal jako „vyslání do vyhnanství“, nýbrž přetvořil svůj mnohaletý pobyt na Ostravsku v příležitost dozvědět se více o jiné tváři společnosti, než kterou znal ze svého dětství a studentských let v Praze. Obrovský kontrast mezi historickou Prahou a rychle se rozvíjejícím průmyslovým Ostravskem ho také přivedl k zájmu o města jako taková a instituce a mechanismy, které jejich formování a fungování ovlivňují a řídí. Šedesátá léta přinesla do společnosti mnohé změny, řada dogmat stalinismu byla postupně opouštěna, spolu s opatrnými snahami o ekonomické reformy se otevíralo i stále více prostoru pro svobodu myšlení a vědeckého bádání. Když byl v roce 1965 založen Sociologický ústav ČSAV, Michal Illner to uviděl nejen jako příležitost vrátit se do svého rodného města, ale i příležitost stát se opravdovým společenským vědcem na plný úvazek. Přihlásil se do konkurzu, vyhrál a byl přijat do oddělení metod a technik.

Politické uvolnění konce šedesátých let mu dalo příležitosti zahájit postgraduální vzdělávání a především otevřelo prostor pro cesty do světa, který se svými dobrými jazykovými znalostmi dokázal využít. V roce 1967 měl Michal Illner na stáži v Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung v Kolíně nad Rýnem možnost seznámit se se světovými trendy v sociologii. V roce 1968 úspěšně složil doktorské zkoušky a získal titul JUDr. v oboru správního práva. V téže roce absolvoval i kandidátské zkoušky ze sociologie. Vpád vojsk a okupace Československa ovšem výrazně přibrzdily nadějně se rozvíjející kariéru. Michal Illner sice ještě stihl odjet na studijní pobyt na Bureau of Applied Social Research, takže strávil počátky normalizace v letech 1969–1970 v New Yorku, ale po návratu už nebyl coby politicky nespolehlivý připuštěn k obhajobě své již napsané dizertační práce. Ve vědě mu nicméně bylo dovoleno zůstat. Dilema sociálního vědce, který chce zkoumat fungování společnosti a přitom si nezadat s dogmatickým normalizačním režimem, vyřešil Michal Illner „úrokem stranou“, totiž zaměřením na výzkum sociálních indikátorů a metodologii výzkumu, které byly potřebné pro zkoumání společnosti na obou stranách železné opony. Jeho odborné zaměření ho v normalizačních letech přivedlo do kontaktu s vědci dalších sociálněvědních oborů, které byly režimem chápány jako spíše „technické disciplíny“, jež není třeba příliš ideologicky kontrolovat, totiž demografii a sociální geografii. Tyto profesionální kontakty prohloubily jeho zájem o vliv geografických faktorů na život lidí.

Po pádu komunistického režimu v roce 1989 se opět otevřely příležitosti pro svobodný rozvoj sociologie. Po znovuoobnovení samostatného Sociologického ústavu se Michal Illner stal členem jeho vedení a vedoucím nově založené výzkumné skupiny zaměřené na studium lokálních a regionálních faktorů ovlivňujících život jedince i sociálních skupin. Svoje zahraniční zkušenosti a kontakty přetavil v zapojení do mezinárodních výzkumů znovuoobnovené lokální demo-

kracie, veřejné správy a sociologie města. V roce 1993 se stal ředitelem Sociologického ústavu AV ČR a úspěšně ho provedl nekomplikovanějšími roky postkomunistické transformace. Velmi významně se zasloužil o začlenění výzkumu veřejného mínění do výzkumné práce ústavu a zachránil tak nekomerční výzkum veřejného mínění v České republice před jeho likvidací. I jako ředitel se stále aktivně podílel na výzkumu a pravidelně publikoval jeho výsledky doma i v zahraničí. Svoje mezinárodní kontakty využil jako zástupce české sociologie v řadě mezinárodních organizací. Stal se členem Standing Committee for the Social Sciences Evropské vědecké nadace (European Science Foundation), členem Board of Research Committee 05 – Comparative Studies in Local Government and Politics Mezinárodní politologické asociace (International Political Science Association). Byl aktivní i na domácí scéně – byl předsedou Podborové komise sociologie a členem Oborové komise společenských věd Grantové agentury ČR, členem hlavního výboru Masarykovy české sociologické společnosti nebo členem Vědecké rady Akademie věd ČR.

Po vypršení svého druhého mandátu coby ředitele se Michal Illner v roce 2001 vrátil do oddělení Lokální a regionální studia, ve kterém do vysokého věku působil jako výzkumný pracovník, předával svoje znalosti a zprostředkovával svoje mezinárodní kontakty mladším kolegyním a kolegům. Česká sociologie odchodem Michala Illnera ztratila významného vědce, organizátora a učitele. Ačkoliv Michal Illner už žádný další odborný text nenapíše, v sociologii, která si získala jeho celoživotní zájem, zůstane odkaz jeho života a práce dobře viditelný.

Odchodem Michala Illnera jsme také ztratili oblíbeného kolegu, se kterým se mnoho jeho vrstevníků i mladších sociologů pracovní potkávalo a odborně spolupracovalo. V následujících textech proto přinášíme několik osobnějších vzpomínek jeho spolupracovníků a spolupracovníků z různého období jeho profesního života.

*Tomáš Kostecký,
bývalý ředitel Sociologického ústavu AV ČR*

Třicet let spolupráce

Už je to velmi dávno, co jsem se prvně setkala se sociologií a zároveň s Michalem Illnerem. Bylo to v polovině šedesátých let, když všechno začínalo vypadat alespoň trochu nadějně. Vystudovali jsme každý něco jiného – já ekonomii, on práva. Ale té znovuobjevené vědě sociologii jsme oba propadli. Napořád. Na stejném pracovišti, občas i ve stejném oddělení či týmu jsem s Michalem spolupracovala asi třicet let. Vždycky mírumilovně, přátelsky. Byl takový. Mírumilovný, přátelský. Jsou to vlastnosti velmi cenné, dnes nedoceňované. My jsme ale sdíleli

i mnoho stejných sympatií a averzí. Odborných, politických i lidských. Škoda, že už si spolu nebudeme moci zavzpomínat: třeba na první terénní výzkum v Podkrkonoší, na Lazarsfeldův seminář, zklamání z roku 1968, naděje po roce 1989.

Zbývá mi jen říci: Prožil jsi, Michale, dlouhý život, bohatý a užitečný. Zasloužíš si klidný odpočinek.

*Alena Vodáková, socioložka,
bývalá pracovnice Sociologického ústavu AV ČR*

Sociologové a skauti

Když člověk vzpomíná na někoho, kdo byl nejen jeho pracovním kolegou, ale i přítelem, je vždy obtížné nalézt slova i to, čemu dát přednost. Vybavují se mu vždy nejdříve jiné než pracovní vzpomínky. Nejinak je to i se mnou.

S Michalem jsem se seznámil v období, kdy sociologie přestala být „buržoazní pavědou“, byl ustaven Sociologický ústav ČSAV, na jehož půdě jsme se setkali. Konzultovali jsme různé metodické problémy výzkumu, který byl v centru zájmu našeho oddělení společenských skupin. To se zaměřovalo na oblast sociologie průmyslu, práce a řízení pracovních skupin v průmyslových závodech. Realizovali jsme také řadu empirických šetření zaměřených na problematiku řízení a pracovních vztahy. Při té příležitosti jsme se blíže poznávali. Musím zde konstatovat, že atmosféra v tehdejším ústavu byla velmi přátelská a kolegiální, což mělo významný vliv na mezilidské vztahy. Poznávali jsme i osobní zájmy kolegů.

Proč o tom mluvím? Když se v roce 1967 mohla na scéně znovu objevit organizace československého skautingu (já jsem byl skautem od raného mládí a stal jsem se členem náčelnictva chlapeckého kmene), nelenil jsem a vzhledem k tomu, že jsem znal Michalovu mimopracovní orientaci, ihned jsem ho přepadl a zatáhl do práce v naší skupině. Ta tehdy pod vedením psychologa dr. Václava Břicháčka (který bohužel již také odešel do „věčných lovišť“) koncipovala principy junácké výchovy, založené na tzv. „odborkách“, které byly jedním z jejích základních stavebních kamenů.

Tato spolupráce bohužel netrvala dlouho. Michal odjel na zahraniční studijní pobyt a nás „osvobodili sovětští přátelé“. Pracovníci, jimž se tato přátelská pomoc nezamlouvala, byli ze Sociologického ústavu „odejiti“, skauting se opět stal prozápadní ideologií, a tak skončila i moje spolupráce s Michalem. Občas jsme se potkávali, ztratili pár slov, a tak skončila i naše odborná spolupráce. Naposledy jsme se velmi rádi potkali při oslavě padesátiletého výročí Sociologického ústavu a já teď očekávám, že se potkáme, jak mi celoživotní skauti říkáme, ve „věčných lovištích“ a naše skautské bratrství bude pokračovat.

Oto Sedláček, sociolog a skaut

Na pomezí sociologie a geografie aneb co pro mě znamenal Michal Illner

Michal Illner se začal objevovat na mém horizontu někdy na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století. Jako čerstvý absolvent geografie na pražské přírodovědě jsem na Albertově nastoupil na doktorské studium a přede mnou se mlhavě rýsovala vědecká dráha. Ovšem spíše to byl únik před tehdejší realitou. Geografie mě sice zajímala a bavila, ale zároveň jsem kriticky vnímal různá dobová, ale i metodologická a další omezení zvolené disciplíny. Docela často jsem si připomínal okřídlené rčení, že „geografie hledá vědu tam, kde není“.

Pravda, už pár let tu byl Martin Hampl se svojí „teorií komplexity a diferenciace světa“, svěbytnou teoretickou všeobjímající konstrukcí. To byla pro nás, mladé adepty geografického bádání, nesmírná výzva. Ale zároveň taková věž ze slonoviny, nedosažitelná a neuchopitelná. Vyrůstali jsme odborně v jejím stínu, pokoušeli jsme se ji obsáhnout, popřípadě se s ní nějak kriticky vypořádat – mohla nám připadat strnulá, schematická, rádo by objektivní, deterministická a bůhvíjaká ještě, ale tyčila se proklatě vysoko.

Ti z nás, kdo měli jakýs takýs hlad po poznání, začali nakukovat za hranice geografie. A jednu z nejdůležitějších spojnic s jiným vědeckým světem představoval Michal Illner, který nám svým respektem vůči geografii pomáhal překonávat určitou malověrnost či „zakomplexovanost“ (oblíbená parafráze ambicí geografie na komplexnost). My geografové jsme hodně spoléhali na statistické a demografické ročenky, výsledky sčítání lidu a podobně; dost tomu chyběl kontakt se životem. Michal kladl důraz na živý svět subjektivit – názorů, pocitů, vnímání toho či onoho; svět empirických terénních výzkumů. A ukázal nám, jak se takové poznatky dají zúročit při výzkumu územní organizace, sídel či migrace. Bez jakékoli známky povýšenosti nám ze svých „výšin“ sociálních věd vycházel vstříc přinejmenším na půl cesty a nezištně podával pomocnou ruku.

Jeho studie byly ve své době nepochybně průlomové, ale Michal Illner neimponoval ani tak svým dílem, jako svojí osobností. Byl to noblesní a laskavý člověk, „dobrý duch“, který v nevlídných sedmdesátých a jen o něco méně nevlídných osmdesátých letech minulého století jakoby uchovával a ztělesňoval kód jiné, lepší doby. Spolu s Jiřím Musilem byl pro nás téměř jakýmsi „věrozvěstem“, přinášejícím do našich končin něco, čeho se zoufale nedostávalo – klasickou intelektuální kultivovanost a hluboký vhled do fungování sociálních systémů.

Tehdejší setkání na půdě Československé sociologické společnosti (a speciálně sekce sociologie města) mne odborně inspirovala a formovala více než cokoliv jiného. Když jsme někdy v polovině osmdesátých let nasávali čerstvý vítr „perestrojky“ a „glasnosti“, Michal byl samozřejmě u toho a evidentně ožil. Nebyl – pokud vím – žádný disident, ale byl svůj a doba vlastně jen jaksi dorůstala do jeho rozměrů; to, k čemu ve výzkumu přirozeně tíhnul, přestávalo být podezřelé. Na podzim 1986 byl jedním z protagonistů později slavného semináře ekonomů, sociologů a ekologů (včetně řady budoucích ministrů) v Kosově Hoře.

Někdy počátkem devadesátých let se naše cesty od sebe vzdálily, mě vír času odvál do diplomacie, Michal se mohl naplno věnovat své sociologii. Ale ty dávné vzpomínky jsou i po desetiletích docela živé. Michale, děkuji za vše, co jsi pro mne a pro geografii udělal. Nebylo toho málo.

Jan Kára, sociální geograf a diplomat

Moje vzpomínka na Michala Illnera

Michala Illnera jsem poznala až v roce 1983, když jsem nastoupila do tehdejšího Ústavu pro filosofii a sociologii. Znal mé první pracoviště (zlikvidované v roce 1977) i mé výsledky v oblasti sociologie práce a podivil se nad mou další pětiletou profesní dráhou (výzkumy „starých lidí, hendikepovaných občanů“ a další), ale zejména byl konsternován, že jsem ochotna se dále v sociologii zaměřit na „výzkum mládeže“. Nějak jsem se styděla sdělovat, že všude, kde jsem se ucházela o místo, chtěli „nějakou legitimaci“, jen v ÚFS kupodivu ne. Diplomatsky mi sdělil, že ač kontinuitu v mé pracovní dráze nenachází, neláme nade mnou hůl, a že mám přijít, kdykoli budu cokoli potřebovat.

V roce 1990 jsem za ním přišla, že chci založit výzkumný tým a začít s novým tématem. Suše utrousil, že jej to vůbec nepřekvapuje, a pomohl mi.

Dlouhá léta byl pak mým ředitelem. Nejen já, ale všichni, co kdy pracovali v Sociologickém ústavu a i dnes pracují, mu vděčí za odvahu a vytrvalost při prosazení znovuoobnovení Sociologického ústavu. Bez jeho úsilí a nasazení by dnes akademická samostatná sociologická instituce neexistovala.

Působila jsem s ním na jednom pracovišti dost dlouho, abych – možná víc než jiní – měla možnost pochopit, jak těžká byla pro vědu devadesátá léta a jak špatné „karty“ padaly sociálním a humanitním oborům, akademické pracoviště, jako byl Sociologický ústav, nevyjímaje. Jak nesamozřejmá byla existence sociologie i v nových, „demokraticích“ se zaštiťujících podmínkách. Každodennost se obtížně vyjadřuje nejen ve vzpomínkách, ale i ve vědě, proto bývá hodnocena v dlouholetých cyklech. Michalova urputnost měla dlouhodobý cíl – samostatný ústav a nezávislou sociologii. V kritickém období začátků dokázal ústav prosadit a stabilizovat svoji existenci tak dobře, že dnes veřejnost vnímá tuto situaci jako samozřejmou.

Dnes lituji jen své stydlivosti Michalovi říci, když byl ještě čas, jak moc si jej vážím, za co vše mu vděčím a jak ho mám ráda. Taková slova se ale, bohužel, těžko říkají v práci i při společenských setkáních.

*Marie Čermáková, socioložka,
bývalá ředitelka Sociologického ústavu AV ČR*

Michalův historický počin v české sociologii – sociologické myšlení přišpendlené k lokalitě a regionu

Měla jsem štěstí, byla jsem u toho od začátku. Zkraje devadesátých let. Michalův profesní zájem a přátelské vazby na komunitu geografů Přírodovědecké fakulty UK, rozšířenou o přátele na univerzitě v Amsterdamu, zprostředkovaly pro sociologické výzkumy nová témata. Posléze se pro ně ustálilo institucionální pojmenování „lokální a regionální studia“. Osobnosti tvořící tuto historii budou jistě zanedlouho slovníkovými hesly. Michal pak v každé své pozici dal prostor rozvíjení těchto témat.

S novými tématy se otevřely možnosti mezinárodní spolupráce na výzkumných projektech, které přinesly výsledky v objevování vztahů a vzájemných závislostí v nově se utvářející skutečnosti lokalit a regionů. Mimořádný význam v těch letech měl projekt Local Democracy, vedený týmem univerzity v norském Bergenu.

Ještě připomenu další zásadní věc, která Michala charakterizuje. Pozornost a pomoc řadě mladých adeptů lokálních a regionálních studií v jejich prvních výzkumných a vědeckých snaženích. Já sama vděčím Michalovi za možnost zúčastnit se měsíčního pobytu na Univerzitě v Amsterdamu v rámci studijního programu pro skupinu mladých sociálních geografů PřF UK v devadesátém roce. Oficiálně jsem se mohla chápat jako pedagogický dozor. Ale byla jsem žák, znova student sociologie.

Ještě jednou se loučím s Michalem v úctě a upřímném přátelství.

*Zdenka Vajdová, socioložka,
bývalá pracovnice Sociologického ústavu AV ČR*

S Michalem v Kanadě

Když se v roce 1996 konal na univerzitě v Prince George v severní Britské Kolumbii mezinárodní sociologický kongres, shodli se organizátoři v tom, že by bylo zajímavé, kdyby se ho mohli zúčastnit i sociologové z postsocialistických zemí. Uvědomovali si ovšem, že je to většinou nad jejich finanční možnosti, a proto oslovili řadu nadací a mecenášů se žádostí o příspěvek. Ozvala se Mrs. Simmons z Vancouveru, která byla ochotná zaplatit účast dvěma sociologům, ale pouze z Československa, protože si vážila prezidenta Václava Havla. Byl tedy pozván Michal Illner, ředitel Sociologického ústavu, a protože univerzita měla zájem i o představitele rurální sociologie, byla jsem oslovena já. Michal měl nesrovnatelně více mezinárodních zkušeností, ale i tak to pro nás oba byla velká, nejen vědecká událost. Naše rodiny jsou turistické, tak jsme se rozhodli, že si po skon-

čení kongresu půjčíme auto a podíváme se do kanadských hor. Oba jsme měli mezinárodní řidičský průkaz, ale Michal si nestihl vyřídít platební kartu, bez které si řidič auto půjčit nemohl. Já jsem měla obojí, ale jsem velmi špatná řidička. I když mám řidičský průkaz A, B, T, nikdy jsem moc nejezdila a bezpečněji se cítím pouze na obilném kombajnu. Michalův návrh, abych si auto půjčila já, vyjela z půjčovny a on pak převezme řízení, jsem odmítla s tím, že není jisté, zda se trefím do vrat. Do našich úvah se pak vmísil nizozemský kolega Ruut Veenhoven a poučil nás, že řidič, který si auto vypůjčí, nesmí řízení nikomu předávat, jinak hrozí velká pokuta. Chystá se též trochu cestovat, má řidičák i kartu, a pokud se shodneme na trase, může si auto půjčit on. Na trase jsme se shodli, projeli několik krásných přírodních míst a v Jasperu si naplánovali celodenní pěší túru v horách. Měla jsem nedoléčené kolenní vazy po úrazu na lyžích, Michal i Ruut byli v mnohem lepší kondici, proto jsem na mapě navrhla trasu s dvěma okruhy (kratším a delším), které by se v závěrečném úseku setkaly. S manželem dodnes takto organizujeme některé výlety, abychom si je užili oba a nebylo to nad mé síly. Ale Michal tehdy rezolutně prohlásil: „Na letišti v Ruzyni jsem tě převzal živou a zdravou a za týden tě tam manželovi živou a zdravou předám.“ Ruut byl možná trochu zklamaný, ale souhlasil, protože Michal byl neoblomný. Šli se mnou kratší a jednodušší trasu a můj muž od té doby oceňoval Michala nejen jako výborného sociologa, ale také zodpovědného a spolehlivého kamaráda.

*Věra Majerová, socioložka,
Česká zemědělská univerzita*

Jak i úřady poznají gentlemana

S Michalem Illnerem jsem profesně spolupracoval hned po svém nástupu do Sociologického ústavu v roce 1993, po absolvování doktorátu na geografii. Vlastně jsem místo získal i proto, že se Michal Illner stal ředitelem ústavu. Seděl jsem v kanceláři na židli a u stolu, které Michal opustil poté, co se přestěhoval do ředitelny. První projekt, který jsem v ústavu dostal na starost, využíval můj profesní trénink sociálního geografa. Ve spolupráci s Michalem a pod jeho vedením jsem dělal aplikovaný výzkum pro Ministerstvo práce a sociálních věcí, který by byl býval dělal Michal, kdyby nebyl ředitelem a měl na to čas. Jako ředitel byl srozumitelný, laskavý a povzbuzující, jako vedoucí projektu a kolega při jeho realizaci byl intelektuálně inspirativní a otevřený diskusi nad problémy, na které jsme při výzkumu naráželi. Velmi jsem oceňoval, že mě a moje názory na věc bral tehdy vážně. I mladý člověk, kterým jsem na začátku devadesátých let byl, už měl řadu zkušeností s různými šefy a nadřízenými a věděl, že schopnost brát mladého kolegu za partnera, a nikoliv za námezdního pracovníka pracujícího primárně ve prospěch svého vedoucího nemůže být ani ve vědeckém světě považována za

samozřejmost. Michal Illner se mi proto od začátku mého působení v Sociologickém ústavu stal ztělesněním toho, jak jsem si představoval gentlemana, člověka, který vzbuzoval důvěru.

Po několika letech mě Michal Illner začal zapojovat do mezinárodních projektů. S tím souvisela i občasná účast na mezinárodních konferencích nebo jiných setkáních vědecké komunity. Jednou jsme takhle spolu – asi v polovině devadesátých let, kdy už na Západě nadšení z pádu železné opony poněkud opadlo a vystřídal je obavy z možné masové imigrace východoevropanů do nejbohatších západních zemí – jeli na třídení konferenci do Londýna. Pro mě to byla první cesta na Britské ostrovy. Po příletu na Heathrow jsme se museli postavit do dlouhé a pomalu se pohybující fronty určené pro občany ze zemí mimo Evropskou unii. Když na nás přišla řada, dal mi Michal přednost, takže jsem přišel k imigračnímu úředníkovi, zatímco Michal čekal, až budu odbaven. Bylo mi asi třicet, takže jsem v očích úředníka jistě patřil do rizikové skupiny potenciálních imigrantů z Východu, kteří přijíždějí, aby brali místním práci v barech, na stavbách nebo na jahodových plantážích. Podle toho také prověřování mojí bezúhonnosti vypadalo. Úředník se zajímal úplně o všechno, kromě obligátního ubytování, zpáteční letenky nebo dostatku finanční hotovosti na tři dny pobytu v Londýně jsem mu musel dokonce ukázat i program naší konference a stručně mu říci, o čem tam budu referovat. Situaci komplikovalo i to, že jsem jeho angličtině ne vždy úplně dokonale rozuměl, takže celá procedura trvala určitě více než deset minut. Když jsem byl nakonec propuštěn na území Spojeného království, přišel na řadu Michal. „How are you doing, sir,“ obrátil se na Michala úředník, zatímco se díval do jeho pasu. „I wish you a pleasant stay in London, sir,“ dodal vzápětí a Michal mě následoval na území Spojeného království, zatímco byl až trochu rozpačitý z toho, že to šlo u něj tak hladce. Po cestě ven z letiště jsem se po chvíli osmělil a zeptal se Michala, jestli si myslí, že ten rozdíl v přístupu k nám, dvěma vědeckým pracovníkům z východní Evropy mířícím na vědeckou konferenci do Londýna, se dá vysvětlit jen rozdílem věku. Michal se zamyslel a trochu omluvným tónem řekl: „Ono se mi to stává dost často, že mě různí lidé z nějakého důvodu považují za důvěryhodného.“ A v tom se věru britský imigrační úředník nemýlil, stejně jako další lidé, kteří Michala v nejrůznějších situacích potkávali.

*Tomáš Kostecký,
bývalý ředitel Sociologického ústavu AV ČR*

Tři tváře Michala Illnera

Když 11. července tohoto roku zemřel Michal Illner, ztratila česká sociologie nejen zasloužilého vědce a organizátora akademického života, ale také člověka prochnutého laskavým sebeironickým humorem a sportovním duchem. Michalova

vědecká dráha byla popsána opakovaně na jiných místech. Dodám k ní pár osobních střípků z našich kontaktů v oddělení Lokální a regionální studia. Setkal jsem se s Michalem Illnerem až v pozdní fázi jeho vědecké dráhy, když se po ukončení působení v ředitelské funkci Sociologického ústavu vrátil do oddělení Lokální a regionální studia, které sám v devadesátých letech 20. století zakládal. Díky průniku badatelských zájmů a několika společným projektům jsme měli mnoho příležitostí ke vzájemné komunikaci a spolupráci.

Ze střípků zážitků s Michalem a vzpomínek na něj vyvstávají tři prolínající se role, na které se v obvyklých vědeckých laudatio trochu zapomíná. Jednou z nich je role učitelská. Na Michalovu důležitou roli při výuce studentů sociologie (FSV UK) a geografie (PřF UK) upozorňoval při oslavě jeho osmdesátých narozenin na stránkách Sociologického časopisu Martin Ouředníček. Sluší se dodat, že Michal Illner stál také u zrodu katedry sociologie na Univerzitě Hradec Králové v roce 2008. Jím založené kurzy sociologie města se zde vyučují dodnes. Michal Illner byl ovšem díky své erudici a lidskému zájmu o mladší kolegy důležitou učitelskou figurou i v Sociologickém ústavu. Byl neúnavným zdrojem komentářů k našim rukopisům zasílaným do redakcí časopisů, zprostředkovatelem odborných zahraničních kontaktů a nabídek na nejrůznější konferenční vystoupení. Mnohokrát nelitoval času na posílání povzbudivých zpráv z redakčních rad, kde zasedal.

Druhou roli nazývám trochu neobratně „spolehlivý kolega“. V roce 2009 se mi podařilo přesvědčit Michala Illnera k účasti na výzkumném projektu o samosprávách malých venkovských obcí. Se svými zkušenostmi plnil v týmu hlavně mentorskou roli. Také ale neváhal ve svých tehdy 76 letech obětavě opakovaně vyrážet do terénu na rozhovory se starosty a zastupiteli obcí, vybavený scénářem a zápisníkem. I tady hrály důležitou roli jeho kontakty, schopnost „vyhmátnout“ v rozhovoru podstatné skutečnosti a upřímná zvědavost na „terén“. Zároveň to ale byla ochota ujmout se ve výzkumu té práce, která je zrovna třeba. Jiří Musil ve svém textu k příležitosti pětasedmdesátých narozenin Michala Illnera v roce 2009 vyzdvihoval jeho dlouholetou loajalitu k pracovišti. Myslím, že zrovna tak ale byla u Michala Illnera patrná vysoká loajalita k lidem, s nimiž spolupracoval, ochota pracovat pečlivě a spolehlivě jako součást týmu.

Michal ale nebyl jen učitelem nebo kolegou, pro řadu z nás se stal přítelem. Vedle profesní dráhy svých kolegů nebyl lhostejný ani k jejich osobnímu životu. Pravidelně dokázal okořenit sociální biotop kanceláře historkami ze svých rozmanitých cest po světě, měl zájem o to, jak se kolegům daří, nezapomínal na gratulace k životním událostem. Dodnes uchovávám blahopřání, která mi Michal postupně posílal při příležitosti narození dětí. Bylo potěšením spolupracovat s Michalem Illnerem a bylo potěšením mít ho rád. Bude nám chybět nejen jako badatel, ale také jako dobrý člověk.

*Josef Bernard, sociolog, vedoucí oddělení
Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR*

Keď odchádzajú priatelia

Čas v konečných dôsledkoch je neúprosný. Ticho a nenápadne nám vymieriava dobu našej pozemskej existencie. V období mladosti si toto nenápadné tykanie času neuvedomujeme. Neskôr si ho dlho nechceme pripúšťať, aj keď sa nám začína pripomínať nepriamo cez „malé cukríky“, ktoré sa stávajú súčasťou našej každodennosti ako odraz narastajúcich neduhov, sprevádzajúcich náš život. Ale aj vtedy, ak vedíme život činorodý, či už „kariérny“, alebo ten každodenný – civilný, nastupujúce dramatické zdravotné zvraty si nechceme pripustiť, hoci „číslo“ veku už dávno o mladosti nehovorí. Michal bol príkladom nekončiacej akčnosti, tak v sociológii, ako aj v iných oblastiach svojho civilného života. O jeho vysokých profesionálnych schopnostiach a kvalitách nebolo pochyb, a to aj napriek tomu, že sa nehonosil oficiálnymi vedeckými titulmi. O jeho odborných kvalitách hovorili výsledky, ktorých bol nositeľom, vedecké projekty domáceho i medzinárodného charakteru, publikačné výstupy, ale aj vedecká manažérska činnosť, ktorá bola súčasťou jeho vedeckej aktivity. Tu sme sa mohli stretať a vymieňať si rovnako pozitívne, ako aj problémové skúsenosti, ktoré sprevádzali naše roky vedenia Sociologických ústavov v Prahe, či Bratislave. Prvé zoznamovania však siahajú do obdobia pred rokom 1989. Práve sociológia mesta, ktorá sa v tomto období realizovala mimo našich „ideologicky strážených“ akademií, do ktorých mnohí z nás nemali prístup, bola priestorom pre otvorené kritické zhodnocovanie sociálno-priestorových reálií premien v sídelnej štruktúre vtedajšieho Československa. Tieto stretnutia mali neraz aj medzinárodný charakter, keď sa na takýchto stretnutiach (seminároch, či mini konferenciách) darilo stretávať aj s profesnými a postupne aj ľudskými priateľmi z Poľska a „západného“ Nemecka. Po roku 1989 takéto stretnutia dostali už iný rozmer a viedli k zapájaniu sa do nadnárodných projektov. A tak sme boli účastní s Michalom aj pri riešení niektorých spoločných medzinárodných projektov, ktorých sme boli súčasťou rovnako ako priamy riešiteľ, či aj ako koordinátori národných riešiteľských tímov. Ako príklad môžu byť napr. medzinárodný projekt financovaný Bruselom „Central Europe in Transition: towards EU Membership“, zo začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia, na ktorom sa podieľali národné výskumné tímy Česka, Poľska, Maďarska a Slovenska, pod koordináciou Poľska. Projekt mal niekoľko etáp, s ktorými sa spájali národné publikačné výstupy, ale aj spoločné „medzinárodné“ sumarizujúce publikačné výstupy, ktoré sa uzatvárali už na prelome tisícročia. Rovnako v polovici deväťdesiatych rokov sme participovali na medzinárodnom projekte „Autonomy of the City in Central Europe – Bratislava, Budapest, Prague, Vienna“, kde koordinátorom bol rakúsky Institut f. Konfliktforschung.

Takýto profesný rozmer vzájomných kontaktov a vzťahov môže pribrať aj novú podobu „civilnú“, resp. „mimovednú“. Práve tieto cesty na koordinančné stretnutia napr. do Viedne v horúcich letných mesiacoch, Michal viedol cez Bratislavu. A keďže sa konali obvykle neskoro popoludní, prichádzal v predstihu, aby sme to využili na kúpanie v štrkových jazerách s priezračnou vodou v okolí Bratislavy, čo mi Michal závidel. Boli to veľmi milé chvíle „mimo vedy“. Práve to bolo

na ňom vysoko cenné, že sa dalo viesť rovnako odborné „dišputy“, vymieňať si vedecko-výskumné skúsenosti, keďže sme sa venovali obdobnej tematike. Cenné bolo, že súčasne pri našich stretnutiach nebol problém prejsť na úplne civilné až oddychové témy smerujúce k našim koníčkom a záľubám. Illnerovci ako rodina, boli zanietení športovci, čo mi bolo veľmi blízke, a preto aj sympatické, keďže aj v mojom živote šport zohrával významnú rolu. Preto nebol problém, aby sme si vymieňali príhody a skúsenosti či už z lyžovania (rovnako zážitky z bežiek, alebo z miest, kde sme sa chodili vytešovať zo zjazdového lyžovania), ale rovnako sme si vymieňali zážitky z cykloturistiky, turistiky v horách, ale aj z chalupárčenia.

Naposledy som mal tu česť sa s Michalom stretnúť v Prahe pri oslavách jeho osemdesiatych piatych narodenín, krátko sa mu prihovoriť v mene svojom aj v mene Sociologického ústavu SAV, hoci som už riaditeľom nebol. Keď som si na internete pozeral hodnotenie jeho celoživotnej vedeckej práce, priznám, že ma zamrzeli určité výtky týkajúce sa skutočnosti, chýbajúcich vlastných autorských monografií a dominantných spoluautorstiev. Vnímam to ako isté nepochopenie v dvoch rovinách. Na jednej strane, že v sociológii sa projekty riešia obvykle v širších kolektívoch, často aj interdisciplinárnych a aj súhrnný publikačný výstup túto skutočnosť odráža (alebo by mal odrážať). Je to aj určitá etická stránka, keď vedúci riešiteľ v spoluautorstve dokladá, že publikačný výstup vznikol vo väčšom, či menšom kolektíve. Preto aj v tomto si Michala vysoko vážil a aj budem vážiť, hlavne keď aj v dnešnom vedeckom svete, zaznamenávame, že v honbe za „kariérnymi bodmi“ sa to neraz obchádza a hľadá sa presadzovanie predovšetkým individuálneho prospechu.

Áno, čas je neúprosný. Michal bude chýbať, ale zostane nezvratnou spomienkou tak v jeho sociologickom diele, ako aj v jeho ľudskej hodnotovej podstate, ktorou sa celý život prezentoval a pre ktorú si ho ľudia čo ho poznali aj vážili a mali radi. Česť jeho pamiatke.

*Lubomír Faltan, sociolog,
bývalý ředitel Sociologického ústavu SAV*

Words of condolence from Tokyo

I am shocked to hear of Michal's passing. When I stayed at the Institute of Sociology for some weeks in the middle of the 1990s, he took the time to collect sociological information for me that was helpful for developing my Czech social studies. He was serious in his research and coordinating activities, but he was also full of humanity. I still have vivid memories of drinking and singing together with him at a sing-along pub in downtown of Tokyo. I have a feeling of loneliness because of his absence from this world.

*Akihiro Ishikawa,
professor emeritus of Chuo University in Tokyo*

Vzpomínka na socioložku a „tichou disidentku“ Jiřinu Šiklovou

Sledoval jsem mnohé diskuse, na nichž Jiřina Šiklová vystupovala. Vždy mluvila stručně a věcně. Srozumitelně řekla to, co jsme my ostatní jen tušili. Vilému Prečanovi a Petru Pithartovi vděčíme za to, že známe její záslušnou činnost v disentu. Především díky ní se dokumenty Charty 77 a rukopisy českých disidentů dostávaly za hranice a mohly být svobodně vytištěny. A zajišťovala i přijímání zásilek zakázané literatury do Československa. Deset měsíců byla za svou politickou činnost vězněna a po propuštění v roce 1982 v úloze skryté či tiché disidentky statečně pokračovala. Především za tuto činnost ocenil prezident Václav Havel Jiřinu Šiklovou v roce 1999 medailí Za zásluhy 1. stupně.

Jiřina Šiklová
archiv Pavla Pěnkavy

Čeští sociologové málo znají odborné práce doktorky Jiřiny Šiklové. Když se zeptáte českého výzkumníka na její sociologické knížky nebo stati, většinou si vzpomene jen na její veřejné vystupování nebo na téma gender studies, které propagovala. Málokdo zná její významnou úlohu ve vybudování oboru sociální práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Nejsem si jist, kolik sociologů ví, že byla vyznamenána plakétou Alice Masarykové za zásluhy o rozvoj sociální práce v ČR anebo že byla jmenována Ženou Evropy za přínos integraci Evropy. Kolik sociologů četlo její knížky o stárnoucích lidech, o péči o seniory? Celá léta se věnovala oboru gerontologie.

O jejích sociologických začátcích neví téměř žádný ze sociologů mladší generace. To je dluh nás starších, neměli se to kde dočíst. Ve druhé polovině šedesátých let napsala a na katedře sociologie Filozofické fakulty UK úspěšně obhájila disertační kandidátskou práci o mládežnické organizaci YMCA v předválečném Československu. Sociologii mládeže a současně i kritickému sociálnímu hnutí věnovala svou habilitační práci *Stoupenci proměn*. Psala v ní o protestním levicovém hnutí mládeže v západní Evropě v šedesátých letech. Ve své době to byla studie zasvěcená, originální, snesla tehdejší nejpřísnější vědecká měřítka. Shrnuje v ní své zkušenosti z cest do západní Evropy v letech 1967 a 1968, z rozhovorů s aktéry protestů a výsledky získané rozbořením pramenů, které si přivezla. Napsala ji během několika měsíců v roce 1969, kdy byla již komunistickými funkcionáři vyhozena z katedry sociologie, nesměla učit a pracovala na psychologickém ústa-

vu FF UK. Vědeckou studii odevzdala v témže roce do nakladatelství Horizont a přihlásila ji k habilitačnímu řízení. Obhajovat docentský titul však již nesměla a vydat knihu také ne. Monografie vyšla až v roce 2012 v původním znění, s novou autorčinou předmluvou a s vysvětlujícím doslovem Marka Skovajsy [Šiklová 2012]. Ten podrobně zhodnotil sociologickou studii vydanou až po 43 letech od jejího sepsání. Díky za toto dobové svědectví.

Cením si úsudku i zkušeností Jiřiny Šiklové z oblasti péče o seniory. Vzpomínám na úryvek z její knížky o pečování *Matky po e-mailu*, v němž se vyjádřila slovy své konverzační přítelkyně k problému ambivalence skryté v úloze Jiřiny Šiklové, která pečovala o svou asi devadesátiletou matku: „Kdybys ty nevěděla, co je správné, tak se nebudeš teď starat o svoji matku. A kdybys neměla občas vztek, tak budeš tak dokonalá, až budeš nesnesitelná. ... Tvoje máti tě dobře vychovala, proto ty jednáš nyní jako dobrá dcera.“ [Šiklová 2009: 155] Jiřinu Šiklovou jsem tedy požádal, přestože jsem ji tehdy ještě osobně neznal, aby napsala předmluvu k naší kolektivní monografii *Mezigenerační solidarita v péči o seniory* [Šiklová 2013]. V září 2013 paní doktorka knížku také ochotně pokřtila a uvedla ke čtenářům.

Jednou ze sociologicky nejzajímavějších studií Jiřiny Šiklové byla analýza šedé zóny v době normalizace a její úlohy po listopadu 1989 s názvem *Šedá zóna a budoucnost disentu v Československu*. Tento esej J. Šiklová sepsala v září 1989 a zaslala tajně do zahraničí. Vyšel nejprve v angličtině v časopise *Social Research* [Šiklová 1990], pak česky v časopise *Reportér* a později jej vydal Vilém Prečan jako součást sborníku jejích prací a rozhovorů *Kočka, která nikdy nespí I. a II.* v roce 2005 a znovu 2015. Přibližme si několika citacemi její sociologický rozbor. Hlavní myšlenkou eseje bylo přesvědčení Jiřiny Šiklové, a to se později prokázalo jako v zásadě platné, že „... lidé ze šedé zóny ... jsou a mohou být ... i tím, kdo převezme vedení této společnosti“ [Šiklová 2015: 141]. Podle ní: „Zcela jasně vymezené svým postojem i sociálním zařazením jsou u nás pouze dvě skupiny: současní držitelé moci, ... a ‚disidenti‘ čili opozice. ... Mezi nimi se nachází, tak jako v každém státě, ‚mlčící většina‘, převážně konzumně orientovaná a o politiku se nezajímající, a lidé z tzv. šedé zóny, o kterých zde chci psát.“ [ibid.: 140] Nejprve vysvětluje: „Proč zrovna šedá...? I barvy mají v dnešním světě jasnou a srozumitelnou symboliku. ... Šedá barva je však neurčitá, ani bílá, ani černá, a poměrně snadno se může změnit v jedno či druhé. Šedá barva je spíše ‚tak trochu špinavá‘ ... Dojde-li u nás opravdu ke změně politického systému a poměrů, tito lidé nikdy nebudou mít *úplně čisté ruce*, úplně a morálně jasný kredit. Váhavě a neradi, ale přesto spolupracovali s establishmentem a přijímali určité výhody jako odměnu za svou relativní konformitu.“ [ibid.: 141] Poté Jiřina Šiklová charakterizuje lidi, kteří patří k šedé zóně: „... příslušníci šedé zóny ... nemají privilegia ... získávají přiměřené vzdělání, přiměřený (nepříliš závratný) úspěch, uspokojivé pracovní zařazení. Na závratnou kariéru neaspirují. ... Jsou zaměstnání ve struktuře na místech zhruba odpovídajících jejich kvalifikaci...“ [ibid.: 143] Závěrem pokračovala již prognostickou úvahou: „V situaci, kdy nebudou ohroženi a vystaveni

příliš silnému mocenskému tlaku, se ale jednoznačně a s přesvědčením postaví na stranu disidentů ... Šedá zóna se pak začne odpoutávat od režimu a bude jeho vysoce erudovaným kritikem. Prostor jim však pro to musí uvolnit či vybojovat disidenti.“ [ibid.: 143–144] „Nejvíce získají lidé, kteří stáli stranou, mimo barikády na jedné či druhé straně, ti, kteří inteligentně vyčkávali, tj. lidé ze šedé zóny.“ [ibid.: 148] Je téměř zbytečné cokoliv dodávat. Pamětníci devadesátých let si vzpomenu a mladší se poučí z nedávné historie.

Jiřina Šiklová nebyla jen moudrá a neustále aktivní. Měla také mimořádný cit pro spravedlnost. Neuznávala kolektivní vinu. Každého hodnotila individuálně podle jeho činů. Nepřidávala se k davu a myslím, že neměla ani předsudky. Cítila-li bezpráví, zvedla proti němu svůj hlas. A snažila se pomoci. A také mnoha lidem pomohla, nejčastěji sama, přímo, tam, kde to šlo. Jindy otevřeně promluvila o bezpráví, kterému jsou lidé vystaveni, vystoupila veřejně na jejich obhajobu. A ještě na jednu její vlastnost nesmíme zapomenout. Byla skromná. Nedrala se o funkce, o moc, o pocty, o formální uznání. Jiný na jejím místě, s jejími publikacemi a zásluhami, by již byl ozdoben profesurou ze sociologie, sociální práce, gerontologie nebo gender studies. Jiřina Šiklová svou energii vynakládala pro druhé. Budeme na ni s úctou vzpomínat. Čest její památce.

Hynek Jeřábek

Literatura

- Šiklová, J. 1990. „The ‚Gray Zone‘ and the Future of Dissent in Czechoslovakia.“ *Social Research* 57 (2): 347–363.
- Šiklová, J. 2009. *Matky po e-mailu*. Praha: Kalich.
- Šiklová, J. 2012. *Stoupenci proměn*. Praha: Kalich.
- Šiklová, J. 2013. „Předmluva.“ Pp. 7–12 in H. Jeřábek a kol. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šiklová, J. 2015. „Šedá zóna a budoucnost disentu v Československu.“ Pp. 138–151 in *Kočka, která nikdy nespí II.* (Jiřině Šiklové k narozeninám, uspořádal Vilém Prečan). Praha: James H. Ottaway, Jr.

Jiřina Šiklová: Když na něco mám kapacitu, tak to udělám

To, co Jiřina Šiklová vykonala a prožila, by naplnilo několik životů. Pašování normalizačním režimem zakázané literatury z exilu, pobyt ve vězení, rychlá a účinná pomoc blízkým i vzdáleným, kterým se přihodila nějaká újma, to není obvyklá charakteristika akademičky se zásadním přínosem pro několik odborných pracovišť a disciplín. Jiřina na to vše kapacitu měla a my ji teď připomínáme i jako zakladatelku katedry sociální práce.

Vystudovala filozofii a historii, ale začala se věnovat sociologii: v roce 1964 spoluzaložila katedru sociologie na Filozofické fakultě UK. Říkala, že ji vždy více zajímala fakta než metafyzika. Za krátkou akademickou kariéru koncem šedesátých let publikovala úctyhodné množství textů a překladů z oblasti sociologie mládeže. V období normalizace, po vyloučení z fakulty, pracovala na geriatrici. Ztráta kariéry a péče o těžce nemocné či umírající staré pacienty by leccakého humanitního vědce naplnila beznadějí; pro Jiřinu Šiklovou to byl podnět ke studiu a rozvoji sociální gerontologie a paliativní péče.

Po rehabilitaci v roce 1990 byla Jiřina Šiklová přizvána k obnovení katedry sociologie. Rozhodla se ale (opět) pro nový obor. Spolu s právníkem Igorem Tomešem a psychologem Pavlem Hartlem založila na Filozofické fakultě katedru sociální práce, první pracoviště tohoto typu v Československu, které následujících 10 let vedla.¹ Zkušenosti pro konstituování nového oboru Jiřina získala dlouhodobými pobyty v Nizozemsku, Švédsku, Rakousku či USA. Využila tak originálně (a pro ni zcela typicky) finanční prostředky, které dostala na roční „zotavovací“ pobyt v Nizozemsku od tamějších podporovatelů Charty 77. Ještě po letech bylo z jejího vyprávění zjevné, jak ji představa ročního odpočinku vyděsila.

Mezi první úkoly nového pracoviště patřilo vypracování vzdělávacích standardů v sociální práci; spolupracovníci, které Jiřina pro katedru získala, napsali kvalitní učební texty a základní monografie oboru, založili nové specializace, jako je sociální práce v trestní justici, stojící u zrodu probační a mediační služby, sociální práce s lidmi s dlouhodobým duševním onemocněním nebo oblast náhradní rodinné péče, a především vchovali mnoho vynikajících odborníků působících ve státní správě i v nestátních organizacích.

Jiřina ráda a dobře učila a mnohé studentky a studenti zůstali součástí jejich přátelských a nápomocných sítí. Když bylo něco třeba, tak je propojovala a aktivizovala a jinak průběžně zásobovala tipy na zajímavou literaturu, osobnosti,

¹ Pracoviště bylo zprvu samostatným oddělením katedry výchovy a vzdělávání dospělých s vlastním studijním programem pro vzdělávání sociálních pracovníků a od školního roku 1992/1993 pak samostatnou katedrou.

rozhovory či události. V průzkumu absolventů sociální práce byla Jiřina Šiklová výrazně nejčastěji jmenována jako osobnost, která je v průběhu studia ovlivnila. A dlužno dodat, že se to netýká jen studentů. Byla pro nás vzorem. V tom, že se nezabývala problémy, ale jejich řešením. Že když bylo potřeba něco udělat, pustila se do toho.

Byla vlastně stále na cestě – přicházela do výuky z rozhlasu, kde právě poskytl rozhovor, a pak mířila na velvyslanectví pronést projev, na nádraží, protože ji pozvali do odlehlé místní knihovny, nebo na letiště, aby navštívila nemocného kamaráda v Londýně. Psala studentům posudky, přímluvné dopisy do zahraničí, křtila jejich knihy, pořádala přátelská setkání. Publikovala v zahraničních odborných časopisech, byla autorkou čtivých popularizačních knih.

Ve výuce se neoháněla prázdnými proklamacemi. Předkládala studentům fakta, která jim pomohla překonat zjednodušený pohled: v předmětu o národnostních menšinách předložila studentům kopie starých map našeho území s heterogenním tehdejším obyvatelstvem, v sociální gerontologii vyvracela iluze o postavení starších lidí v dobách minulých. Neustále četla a málo chápala studenty (natož kolegy), kteří nepřečtou ani jednu jedinou odbornou publikaci za týden. Její sopečný temperament často vzkypěl – nesnášela fráze, formality a fazejství. Byla úžasně vtipná. Zaměřená na ostatní, ne na sebe. Výjimečné bylo její pozitivní nastavení. Jednou se na katedrovém večírku vyjádřila v tom smyslu, že měla to štěstí, že nikdy nenarazila na opravdu zlého člověka. Divili jsme se. Byla ve vězení, vyrazili jí tam zub, zažila tolik propadů.

To, že měla štěstí, jsme od ní slyšeli vícekrát. Byla vděčná a spokojená s tím, co udělala, že založila nové obory – sociální práci a genderová studia –, které se dále rozvíjejí, že se genderové otázky staly běžnou součástí veřejné debaty.

Milá Jiřino, tvá kapacita dělat věci, které mají smysl, byla mimořádná a je nenahraditelná. Máš ale tolik studentů, přátel, čtenářů, které jsi ovlivnila a posílila a kteří budou podle svých sil pokračovat v tvém konání a tvých postojích. A jednou je zas oni předají dál.

Jsme vděčné, že naše profesní a osobní životy se potkaly.

Eva Dragomirecká (katedra sociální práce, 2010 až dosud)

Helena Válková (katedra sociální práce, 1991–2020)

Pavla Kodymová (katedra sociální práce, 1994 až dosud)

O genderu a sociální práci – vzpomínka na Jiřinu Šiklovou

Jiřina Šiklová: socioložka, publicistka, disidentka, feministka, (spolu)zakladatelka organizace (a do značné míry i oboru) Gender Studies a také katedry sociální práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (FF UK). Všechny a mnohé další její zásluhy jsou, byly a právem budou, doufám ještě dlouho, připomínány. Přesto byla personifikací i dalšího „primátu“, který zmiňován příliš často nebývá, proto bych se mu chtěl v této vzpomínce alespoň krátce věnovat – jako dokreslení toho, kým a čím vším Jiřina byla. A že toho byla opravdu spousta...

V záplavě všech vzpomínek na Jiřinu Šiklovou – a bylo jich opravdu mnoho, protože tato osoba byla skutečně „hyperaktivní“ (v nejlepším smyslu slova) – se někdy zapomíná na skutečnost, že Jiřina (dovoluji si ji oslovovat takto, jelikož jsem měl možnost se s ní znát a tykat si s ní) stála u zrodu dodnes tak trochu opomíjeného, přesto bytostně existujícího, propojení oborů sociální práce a genderových studií.

Jiřina o sociální práci jako oboru hovořila, podle mého mínění trochu nešťastně, jako o „aplikované sociologii“. Sociální práci jistě nelze redukovat na aplikovanou sociologii, je mnohem víc, stýká se v ní vícero společenských věd, a hlavně má svoji specifickou identitu a zaměření, zejména pak v posledních desetiletích. Ale Jiřina to patrně myslela jako určité doplnění teoretické sociologie, jako její extenzi směrem ke každodenní praxi a životům všech potřebných.

Je tomu těžko uvěřitelných 30 let, kdy Jiřina (spolu)založila nejen organizaci Gender Studies (dnes o. p. s.), ale krátce předtím i obor a katedru sociální práce na FF UK. Nejednalo se však o paralelní a navzájem nezávislou existenci dvou „organizačních složek“, naopak. Synergie, slovo dnes tak zatížené projektovým žargonem, byla oním vzájemným obohacením a povýšením částí v unikátní celek.

Gender Studies, tehdy ještě nadace, vznikla roku 1991, počínaje rokem 1993 se už prostřednictvím zapojení některých osob podílela na výuce vybraných přednášek s genderovým zaměřením na FF UK. V roce 1998 zde pak vzniklo Centrum genderových studií, jež zde působí dodnes. Původně mělo status sekce katedry sociální práce a od akademického roku 2000/2001 nabízelo oborovou specializaci „sociální práce – gender studies“ v rámci pětiletého magisterského studia sociální práce. Jednalo se tak o první kompaktní studijní program v oboru gender studies v České republice,¹ dříve než jej bylo možné studovat na Fakultě humanitních studií UK (navazující magisterské studium) a Fakultě sociálních

¹ Viz historie organizace Gender Studies, o. p. s., (<https://genderstudies.cz/gender-studies/historie.shtml?x=237046>), Centra genderových studií FF UK (<https://gender.ff.cuni.cz/onas/historie/>) a katedry sociální práce FF UK (<https://ksocp.ff.cuni.cz/cs/okatedre/historie-katedry/>).

studií Masarykovy univerzity (bakalářský stupeň). V roce 2003 se podstatná část tehdejšího Centra genderových studií přesunula na FHS, kde vzniklo také samostatné pracoviště, jelikož vedení FF UK tento obor na své půdě nadále rozvíjet již nechtělo [srov. Pavlík 2019].²

Součástí oborové specializace sociální práce – gender studies byl i předmět s názvem „Sociální otázky z aspektu gender – disciplinární pohledy“. Ten, stejně jako další kurzy, byl otevřený také pro studující jiných oborů, než byla sociální práce. A právě tento předmět léta vyučovala Jiřina Šiklová. Byl koncipován jako dvousemestrální, v rozsahu dvou hodin výuky týdně a zakončený zkouškou, což je i z dnešního úhlu pohledu, kdy integrace tohoto průřezového principu ve výuce budoucích sociálních pracovníků a pracovníků mnohdy chybí, relativně štědrá dotace. Kromě toho ani atestace v podobě zkoušky není dnes převažujícím standardem [srov. Vošmik 2020]. Jednalo se o předmět, v němž se střídala témata i přístupy a na jehož výuce participovali i další vyučující, jako Věra Sokolová či Petr Pavlík,³ dnes působící právě na FHS UK. Jiřina také připravila vzorový syllabus tohoto předmětu, který je nadále k dispozici [in Tomeš a kol. 1997: 305–309] a navzdory tomu, že byl publikován takřka před čtvrtstoletím, je stále velmi přínosný a inspirativní a při aktualizaci dostupné literatury a doplnění některých témat může bez obtíží posloužit do dnešních dnů jako osnova obdobně zaměřeného vstupního kurzu nejen pro studující sociální práce, ale i dalších pomáhajících profesí. Dodejme, že i autorský kolektiv nově publikované monografie zaměřené na oblast vzdělávání v sociální práci [Matoušek 2021: 122–126] poukazuje na přínos kritické a reflexivní sociální práce jako soudobých akcentů oboru.

Nakonec když jsme s Jiřinou v únoru letošního roku hovořili mimo jiné právě na téma integrace genderového prizmatu do výuky i praxe sociální práce [viz Vošmik, Skálová 2021], divila se, že tento „její předmět“ se na katedře sociální práce FF UK dnes již neučí, poněvadž se nadále jedná o optiku (nejen) v tomto oborovém kontextu více než aktuální a potřebnou. Doplňme však, že na uvedeném pracovišti je výuka genderových aspektů sociální práce zahrnuta do některých dalších předmětů zaměřujících se na lidská práva či rovné příležitosti a nediskriminaci. Jiřina navíc byla při uvedeném setkání, jež se mělo stát poslední naším posledním – jakkoli tomu tehdy nic nenasvědčovalo – otevřena i myšlence obnovení výuky dvojboru: sociální práce – genderová studia. Říkala, že dnes by to mohlo na vedení fakulty „projít“, jakkoli ona v tomto ohledu musela za genderová studia po roce 1989 na FF UK dost bojovat [ibid.].

Mimochodem právě na půdě FF UK, konkrétně jmenované katedře sociální práce v Jinonicích, jsem se s Jiřinou Šiklovou začal počínaje rokem 2000 osobně

² Viz rovněž historie studijního programu Genderová studia na FHS UK (<https://gender.fhs.cuni.cz/KGS-4.html>).

³ Srov. tzv. „Karolinky“ (přehled oborů, studijních plánů a předmětů) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy za jednotlivé akademické roky na: <https://www.ff.cuni.cz/studium/studijni-obory-plany/studijni-plany/karolinka>.

potkávat. A po několika letech od absolutoria jsme se začali vídat znovu, tentokrát již blíže, a to právě v organizaci Gender Studies, o. p. s. I proto tento článek jako určitá osobní vzpomínka člověka, jenž byl ve svém životě opakovaně ovlivněn „výdobytky“ činnosti Jiřiny Šiklové. Náhoda, nebo snad osud? Jiřina si byla velmi dobře vědoma – a ještě aby ne jako socioložka pronikavě myslí – sociální determinovanosti každého z nás. Občas v různých souvislostech užívala německého označení *Prägung*, tedy určité ražení, „otisk“ či etologicky řečeno vtiskování či imprinting. Mnohdy poukazovala na to, jak naše (první) zkušenost zásadním způsobem ovlivňuje to, jak se k obdobným situacím a jevům vztahujeme v dalším životě. A překročit tuto stopu, kterou si v sobě neseme, není snadné a už vůbec ne samozřejmé.

Dodnes mám v živé paměti jednu z nejlepších Jiřininych přednášek, která se odehrála na úvod druhého semestru výuky uvedeného předmětu Sociální otázky z aspektu gender – disciplinární pohledy na katedře sociální práce FF UK (první semestr nám jako obecnější úvod do genderových studií tenkrát přednášel Petr Pavlík). Jiřina tehdy zaníceně vyprávěla o historii ženského hnutí v dnešní ČR, velmi poutavě mluvila o Františce Plamínkové a Miladě Horákové, z jejichž dopisů nám také četla vybrané pasáže. Byla to ona mimořádná přednáška, v níž se snoubilo osobní nadšení a nezměrný rozhled, jasná představa o tom, co má být řečeno, a současně vlastní asociace, reminiscence a „odbočky“, které obohacovaly výklad a činily jej živým, nonšalantním, až strhujícím. Vybavuji si, jak jsme si my, mnozí studující, po přednášce s nadšením v očích sdělovali, jaká to byla skvělá hodina a jak se těšíme na další... Jiřina ale ve výuce měnila tempo, nepřednášela jednoduše, volila různé formy výkladu a klasické přednášky s kontinuálním přednesem byly u ní více výjimkou než pravidlem. Daleko raději diskutovala, podněcovala k přemýšlení, problematizaci a četbě primárních zdrojů – stále si vybavuji její (ne příliš reálnou) instrukci, že bychom měli přečíst jednu odbornou knihu týdně... Říkám si, že musela být skvělou školitelkou-mentorkou, zejména na doktorském stupni studia, uměla totiž nenuceně motivovat: její znalosti, svojí šíří i hloubkou zahanbující většinu kdekoli přítomných, byly oním „drivem“ k tomu, více na sobě pracovat.

Ale zpět k dnešním dnům, kdy se k Jiřině vztahujeme „zpětně“, s trochou nostalgie, ale především s nezměrnou úctou, láskou a vděčností. A také s vědomím toho, že Jiřina Šiklová krom jiného významným způsobem přispěla k propojení genderových studií a sociální práce – na institucionální úrovni skrze organizaci Gender Studies a katedru sociální práce, výukově prostřednictvím přípravy budoucích sociálních pracovníků a pracovníc, ale i studujících dalších oborů a lidsky svým elánem, břitkým humorem a schopností „strhnout“.

Zasela tak semínko a podnítila spojení, na něž se v Gender Studies, o. p. s., mimo jiné i ve spolupráci právě s katedrou sociální práce FF UK, snažíme znovu navázat, tuto linku oživit a snad i dále posouvat a rozvíjet. I z čistě pragmatického hlediska je toto pojitko legitimní: organizace Gender Studies se dlouhodobě věnuje zejména oblasti nerovností na trhu práce a v zaměstnání, sociální práce

a politika, doména jmenované katedry, pak bývají někdy notně zjednodušeně definovány tak, že se zaměřují na „lidi bez práce“. Trajektorie provázání situace, když člověk „prací“ má i nemá, je tak logická. A děkujeme Jiřině, že i na ní můžeme dále stavět. A že prací nemáme na mysli pouze formalizované zaměstnání, ale i nejrůznější podoby a modalitty péče a mnohdy přehlíženou práci v domácnosti, to jistě nemusíme zdůrazňovat...

Josef Vošmik

Gender Studies, o. p. s., a Fakulta humanitních studií UK

Literatura

- Historie Centra genderových studií FF UK* [online]. Praha: Centrum genderových studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy [cit. 25. 7. 2021]. Dostupné na: <https://gender.ff.cuni.cz/onas/historie/>.
- Historie Gender Studies, o. p. s.* [online]. Praha: Gender Studies [cit. 25. 7. 2021]. Dostupné na: <https://genderstudies.cz/gender-studies/historie.shtml?x=237046>.
- Karolinka* [online]. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy [cit. 25. 7. 2021]. Dostupné na: <https://www.ff.cuni.cz/studium/studijni-obory-plany/studijni-plany/karolinka>.
- Matoušek, O. (ed.). 2021. *Profesní způsobilost a vzdělávání v sociální práci*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- O nás – historie studijního programu Genderová studia* [online]. Praha: Genderová studia, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova [cit. 25. 7. 2021]. Dostupné na: <https://gender.fhs.cuni.cz/KGS-4.html>.
- Pavlík, P. 2019. Ohlédnutí k počátkům katedry. Pp. 548–551 in V. Sokolová, L. Kobová (eds.). *Odvaha nesouhlasit. Feministické myšlení Hany Havelkové a jeho reflexe*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Stručná historie katedry (1990–2020)* [online]. Praha: Katedra sociální práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy [cit. 25. 7. 2021]. Dostupné na: <https://ksocp.ff.cuni.cz/cs/okatedre/historie-katedry/>.
- Tomeš, I. a kol. 1997. *Vzdělávací standardy v sociální práci*. Praha: Socioklub.
- Vošmik, J. 2020. „Místo genderové senzitivity a nestereotypnosti ve výuce sociální práce na českých vysokých školách.“ *Fórum sociální práce* [online] 2/2020: 50–61. Dostupné na: https://forumsocialniprace.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/10/2020/11/Josef_Vosmik_50-61.pdf.
- Vošmik, J., H. Skálová. 2021. „Někdy bylo zapotřebí ostrých loktů aneb Jak jsem zakládala sociální práci (rozhovor s J. Šiklovou).“ *Gender Studies: Rovné příležitosti v souvislostech* [online]. Dostupné na: <https://zpravodaj.genderstudies.cz/cz/clanek/nekdy-bylo-zapotrebi-ostrych-loktu-aneb-jak-jsem-zakladala-socialni-praci>.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

vyzývá autory k podávání abstraktů pro monotematické číslo českého vydání časopisu s pracovním názvem:

Moderní postupy v modelování kvantitativních sociálněvědních dat

Editoři: Petr Soukup, Ivan Petrušek

V poslední době se v sociálních vědách výrazně mění oblast kvantitativního výzkumu, a to jak z hlediska používaných dat (jde zejména o fenomén big data a data mining, nicméně nelze pominout ani rozšíření textových dat, síťových dat apod.), tak z hlediska používaných statistických technik. Jednoduché bivariační techniky typu korelací a t-testů byly v sociálních vědách postupně vytěsňeny zejména regresními přístupy, posléze se začaly užívat složitější modelovací techniky, zejména strukturní a víceúrovňové modelování, případně postupy s latentními třídami. Kromě jednotlivého uplatňování těchto technik se můžeme setkat i s jejich kombinacemi, například víceúrovňovými strukturními modely, strukturními modely využívajícími latentní třídy apod. Kromě těchto přístupů se výrazně rozvíjejí též škálovací přístupy, zejména IRT modely.

Navíc kromě klasických postupů založených na tzv. frekvenční statistice začíná v oblasti sociálních věd výrazně slídit užívání bayesovských přístupů, ať už v omezené podobě, např. ukazatel BF či bayesův faktor, tak v plnohodnotné verzi, tj. specifikaci apriorních rozdělení parametrů a zkoumání jejich aposteriorních obdob. V českých sociálních vědách je užívání těchto postupů zatím spíše výjimečné, jedním z důvodů může být i absence relevantních textů a výuky těchto přístupů na českých vysokých školách.

Cílem navrhovaného monočísla je částečně zaplnit tuto mezeru a na článcích, které budou mít metodologické a současně věcné zaměření, demonstrovat využívání moderních modelovacích přístupů. Články do navrženého monočísla by měly ukázat postupy modelování, které nejsou českému čtenáři dosud běžně známé a nepatří tak ke standardní technické výbavě. Zároveň je ale důležité, aby se nejednalo pouze o učebnicové texty přehledového charakteru. Články publikované v tomto monočíslu musí využívat moderní modelovací postupy k získání nových poznatků ve věcné oblasti, na které jsou tyto techniky demonstrovány. Od autorek a autorů bude vyžadováno poskytnutí analyzovaných dat a kompletního kódu, jenž umožní úplnou replikaci prezentovaných modelů.

Uvítáme příspěvky, které se zaměřují (nicméně nemusejí se omezovat) na následující obecná témata:

- Problémy při užívání komplexních modelů na sociálněvědních datech, výzkumné designy a nároky na velikost datových souborů
- Kauzální modely a jejich využití v sociologii
- Bayesovské modely v sociálních vědách
- Současné přístupy v loglineárním modelování
- Pokročilé techniky víceúrovňového a strukturního modelování
- Pokročilé postupy navazující na analýzu latentních tříd z tzv. Finite Mixture Models
- Aplikace strojového učení (machine learning) při analýze velkých dat
- Modely pro malé datové soubory
- Pokročilé modely pro longitudinální sociálněvědní data
- Možnosti a aplikace IRT přístupů v sociologii
- Modelování v oblasti chybějících dat
- Modelování pro možnost sloučení dat vzniklých v rámci různých metod a technik sběru

V případě zájmu o publikaci v připravovaném monotematickém čísle zašlete abstrakt příspěvku (v rozsahu 250–500 slov) nejpozději do **31. 10. 2021** na adresu redakce casopis@soc.cas.cz a také na adresu editorů petr.soukup@fsv.cuni.cz a ivan.petrusek@soc.cas.cz. Do předmětu e-mailu uveďte „metodologické monočíslo“. Rozhodnutí o přijetí či nepřijetí abstraktu budou zaslány do 15. 12. 2021. Termín pro odevzdání statí do recenzního řízení je stanoven na 31. 5. 2022. Publikování statí závisí výhradně na výsledcích standardního recenzního řízení. Uvítáme rovněž odborné knižní recenze a zprávy relevantní k tématu monotematického čísla. Finalizace monotematického čísla je plánována na rok 2023.

Ronald Franklin Inglehart (1934–2021)

Dne 22. května 2021 svět sociálních a humanitních věd obdržel smutnou zprávu, že po dlouhé a těžké nemoci ve věku 86 let zemřel jeden z nejvýraznějších a nejvíce citovaných současných sociálních vědců *Ronald Franklin Inglehart*.

Akademická dráha Rona (jak jsme mu my, kteří se s ním osobně znali, říkali) Ingleharta začala na Chicagské univerzitě, kde v roce 1967 získal doktorát. Většinu svého akademického života pak prožil na Michiganské univerzitě v Ann Arbor, kde od roku 1966 vyučoval politologii. Tam také později působil až do své smrti jako emeritní profesor.

Když Ronald Inglehart před padesáti lety, v roce 1971, publikoval v *American Political Science Review* svůj článek „The Silent Revolution in Europe“, možná ani sám ještě netušil, jaké výrazné téma objevil. Zde poprvé nastínil a poté v podobě monografie *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (1977) dále rozpracoval své celoživotní téma: dalekosáhlou proměnu moderních společností od tradičních k moderním a postmoderním, která je nesena ekonomickým, technologickým a především hodnotovým vývojem.

Ronald v *Tiché revoluci* poprvé nastínil své vnímání výrazné kulturní proměny, která byla podle něj prohlubováním procesu modernizace, již od konce druhé světové války procházely západní země. Vycházel z teze, že do sedmdesátých let minulého století platilo, že lidé se ve svém snažení orientovali především na tzv. materialistické hodnoty (původně je nazýval „hodnotami zisťovacími“ – *acquisitive*), to je na ekonomický růst a udržování sociálního řádu. Bylo to dáno tím, že svůj život žili v podmínkách, v nichž si byli vědomi, že životní úroveň je nízká a život (*survival*) nejistý. Díky dynamickému poválečnému industrialismu, který s sebou nesl ekonomický růst a rozvoj prvků sociálního zabezpečení (*welfare state*), však nové poválečné kohorty začaly prožívat svá formativní období v prostředí bezprecedentního ekonomického dostatku, v němž přežití bylo zabezpečeno a stalo se samozřejmostí. Tyto nové generace si s sebou začaly nést nové hodnotové preference, které Ron nazval postmaterialistickými (původně „postburžoazní“ – *post-bourgeois*): prioritou se stává individuální autonomie, sebevyjádření (*self-expression*), kvalita života, rozvoj demokracie, starost o životní prostředí, genderová rovnost. Tyto hodnoty se měly v moderních poválečných společnostech díky populační obměně etablovat a postupně měly vytěšňovat – s odcházejícími staršími generacemi – hodnoty materialistické, čímž měly spolupůsobit na podstatnou transformaci politických a společenských (kulturních) norem.

Tato očekávání Ron ověřoval na empirických datech ze speciálního komparativního výzkumu, který v roce 1970 zorganizoval v šesti vyspělých evropských zemích (Nizozemí, Belgii, Itálii, Francii, Německu a Británii). Data ukázala, že jeho teze nebylo možné vyvrátit. Tím si Ron vytvořil zázemí pro další a další roz-

pracování svých konceptů přechodu od modernismu k postmodernismu. Toto téma zpracovával nejdříve sám a poté často i se svými spolupracovníky, především Christianem Welzelem, Pipou Norris, Waynem Bakerem a Paulem Abramsonem v řadě statí a monografií.¹ Připomeňme v chronologickém pořadí ty zásadní: *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (1990); *Modernization and Postmodernization* (1997); *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World* – spoluautorka Pippa Norris (2003); *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* – spoluautorka Pippa Norris (2004); *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence* – spoluautor Christian Welzel (2005); *Cosmopolitan Communications: Cultural Diversity in a Globalized World* – spoluautorka Pippa Norris (2009); *Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World* (2018) a poslední *Religion's Sudden Decline: What's Causing It, and What Comes Next?* (2020).

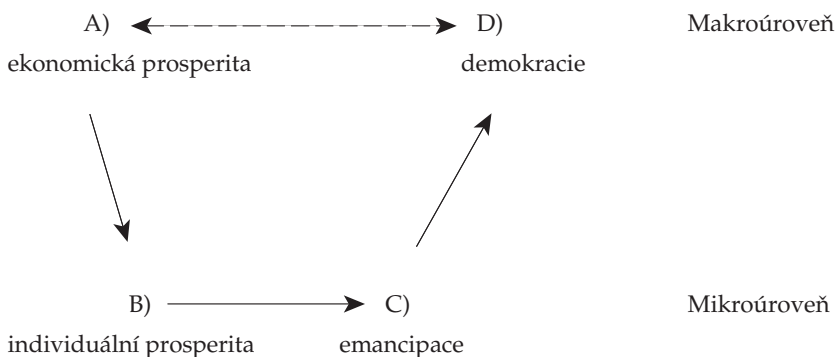
Ve svých pracích nám Ron opakovaně sděloval, že hodnotová proměna od materialismu k postmaterialismu je součástí mnohem širšího procesu kulturní změny (*culture shift*), která proměňuje politické světonázory, náboženské orientace, sexuální normy, genderové role. A opakovaně tvrdil, že má dalekosáhlé dopady na vnímání politiky a také na to, jakým směrem by měl být orientován ekonomický rozvoj. V procesu vývoje, říká, se industriální společnosti přesunují do fáze postindustrialismu, modernizace se proměňuje v postmodernizaci. A zatímco ústředním cílem modernizace je ekonomický růst, který prostřednictvím industrializace a nových technologií rozšiřuje množství hmotných prostředků, ústředním cílem postmodernizace je maximalizace osobního štěstí s důrazem na kvalitu každodenního života. Postmodernizace je tak z hlediska specializace, sekularizace a individualizace pokračováním modernizace.

Pro postmoderní společnosti, které díky ekonomické vyspělosti nabízejí na makroúrovni podmínky ekonomické prosperity a bezpečí a na mikroúrovni pocit individuální prosperity, je podle Ingleharta typické, že se vyznačují menším akcentem na tradiční kulturní normy, odklánějí se od principů náboženské a byrokratické autority a od autoritářství vůbec. Jedinec se (na mikroúrovni) více emancipuje, což na makroúrovni vede k posilování demokracie. Tento kauzální řetězec ilustruje Inglehart prostřednictvím upraveného Colemanova schématu (známého též jako Colemanův člun – *Coleman's boat*), s nímž Coleman [1986] při konceptualizaci lidského jednání ilustroval vztah mezi makro- a mikroúrovni. V inglehartovském kontextu tedy platí, že: A) ekonomická prosperita vede k B) individuální prosperitě, ta umožňuje C) vyšší míru emancipace individua a ta má na makroúrovni vliv na D) úroveň demokracie (viz Obrázek 1).

V revidované teorii modernizace Inglehart a Welzel nahradili koncept postmaterialistických hodnot širším konceptem „hodnoty sebevyjádření“ (*values of self-expression*). Říkají, že zatímco první fáze modernizace, tedy v průběhu přechodu agrárních společností ve společnosti industriální, je charakteristická posí-

¹ Celkově je autorem nebo spoluautorem více než 400 statí a 14 monografií.

Obrázek 1. Vztah mezi ekonomickou prosperitou a demokracií

Zdroj: Podle Ingleharta a Welzela [2005].

lením hodnot sekulárně-racionálních, ve druhé fázi modernizace, při přechodu z industriální společnosti ke společnosti postindustriální, se vynořují hodnoty jako svoboda projevu, participace na politických rozhodnutích, politický aktivismus, ochrana životního prostředí, rovnost pohlaví, tolerance jinakosti (homosexuality, etnických menšin, cizinců). Součástí je také nárůst interpersonální důvěry. Se zvyšující se modernizací se jedinec stává stále důležitějším a v tomto procesu postupně nahrazuje důležitost rodiny či pospolitosti jakožto základních prvků společnosti.

Důležitým rysem postindustrialismu je podle Ingleharta skutečnost, že na rozdíl od industrialismu, jehož cílem byla maximalizace materiální produkce za jakoukoliv cenu, neboť primárním cílem byla maximalizace životního standardu, v postindustrialismu dochází k fundamentální změně v ekonomických strategiích: od materiální maximalizace životní úrovně k maximalizaci životního blaha (*well-being*). Kvalita zážitku (*quality of experience*) se stala měřítkem životní úrovně a jako taková nahradila kvantitu spotřebních statků (*quantity of commodities*). Podstatným rysem tohoto procesu je, že obě kulturní změny formátují jiným způsobem orientaci k autoritám. Zatímco industriální fáze modernizace zavádí *sekularizaci autorit*, postindustriální fáze zavádí *emancipaci od autorit*.

Velmi důležitým faktorem procesu modernizační a postmodernizační proměny je podle Ingleharta mezigenerační obměna, kdy mladé kohorty (generace) socializované v prostředí ekonomických a sociálních jistot formulují své hodnotové preference jinak než generace starší. Současná mladá generace je podle empirických dat pocházejících např. z *European Values Study* (viz níže) v mnoha evropských zemích (nejen západních, ale i východních) skutečně – jak předpovídal Inglehart – více postmaterialistická a jako taková je tolerantnější k homosexualitě, potratům, rozvodům, mimomanželským vztahům, prostituci nebo eutanazii [viz

např. Chromková, Rabušic 2020]. V oblasti práce již není jejím primárním cílem maximalizace příjmů nebo získání pracovní jistoty, klade spíše důraz na zajímavou a smysluplnou práci.

Při sledování hodnotové proměny, upozorňuje Inglehart, není možné být ekonomickým deterministou, neboť společenské hodnoty jsou sice těsně korelovány s ekonomickou úrovní společnosti, ale jsou také napojeny na kulturní dědictví. Kulturní změna je proto podle něj *path-dependent*, to je závislá na minulém vývoji. Ačkoliv ekonomický vývoj obvykle přináší pronikavé kulturní změny, samotný fakt, že společnost je historicky tvarována kulturními fenomény, má trvalý dopad na její vývoj. A díky procesu demografického metabolismu, kdy starší kohorty jsou v populaci nahrazovány kohortami mladšími, se mohou hodnotové preference mladých a starších lišit. Proto platí, že kulturní dědictví a společenské normy sice výrazně ovlivňují hodnotové struktury, avšak díky generační obměně je jejich dopad v rámci jednotlivých generací odlišný.

Všechny tyto úvahy vedly Ingleharta (s Bakerem) k neopominutelné predikci a současně i výzvě vědecké komunity: „Na základě stavu ekonomického rozvoje je možné předvídat změny v kultuře a v sociálním a politickém životě“ [Inglehart, Baker 2000: 21], takže i změny v hodnotových preferencích směřujících k postmodernismu, dodejme. Je nyní na nás, jak budeme tuto predikci ověřovat.

Ověřování Inglehartových tezí možné je, neboť Ron své hypotézy a teorie soustavně testoval na empirických datech, která jsou navíc veřejně k dispozici. Ron totiž již na počátku své akademické dráhy pomáhal zakládat sociálněvědní šetření, která se začala postupně provádět pod hlavičkou Eurobarometru. Spolupracoval také na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let s kolegy z Belgie a Nizozemí na vytvoření mezinárodního longitudinálního komparativního projektu *European Values Study* (EVS). A jelikož pro ověření svých teorií potřeboval také data z méně vyspělých zemí, založil v devadesátých letech odnož EVS, *World Values Survey*, jehož opakované sběry dat řídil.²

Ronald Inglehart svým dílem vytvořil úctyhodnou řadu podnětů pro politologické a sociologické přemýšlení o stavu současného světa a o jeho budoucím vývoji. Byl přesvědčen, že individuální a společenské hodnotové struktury a hodnotové preference jsou významným faktorem pro vysvětlování fungování moderních společností. Jeho publikace jsou opakovaně citovány, a to nejen kvůli tomu, že slouží jako inspirace dalším a dalším badatelům na celém světě, ale také proto, že vyvolávají polemiky. A to je přesně ta role intelektuála, jímž Ronald Franklin Inglehart byl. Do vědecké komunity vryl nesmazatelnou stopu, jeho odchod znamená pro sociální vědu velkou ztrátu.

Ladislav Rabušic

² Databáze všech vln *European Values Study* jsou k dispozici zde: <https://europeanvalues-study.eu/methodology-data-documentation/data-and-documentation/>. Databáze *World Values Survey* zde: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>.

Literatura

- Coleman, J. 1986. „Social Theory, Social Research, and a Theory of Action.“ *American Journal of Sociology* 91 (6): 1309–1335.
- Chromková Manea, B., L. Rabušic. 2020. „Value Modernisation in Central and Eastern European Countries: How Does Inglehart’s Theory Work?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56 (6): 699–740, <https://doi.org/10.13060/csr.2020.033>.
- Inglehart, R., W. Baker, W. 2000. „Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values.“ *American Sociological Review* 65 (1): 19–51, <https://doi.org/10.2307/2657288>.
- Inglehart, R., Ch. Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>.

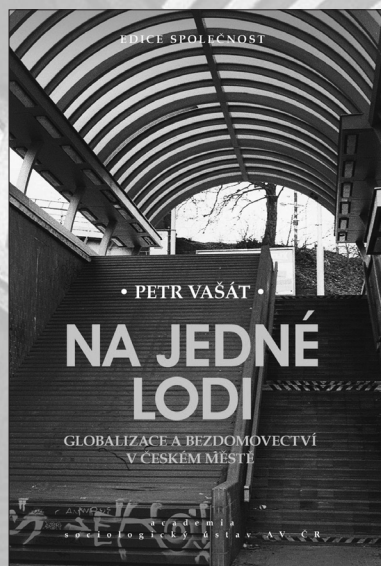
EDICE SPOLEČNOST

Nakladatelství Academia a Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.,

vydaly v koedici

**NA JEDNÉ LODI:
GLOBALIZACE A BEZDOMOVECTVÍ
V ČESKÉM MĚSTĚ**

Petr Vašát

Kniha je interdisciplinární a multimetodologickou studií bezdomovectví v Česku. Autor v ní čtenáři ukazuje, jak se bezdomovectví zhmotňuje na průsečíku politickoekonomických faktorů, jako jsou demokratizace společnosti nebo integrace do globální ekonomiky, a specifických doprovodných logik vznikajících na pomezí kultury ulice a určitých podmínek charakteristických pro českou společnost. Na pozadí případové studie Plzně a srovnání s některými prvky bezdomovectví ve Spojených státech a slumů v Latinské Americe tvrdí, že bezdomovectví není vyloučením ze společnosti, jak je obecně laickou i velkou částí odborné veřejnosti přijímáno, ale naopak systémovým komponentem současných měst.

Academia / Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Praha 2021

356 s.

ISBN 978-80-200-3200-3

Doporučená cena 316 Kč

**ACADEMIA
NAKLADATELSTVÍ**

Knihu lze zakoupit v nakladatelství

Academia <https://www.academia.cz/>

na-jedne-lodi--vasat-petr--

academia--2021

**Sociologický ústav
Akademie věd ČR**

**GLOBALIZACE A BEZDOMOVECTVÍ
V ČESKÉM MĚSTĚ**

**Yvona Kostecká, Andrea Beláňová,
David Hána, Irena Kašparová, Jakub
Pivarč, Zuzana Svobodová: *Domácí
vzdělávání***

Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická
fakulta 2020, 144 s.

Domácí vzdělávání je téma, které se prakticky dotklo v době pandemie COVID-19 většiny rodičů dětí školou povinných. V mnohaměsíční opakované karanténě, kdy žáci nemohli navštěvovat školu, jsme si mohli vyzkoušet, co to znamená učit děti doma. Nedobrovolně. A bez přípravy. Děti bylo potřeba vzdělávat podle pokynů učitelů nebo jim alespoň asistovat při online výuce a zároveň vykonávat své zaměstnání. S tím bojovalo mnoho rodičů, zejména matek, přičemž nejtvrďší dopady měla tato situace na samoživitelky. V návaznosti na tuto zkušenost jsem se při otevření publikace *Domácí vzdělávání* ptala: jak to řeší rodiče, kteří dlouhodobě vzdělávají své děti doma? Jaká je mezi nimi dělba práce? Jak skloubí výuku dětí se svým zaměstnáním?

Kniha pojednává o fenoménu vzdělávání mimo prostor školy v domácím prostředí, ovšem ještě před pandemií a především v souvislosti se svobodnou volbou na základě vlastního přesvědčení. Publikace autorského kolektivu pod vedením Yvony Kostecké, která se domácímu vzdělávání věnuje dlouhodobě, je rozčleněna do dvou částí. Teoretická polovina obsahuje dva texty, empirická část tři studie.

V první kapitole, „Skládání vybraných forem domácího vzdělávání v Česku“, poskytuje Irena Kašparová úvod do problematiky nastíněním toho, co je domácí škola, na jakých pilířích stojí a komu slouží. Autorka, která sama vyučovala děti doma, vychází ze svého etnografického výzkumu z let 2010–2018, který zahrnuje více než 140 rozhovorů i dlouhodobé zúčastněné pozorování v prostorech spojených s domácím vzděláváním. V textu poukazuje na to, že tradice domácí školy je v českých zemích dlouhá (i když dříve měla

třídní aspekt, domácí učitelé si pro své děti sjednávali především bohatí a urození), ale byla přerušena v období komunistického režimu. V současnosti patří Česká republika k progresivním zemím, které domácí vzdělávání umožňují. Praxe individuálního vzdělávání stojí na dobrovolné volbě rodičů a domácí školu lze kdykoli začít i ukončit. Jde však o náročnou činnost, které u vzdělavatelů předcházela dlouhá doba rozhodování a zvažování pro a proti. V praxi je to obvykle matka, kdo vzdělává děti doma, ovšem, jak poukazuje autorka, při tomto způsobu výuky je významná podpora partnera, komunity podobně smýšlejících rodin i učitelů ve škole, která „domškoláky“ přezkuzuje. Jako velmi přínosné jsem shledala přehledné rozlišení motivů pro domácí vzdělávání a s tím souvisejících typů rodin. Doma vzdělávají ti, kdo cestují do zahraničí, ať už z důvodu zaměstnání rodičů, nebo jiného školního režimu talentovaných dětí, které se realizují v oblasti sportu či umění. Třetí skupinou jsou rodiny, jejichž děti navštěvují komunitní školy, kde vyučují buď sami rodiče, nebo si na výuku najímají učitele. Dále se k domácímu vzdělávání uchylují rodiny s dětmi fyzicky či mentálně odlišnými, které uzpůsobují výuku jejich potřebám. Nejvýraznější a nejviditelnější skupinu tvoří rodiny s alternativními hodnotami, které kladou důraz na udržitelný životní styl, osobní rozvoj, vědomý způsob života, sdílení a vlastní zodpovědnost, případně jsou nábožensky či spirituálně založené.

Následující kapitola Zuzany Svobodové, „(Ne)domácí vzdělávání v Německu“, ukazuje na situaci u našich západních sousedů, kde je domácí škola zakázaná. Autorka popisuje hledání cest jiných forem vzdělávání v přísných legislativních podmínkách. Jedinou legální možností (kromě emigrace do jiné vstřícnější země) se jeví vzdělávání ve svobodných alternativních školách. Rodiče se stávají členy spolku, kde spolu s učiteli a žáky rozhodují o chodu školy, někteří z nich se angažují i ve výuce

jako učitelé či organizují pro děti volnočasové aktivity. Badatelka pobývala v Sasku na výzkumné stáži v jedné z největších německých svobodných škol, kde sledovala výuku i hovořila s pedagogy. Všímá si neformálních struktur školy, společného rozhodování, inkluze žáků se specifickými vzdělávacími potřebami i vstřícné atmosféry a volnějšího režimu v hodinách.

Na tento text navazuje kapitola „Tichá revoluce? Problematika domácího vzdělávání v Německu a Polsku“ od Yvony Kostelecké a Davida Hány, zařazená v druhé polovině knihy, zaměřené na výzkumná zjištění. Autoři pomocí analýzy dokumentů sledují konflikty rodičů se státem na konkrétních právních sporech křesťanských rodin v Německu. Rodiče, kteří chtějí své děti vzdělávat doma, tu čelí finančním pokutám, odejmutí části rodičovských práv či dokonce odebrání dětí. Některé případy se dostaly až k Evropskému soudu pro lidská práva, který ale potvrdil předchozí rozhodnutí německých soudů. Stát ve sporech klade důraz na ochranu práv dítěte na vzdělání i obhajobu společenských zájmů proti právům rodičů. Cíl vzdělávání ve škole je tak definován nejen jako získání vědomostí, ale i nabytí sociálních kompetencí v kontaktu s jinými vrstevníky a utváření aktivního občanství v pluralitní společnosti. Tato i předchozí kapitola mě vedly k uvědomění, jakou máme z hlediska individuálních vzdělávacích potřeb v naší zemi vstřícnou legislativu.

Dále navazuje Andrea Beláňová s kapitolou „Dvojí jinakost: Náboženství, duchovnost a domácí vzdělávání v Česku“, ve které se zabývá strategiemi, jež využívají rodiny konzervativních křesťanů a rodiče s orientací New Age při vypořádávání se s dvojí odlišností. Oba dva jevy – náboženská praxe a domácí vzdělávání – jsou v naší společnosti okrajové a v důsledku toho rodiny čelí dvojímu znevýhodnění. Své odlišné hodnoty i životní styl tak skrývají před širší společností. Smyslem individuálních strategií, jako je modlitba nebo výklad

tarotových karet, je potvrdit si, že jejich rozhodnutí vzdělávat doma je správné. Oporu a inspiraci jim poskytovalo přináležení ke komunitě „domškoláckých“ a duchovně orientovaných rodin. Svou jinakost museli rodiče obhajovat vůči osobám reprezentujícím majoritní společnost (vyučujícím v kmenové škole či prarodičům).

Publikaci uzavírá kapitola Jakuba Pivarče, „Faktory ovlivňující představy a postoje žáků základních škol a žáků v domácím vzdělávání o mentálním postižení“. Autor prezentuje kvantitativní výzkum představ a postojů žáků ZŠ (N = 2 324) a domácích školáků (N = 92) vůči osobám s mentálním postižením a analyzuje faktory, které je ovlivňují. Dochází k závěru, že pozitivní postoje vykazují ti žáci, kteří se dostali do osobního kontaktu s osobou s duševním postižením. V úvodu autor předpokládá, že na postoje žáků mají vliv jejich vzdělavatelé, v případě domácí školy tedy rodiče, více než vrstevníci v běžné školní docházce. V souvislosti s vlivem rodinného prostředí u „domškoláků“ uvažuje spíše o podpoře negativního vnímání osob s duševním postižením.

Publikace je přínosná pro čtenáře, kteří se chtějí dozvědět o různých aspektech domácího vzdělávání u nás i v mezinárodním kontextu. Představuje interdisciplinární přístup ke zkoumání fenoménu domácího vzdělávání z hlediska antropologie, sociální geografie, pedagogiky a religionistiky za použití různých metod výzkumu od zúčastněného pozorování a hloubkových rozhovorů přes analýzy dokumentů až po mentální mapy a dotazníkové šetření. Je psaná přístupnou formou a přehledně členěna. Celkově tak předkládá pestrou mozaiku v přístupu k aktuálnímu tématu domácího vzdělávání.

V úvodu bych ocenila informace o základních charakteristikách zkoumaného fenoménu, jako například jaký je u nás počet dětí vyučovaných doma (to se dozvídáme mimoděk až na straně 104, je to 3 232 žáků), podíl vzdělavatelů podle pohlaví, vě-

ku, dosaženého vzdělání, případně příjmu rodiny atp. V knize také zcela chybí závěr, který by výsledky jednotlivých studií vztáhl k sobě. Provázanost jednotlivých oddělených témat lze naznačit například ve vztahu německé situace a domácího vzdělávání v rodinách a komunitách duchovně orientovaných lidí v Česku. Spojuje je mimo jiné případ křesťanské komunity Dvanáct kmenů, jíž byly v Německu odebrány děti, komunita posléze emigrovala do Čech a vyučuje své děti kolektivně doma ve dvou lokálních komunitách. Dále je možné uvažovat o souvislosti první a poslední kapitoly z hlediska mentálně postižených dětí, I. Kašparová je uvádí jako jeden typ rodin, které volí domácí školu. Pokud se „domškolácké“ rodiny stýkají, dalo by se očekávat, že navzdory předpokladu J. Pivarče mají tyto děti naopak bližší zkušenost s postiženými dětmi než děti ze škol, kde neproběhla inkluze?

Ve výzkumu souvislostí spirituality, náboženství a domácího vzdělávání by stálo za to více rozlišit praxi nových náboženských hnutí (Hare Kršna nebo Dvanáct kmenů), která mají společnou školu ve své lokální komunitě, od individualizované alternativní spirituality rodin žijících v oddělených domácnostech. U rodin „alternativců“ bychom také našli více než jen „dvojitou jinakost“, můžeme uvažovat o mnohonásobné odlišnosti. Jednotlivé aspekty životního stylu, který se pojí s domácím vzděláváním, jako je stravovací jinakost (veganství, vitariánství, makrobiotika), domácí porody či odmítání očkování, které jsou v naší společnosti nepřilíš rozšířené a obtížně akceptovatelné, činí – dle mého názoru – tyto rodiny vůči většinové společnosti více zranitelnými než odlišnost v duchovních hodnotách.

Zařazení textu J. Pivarče do publikace působí nesourodě, vzhledem k tomu, že text nepojednává primárně o domácím vzdělávání, ale o postojích dětí k mentálnímu postižení. Několik desítek doma vzdělávaných dětí bylo sice mezi respondenty

zařazeno, ale specifika postojů dětí na individuální výuce se bohužel nepromítla do analýzy ani závěrů studie. Ve statistikách jsou uvedeny rozdíly v postojích na základě pohlaví, ročníku ve škole a zkušenosti žáků s osobami s mentálním postižením, ne však rozdíly žáků navštěvujících školu a vzdělávaných doma.

Celkově by mě ve vztahu k domácímu vzdělávání zajímalo zkoumání toho, jak jsou rozděleny rodičovské, živitelské a vzdělávací role v rodinách, vyjednávání o dělbě práce v domácnosti, diskuse o finančních souvislostech a seberealizaci v zaměstnání. Uvítala bych tedy více analýzy genderových aspektů domácího vzdělávání a socioekonomického zázemí rodin. Tomu se částečně věnují pouze texty založené na etnografickém pozorování přímo v rodinách od I. Kašparové a A. Beláňové. Specifický výzkumný zájem by si podle mě zasloužilo také téma sociálního života a kontaktu s vrstevníky u dětí vzdělávaných v domácnosti.

Doufáme, že do budoucna se vzdělávání dětí mimo školu bude pojit jen se „svobodou v odlišnosti“ (s. 20), jak ho zkoumá kolektiv autorů této publikace, a ne s plošnými nařízeními shora jako v době pandemie.

Marta Kolářová

Barbora Půtová: *Antropologie turismu*
Praha, Nakladatelství Karolinum 2019,
217 s.

Reflexia turizmu ako sociokultúrneho fenoménu v spoločenských či humanitných vedách bola prakticky až do deväťdesiatych rokov minulého storočia dosť okrajovou záležitosťou, dovtedy sa jej venovalo len niekoľko málo autorov v publikáciách, ktoré bolo možné ľahko spočítat na prstoch možno i dvoch rúk. V posledných dvoch desaťročiach sa však situácia podstatne zmenila a analýza turizmu z pohľadu spo-

ločenských vied sa stala vo svete populárnou témou, o čom svedčí geometrický nárast knižnej literatúry aj vznik nových špecializovaných časopisov, ktoré sú venované turizmu. Na tento boom reaguje aj Barbora Půtová svojou knihou *Antropologie turismu*, zrejme so snahou priblížiť základné poznatky tejto pomerne novej antropologickej subdisciplíny. Slovíčko „zrejme“ v predchádzajúcej vete som použil z toho dôvodu, že recenzovaná kniha neobsahuje žiadny úvod či pasáž, ktorá by vysvetľovala autorský zámer, dôvody, ktoré viedli autorku k jej napísaniu (a pre aké čitateľské publikum) či iný v akademickej literatúre obvyklý opis genézy publikácie. Namiesto štandardného autorského úvodu sa v knihe nachádza dvojstránková „Predmluva“ podpísaná známym antropológom Thomasom Hyllandom Eriksenom, ktorá vo veľmi všeobecnej rovine reflektuje chronicky známy trend masifikácie a negatívnych vplyvov turizmu v posledných desaťročiach. V troch veľmi všeobecných vetách odkazuje na hlavný prínos knihy: „... Půtová... se ve svém bádání vydala pod povrch a do zákulisí současného turismu. Popisuje samotné počátky turismu v evropské kultuře... Především se však zabývá sociální a kulturní dynamikou turismu a vznáší... velice důležitou otázku autenticity“ (s. 9) a konštatuje ďalšie známe pravdy, že „turizmus je voľnočasovou aktivitou, vyjadrením nadbytku času a peňazí,“ a že na otázku, „co turisté vlastně požadují výměnou za svůj čas a peníze...“, neexistuje jednoznačná odpoveď, čo ostatne Barbora Půtová rôznymi spôsobmi naznačuje“ (ibid.). O zámere samotnej autorky, o tom, prečo predhovor ku knihe napísal iný autor (aj keď ide dozaista o veľmi renomovaného autora viacerých odborných kníh i populárno-náučných bestsellerov) a ani o jeho profesijnom vzťahu k autorky či k samotnej knihe sa z tohto krátkeho predhovoru nedozvieme nič.

Text knihy je rozdelený do ôsmich hlavných kapitol nasledovaných veľmi

stručným záverom. Sedem z nich sa venuje témam, ktoré sú v základnej učebnicovej literatúre reflektujúcej turizmus napríklad aj zo sociologického hľadiska „klasikou“ – historický vývoj turizmu (1. kapitola); vznik disciplíny, jej predmet, premeny a základné témy (2. kapitola); typológia turizmu (3. kapitola); typológia turistov (4. kapitola); téma autenticity a predstáv turistov (5. kapitola); obrazy turistických destinácií a „značkovanie“ (6. kapitola); vzťahy (interakcie) medzi hosťami (turistami) a hostiteľmi (domácim obyvateľstvom) a sociokultúrne dopady turizmu (7. kapitola) – pozri napr. tradičnú učebnicu R. Sharpleyho *Tourism, Tourists and Society* z roku 1994 s podobnou štruktúrou. Posledná ôsma kapitola sa venuje trochu špecifickejšej, ale v literatúre tiež bohato zastúpenej a tradičnej téme turistického suveníru a jeho typológii, atribútom a významom.

Kniha prináša v zhustenej forme veľké množstvo poznatkov, aj preto nie je dosť dobre možné niekoľkými vetami vystihnúť najdôležitejšie myšlienky jednotlivých kapitol. Podstatu každej samostatnej časti ilustrujú vhodne zvolené názvy jednotlivých kapitol. Obmedzím sa preto na konštatovanie, že čo sa týka informačnej hodnoty *Antropologie turismu*, pre českého a slovenského čitateľa je kniha nepochybne prínosná. Hoci, ako už bolo spomenuté, akcentuje tradičné učebnicové témy, vzhľadom na to, že v česko-slovenskom priestore sa rozsiahlejšie knižne zamerané publikácie antropológov či sociológov reflektujúcich turizmus z perspektívy sociálnych vied nevyskytujú, je práca Barbory Půtovej rozhodne počínom, ktorý si zaslúži pozornosť. Nepochybne si nájde (a od vydania v roku 2019 si iste už našla) množstvo čitateľov, ktorých zaujíma nielen problematika samotného fenoménu turizmu, ale ktorí sa pohybujú i v širšie zameraných sférach bádania voľného času, životného štýlu, konzumného správania a všeobecne sa zaujímajú o charakteristiky moderných či neskoromoderných spoločností, ktoré sú

s rapídnyim rozvojom (nielen) masových foriem turizmu neoddeliteľne späté. Napriek oceneniu takto obsahovo koncipovanej *Antropologie turizmu* však musím spomenúť aj viaceré nedostatky, ktorými sa kniha vyznačuje a ktoré jej hodnotu a čitateľský prínos znižujú.

Za najpodstatnejší považujem problém nerefektovania historického, sociálneho či kultúrneho kontextu, ktorý sa tiahne celou knihou – ako sociológovia (a tiež antropológovia) predsa vieme, že väčšina opisovaných javov, termínov a teórií sa nezjavila na scéne náhodou a kultúrna či ekonomická determinácia, širšie historické či sociálne okolnosti sú veľmi podstatné pri takmer všetkých témach súvisiacich s turizmom – či už ide o dôvody objavenia sa masového turizmu, jeho organizovaných foriem, rôznych typov turistov, kritických pohľadov na turizmus, nové formy turizmu, zdôrazňovanie negatívnych dopadov či pozitívnych prínosov v tom-ktorom období (o konkrétnejších témach reflektovaných v knihe ani nehovoriac). V knihe by som preto očakával nadväznosť opisovaných teoretických konceptov a javov v kapitolách 2 až 8 aspoň na vývoj po druhej svetovej vojne – v prvej kapitole pojednávajúcej o historickom vývoji turizmu samozrejme aj skôr (zarážajúce je, že aj v tejto kapitole na mnohých miestach absentuje vysvetlenie a bližšie naznačenie dobového kontextu). Typickým príkladom opomenutia kontextu je citát prebratý od S. Čorakovej a I. Ateljevičovej: „Rozvoj lázní představuje zájmy aristokracie a nové měšťanské třídy ztělesněné spojením některých socioekonomických, politických a kulturních procesů té doby“ (s. 18), avšak bez toho, aby boli zmienené socioekonomické a iné procesy konkretizované a bližšie vysvetlené. Na tej istej strane o kus ďalej sa znovu len konštatuje, že „rozvoj léčebného turismu nastává v 18.–19. století“ bez vysvetlenia dobových súvislostí, prečo sa liečebný turizmus začal rozvíjať práve v tomto období (aspoň stručne by sa tu žiadalo

spomenúť dôraz na poznávanie pod vplyvom osvietenských myšlienok a následný rozvoj prírodných vied i samotnej medicíny). Absencia sociokultúrneho kontextu je obzvlášť citeľná v dvoch častiach: v 3. kapitole, v ktorej sa autorka zaoberá typológiami turizmu (aj keď ide skôr o zachytenie viacerých prístupov k turizmu a načrtnutie jeho funkcií) – tu určite chýba previazanosť jednotlivých prístupov, napr. turizmu ako hľadania posvätného, rituálu či púte, turizmu ako nástroja zmeny, turizmu ako formy úniku, turizmu ako formy neokolonializmu atď., s dobou a okolnosťami ich vzniku; a tiež v 4. kapitole, v ktorej autorka postupne vymenúva množstvo typov turistov a opisuje viaceré typológie turistov. Chýba v nej však vysvetlenie toho najpodstatnejšieho – ako sa postupne v sociologickej a antropologickej spisbe menili typológie turistov a formy turizmu v súvislosti napríklad so zvyšujúcou sa životnou úrovňou obyvateľstva, či v závislosti na environmentálnych, kultúrnych a sociálnych dopadoch masového cestovného ruchu. Aj preto táto kapitola vyznieva skôr ako referát s deskriptívnym opisom za sebou idúcich typológií, bez ich kritického zhodnotenia, bez názoru autorky, prečo je niektorá z uvádzaných typológií pre určitý kontext či obdobie vhodnejšia ako iná. Pútová neporovnáva jednotlivé typológie, nekonfrontuje pohľady autorov týchto typológií. Napíše síce, že na „Cohenovu typologii turisty navázal sociální psycholog Philip L. Pearce, který stanovil následující kategorie...“ (s. 78), nevysvetlí však, ako a čím na Cohenovu typológiu nadviazal (a na ktorú vlastne? – bezprostredne predtým totiž Pútová nerozoberá jednu z typológií Cohenových, ale píše o autostope a rozoberá typológiu V. Smithovej), či ju vôbec Pearce reflektoval alebo kriticky zhodnotil, a pod. V tejto kapitole sa autorka dopúšťa aj faktického omylu či protirečenia, keď na s. 72 opisuje Grayove rozdelenie turistov na dva typy – sunlust a wonderlust. Sunlust turistu na jednej

strane opisuje ako typ, ktorý sa orientuje na relax prevažne na pláži v destináciách, ktoré sa neodlišujú od kultúry jeho domáceho prostredia, kým typ wonderlust charakterizuje túžba poznávať a objavovať cudzie kultúry, ich obyvateľov a pamiatky. Toto sú výstižné charakteristiky oboch protikladných typov, aj s odkazom na príslušný zdroj. Potom ale autorka napíše zrejme vlastnú vetu („Sunlust charakterizuje intenzívni hľadání odlišnosti...” s. 72), ktorou koncept sunlust turistu úplne prevráti a uvedie tým čitateľa do omylu.

Autorka v knihe pracuje s obrovským množstvom zahraničných zdrojov (takmer všetky písané v angličtine). To je na jednej strane pozitívom knihy a znakom erudovanosti autorky, ktorá osvedčuje veľký prehľad v literatúre z oblastí sociológie/antropológie/marketingu turizmu a v zozname literatúry nechýba zo zmieňovaných disciplín pravdepodobne žiadna relevantná anglickojazyčná akademická knižná publikácia. Na druhej strane ale takáto početnosť bibliografických zdrojov (odhadom viac ako 700 položiek) a zároveň autorkin spôsob odkazovania na literatúru vyvolávajú určité pochybnosti o tom, či autorka v bibliografickom zozname neuvádza aj tie zdroje, z ktorých priamo nečerpala a ktoré prevzala sekundárne od iných autorov. Samozrejme, v niektorých prípadoch, napr. v prehľadových pasážach môže byť funkčné odkázať v texte aj na autorov, resp. zdroje, ktoré sa nejakému zmieňovanému javu venovali, hoci autorka z nich priamo nečerpá, z knihy je však zrejmé, že autorka tento spôsob odkazovania na literatúru používa pravidelne a v texte pôsobí rušivo, ak za nejakým konštatovaním či uvedením faktickej informácie uvádza v zátvorke niekoľko bibliografických odkazov – niekedy aj na viaceré práce toho istého autora (napríklad v odkazoch na s. 85 a 86 pri charakteristikách turistu a tuláka odkazuje na tri bibliografické zdroje Z. Baumanu, z toho dva sú na to isté dielo – jedno z nich je v češtine a druhé v angličtine). Značná voľ-

nosť (či až svojvoľnosť) pri uvádzaní zdrojov sa prejavuje na viacerých miestach pri odkazoch na zdroje, v ktorých sa uvádzané poznatky nevyskytujú, ako je to aj v prípade autora recenzie (na s. 23 je mu prisúdená informácia, ktorá sa v citovanom zdroji vôbec nenachádza). Na začiatku kapitoly 5 „Autenticita a turistické představy“ zase píše o tom, že „Kategorie autenticity odkazuje na dimenze sociokulturních jevů, jako jsou jejich původnost, pravdivost, originalita nebo věrohodnost,” (s. 87) a neuvádza, že ide o významy autenticity prebraté od Brunera, toho ale v tomto kontexte cituje až o 20 strán ďalej (na s. 106).

Autorka sa snaží naplniť každú kapitolu veľkým množstvom informácií, odciťovať čo najviac zdrojov – možno práve preto jej text na mnohých miestach pôsobí veľmi roztrieštene a nesúrodne, jednotlivé pojmy, koncepty, teórie sú poskladané vedľa seba bez vnútornej logiky, vzájomnej previazanosti a bez naznačenia príčinných súvislostí. Napríklad v 7. kapitole autorka píše o komodifikácii turizmu, čo je téma, ktorá sa viac hodí do témy o autenticite, s ktorou je veľmi úzko previazaná. Nevadilo by však, že túto tému opisuje práve v 7. kapitole, ak by sa nestalo, že v nej autorka píše v súvislosti s komodifikáciou o rozvíjaní „objevující se autenticity“ (s. 143), čo môže byť v danom kontexte, bez bližšieho vysvetlenia autorky pre čitateľa úplne nezrozumiteľný pojem. Čitateľ totiž nevie, že s týmto pojmom už autorka narábala v 5. kapitole, tam ho však pomenovala ako proces „rodící se autenticity“ (s. 91). V oboch prípadoch ide o ten istý koncept „emergent authenticity“ Erika Cohena.

Spôsob písania autorky je takmer výhradne deskriptívny, bez náznakov interpretácií. Často opakuje to isté len preto, lebo o danej veci píše aj ďalší autori, nezamýšľa sa nad tým, čím je prístup iného autora odlišný, predkladané poznatky nehodnotí, neporovnáva a nehierarchizuje. Pri čítaní viacerých pasáží v knihe má človek pocit čítania seminárnej práce, ktorú

študent dopísal na poslednú chvíľu tesne pred odovzdaním bez toho, aby si ju po sebe stihol prečítať. Ako inak si vysvetlíť, že na s. 31 aj na s. 33 sa nachádza to isté konštatovanie o rozvoji medzinárodného turizmu po druhej svetovej vojne? Na s. 32 sa konštatuje, že koncept *all inclusive* zaviedol v päťdesiatych rokoch Club Méditerranée, aby sa o štyri vety ďalej tá istá informácia zopakovala. Podobne v dvoch vetách za sebou opakuje tú istú informáciu na s. 63 (o tom, že turizmus predstavuje túžbu prekonať pocit izolácie získaný v každodennom živote), podobné tvrdenia – o turizme ako platforme na posilnenie identity, statusu a ega – nachádzame viackrát na s. 66. Taktiež v úvode 5. kapitoly na s. 87 na dvoch miestach čítame veľmi podobnú vetu o autenticite ako faktore, „ktorý motivuje turistu (turistu) k cestovaniu a podíliť sa na výbere (ovlivňuje výber) cieľové destinácie“, atď, atď – tých príkladov v rôznych kapitolách je naozaj dosť veľké množstvo, aby sa dalo hovoriť o zriedkavom opomenutí.

Veľmi zvláštne pôsobia aj početné vsuvky (je ich v knihe odhadom takmer 40, v niektorých kapitolách zaberajú možno i viac ako tretinu textu), ktoré sú písané menším typom písma – z textu nie je zrejmé, či má ísť o akési exkurzy, ilustrácie, ich väčšinou neorganické zaradenie bez akéhokoľvek nadpisu nedáva možnosť uhádnuť, akú funkciu majú v knihe plniť, a aj keď s témou kapitoly väčšinou (nie vždy) nejako súvisia, v texte nie sú autorkou nijako uvedené a väčšinou nie je zjavná (alebo len veľmi vzdialene) ich súvislosť či nadväznosť na predchádzajúce alebo nasledujúce pasáže. Pozitívnu výnimkou sú dve vsuvky v kapitole 6 – o tzv. Bilbao efekte na s. 120–121 a o koncepcii *homo narrans*, t.j. človeka ako rozprávača príbehov na s. 123–124, kde je súvislosť s problematikou zrejماً a zakomponovanie do textu práve na danom mieste logické.

Na viacerých miestach knihy sa nachádzajú problematické miesta z hľadiska ja-

zykového. Je zjavné, že mnohé formulácie sú doslovne preložené z angličtiny, a keďže je text založený takmer výhradne na anglických zdrojoch, text sa na mnohých miestach číta obtiažne, pretože v nich nedošlo k „počisteniu“ a jazykovému skultivovaniu prekladu. V každej kapitole sa vyskytuje niekoľko viet, súvetí či pasáží, ktoré pôsobia prinajmenšom ťažkopádne a kostrbato. Uvediem aspoň tri príklady z prvej kapitoly: „... vlivem romantické literatury nastala změna postoje k pobřežní krajině a její drsná scenerie získala ocenění“ (s. 19); „Cook osobně doprovázel 350 cestujících svého prvního profesionálního cestovního projektu...“ (s. 23); „... zejména pracující a nižší střední třída hledaly útěk z jim přisouzeného prostředí“ (s. 26).

Mnohým kapitolám (takmer všetkým, ale najmä kapitolám 2, 4–8) by bolo prospelo nejaké vhodné ukončenie, zhrnutie toho, čo je podstatné, prípadne prepojenie na nasledujúcu kapitolu, pretože bez aspoň náznaku záveru vyzerajú, ako keby autorka náhle odišla od rozrobenej práce a už sa k nej nevrátila. Tým skôr, že kniha je zakončená len veľmi stručným poldruhastranovým textom, ktorý autorka označila ako Záver. Ide o „rýchle“ zamyslenie na tému turizmu ako celosvetového fenoménu, v ktorom bude antropológia turizmu podľa autorky zohrávať čoraz väčšiu úlohu. Tento predpoklad autorky je určite oprávnený, ale zrejme ako záver vedeckej monografie (tak autorka nazýva svoju knihu v anglickom summary) nedostatočný. Čo naopak hodnotím pozitívne, je množstvo vyobrazení (fotografií, obrázkov, diagramov), ktoré vhodne sprevádzajú a ilustrujú text knihy a ktorých zoznam, aj so zdrojmi, z ktorých autorka čerpala, je pripojený na konci knihy.

Kniha celkovo pôsobí dojmom veľmi ambiciózného, avšak výrazne nehotového a uponáhľaného projektu, ktorý išiel do tlače bez potrebného „odležania“ materiálu, bez potrebných obsahových, formálnych aj jazykových korekcií, bez patričné-

ho úvodu a závěru. Je to škoda, protože autorka podle všetkého má erudici i schopnosti na to, aby se prezentovala publikacíou, v které nebudú viaceré jej nedostatky tak markantne vystupovať do popredia, ako je to v prípade recenzovanej publikácie.

Domnievam sa, že to mohla byť práve snaha o čo najrýchlejšie vydanie knihy (a neochota zaoberať sa recenznými pripomienkami?), ktorá slúžila ako spiritus movens ďalšieho, podľa môjho názoru pomerne neobvyklého kroku autorky. Pôvodne totiž svoju knihu ponúkla na vydanie Sociologickému nakladateľstvu (SLON), v ktorom kniha prešla riadnym recenzným konaním (na tomto mieste priznávam, že som bol jedným z jej recenzentov a viaceré výhrady prezentované v tomto texte boli súčasťou môjho posudku pre SLON). Kniha ale nakoniec vyšla – pre viacerých ľudí zainteresovaných na jej posudzovaní a vydaní prekvapujúco – v nakladateľstve Karolinum. To, či ide o štandardný spôsob nakladania s rukopisom zo strany autorky, ponechám na úsudku čitateľov.

Ivan Chorvát

Karolína Pauknerová: *Krajina mezi pamětí a zapomínáním: Studie z Čech*
Praha, Nakladatelství Karolinum 2019,
208 s.

Kniha *Krajina mezi pamětí a zapomínáním* se zabývá přítomností paměti v krajině a jejím odkrýváním. V pěti kapitolách autorka čtenáře zve k zamyšlení nad tím, jak se paměť stává součástí krajiny, jak se v ní její vrstvy prolínají, jak vystupují a objevují se v krajině skrze fenomény, jež jsou popsány a rozebrány v jednotlivých studiích. Ukazuje, jak je možné číst krajinu a její paměť, jež je významně tvořena také zapomínáním.

Tématy spjatými s krajinou se Karolína Pauknerová zabývá již více než dvanáct let v řadě odborných textů v podobě článků nebo kapitol knih. I když se její práce

dotýkaly mimo jiných témat i paměti krajiny, tuto její monografii vnímám jako stěžejní ve zpracování tématu. Je založena na několikaletém terénním výzkumu, práci s prameny různé povahy a značné znalosti tématu. Autorka k tématu zaujímá postfenomenologický přístup. Krajinu vidí jako způsob, kterým rozumíme světu, krajina je tak přirozeným kontextem naší vlastní minulosti. Je to přístup, který klade do středu člověka s jeho vnímáním, zkušenostmi, psychickým rozpořádáním, tedy přístup veskrze antropologický.

Monografie představuje problematiku paměti krajiny promyšleně a strukturovaně. Čtyři kapitoly obsahují případové studie krajiny v různých oblastech Čech. Autorka zde demonstrovuje problematiku na konkrétních jevech, ukazuje jejich propojení s kategoriemi a funkcemi krajinné paměti, které jsou pojednávány v teoreticky koncipovaném úvodu a také v syntetizující, interpretační páté kapitole.

Jednotlivé studie nás zavedou do čtyř rozdílných prostředí, krajin, kde se paměť a zapomínání různě prezentují, prolínají i ztrácejí. Tyto kapitoly jsou přehledně strukturovány, obsahují část popisnou, interpretační a syntetickou. Vždy po krátkém úvodu následuje podrobný popis materiálních jevů v krajině. Tato data, získaná vlastním terénním výzkumem autorky, jsou ve světě nejrozumnějších druhů pramenů následně interpretována. Posléze se ukazuje, jaký význam mají jednotlivé jevy v utváření paměti místa, jak zde pracuje zapomínání či nostalgie a jak jsou významy v krajině vnímány různými lidmi. Autorka demonstrovuje, jak nebyvají významy v paměti krajiny na první pohled čitelné, ale naopak dost často komplikované skryté. O paměti sama několikrát píše jako o „ošemetné“.

První kapitola čtenáře provede úsekem příbramské silnice, kde je paměť uchována v drobných objektech při silnici, tzv. místech paměti. Skrze ně odhaluje vrstvy krajinné paměti, válečné, tragické, dějinné, které se jako kulisy míhají za oknem auta. Pa-

měť je zde kumulována do pomníčků, křížků, památníků a hřbitovů, tvořících propojenou síť paměti podél silnice. Výběr silnice hodnotím velmi pozitivně, neboť cesty jako linie krajinou, spojnice míst a lidí byly vždy vhodným prostředím pro vytváření míst paměti, upomínajících na události, na které se nemá zapomenout.

Druhá kapitola nás zavede do sudetské oblasti zaniklých vesnic na Tachovsku, ke vzpomínkovým místům založeným tehdejšími obyvateli a jejich potomky. Na vzpomínkových místech Karolína Pauknerová ukazuje na vztahování se k nim zejména prostřednictvím zápisů do tamních pamětních knih, které tři roky sledovala. V tomto vztahování rozpoznává mimo jiné kombinaci pravé nostalgie, těch, kteří v zápisech odkazují na vlastní žitý čas v konkrétních místech, která ztratili, a nostalgie snové, vytvořené na základě zprostředkované minulosti, tedy snění o minulosti někoho jiného. Významovou síť zde tvoří zaniklá místa předválečných dob, jejichž význam je pro starousedlíky odlišný než pro turisty, kteří však svými návštěvami zas něco dalšího do krajiny ukládají a přidávají k paměti. Upozorňuje také na skutečnost, že vzpomínková místa jsou omezena na dobu existence vesnic a ostatní vrstvy minulosti jsou zneviditelněny.

Tématem třetí kapitoly je vztah projektu poutního kostela, koncipovaného jako památník v uzavřeném vojenském újezdu Hradiště, ke krajině sudetských Doupovských hor. Jak napovídá sám název kapitoly, „Kostel jako pokladnice vzpomínek“, projekt kumuluje několik různých typů vzpomínání, což je patrné v jeho ideové i materiální rovině. Má plnit více funkcí – poutního místa, vyjadřujícího smíření, památníku předválečného, dnes zaniklého Doupova a památníku vojáků Armády ČR padlých na misiích, k čemuž využívá bohaté symboliky. Prolínají se zde funkce vzpomínkové, pamětní, soukromé duchovní, ale i náboženské s funkcí vojenskou a dle autorky si klade moc cílů, což odvádí od paměti pozornost. Studie upozorňuje

na problematiku zmnožení symboliky do jednoho místa, což ubírá jeho smysluplnosti, a také na problém výběrové aktualizace některých významů. To vše umístěné v nepřístupném prostoru, jež je navíc propojen se současnými vojenskými funkcemi. Oceňuji, jak autorka pojala nesnadnou problematiku tohoto projektu v celé její šíři, včetně jejího veřejného mediálního obrazu.

Čtvrtá kapitola pojednává o krajině novodobých megalitických staveb v jižních Čechách a o současném megalitickém myšlení. Autorka popisuje jednotlivé novodobé megality, sleduje jejich umístění v krajině, motivy vzniku a jejich využívání a odhaluje spleť významové sítě, do kterých jsou tyto stavby zapojeny. Motivy výstavby nových megalitů shrnuje do tří skupin – ezoterické, komemorativní a replikující archeologické nálezy. Způsoby jejich využití se pak pohybují od ezoterických přes turistické po edukační, které se často prolínají. Krajinu s megality autorka uvádí jako příklad míst heterotopických a heterochronických, neboť slouží jako spojnice různých míst a časů.

Každá z těchto kapitol je obohacena o pojednání problematiky té které krajiny. V první kapitole kategorizuje místa paměti, uvádí například typologii malých sakrálních památek. V druhé kapitole poukazuje na různé přístupy ke krajině Sudet. K té se váže i třetí kapitola, ovšem zde je vyjádřena především ambivalence k budování památníků v napětí mezi zachováním a formováním paměti. V kapitole o megalitech pak například píše také o vazbě megalitických památek na paměť v krajině i obecně shrnuje megalitismus a jeho historii.

Poslední, pátá kapitola, jež nese název knihy, je tvořena didakticky koncipovaným propracovaným textem, jež představuje teoretický rámec problematiky. Propojuje teoretické pojmy a procesy v problematice paměti krajiny s jednotlivými v krajině vystupujícími jevy a fenomény ze studií prvních až čtvrté kapitoly. Jedná se o stěžejní kapitolu, která kriticky reflektuje výsledky dílčích výzkumů.

V knize si velice cením schopnosti autorky pojmenovat, vystihnout a diskutovat věci, které nějak přirozeně chápeme nebo vnímáme a které jsou těžko postižitelné. Líbí se mi, jak chápe paměť krajiny, tedy jako proces sedimentování v ní uplynulého času. Změny se postupem času nerovnoměrně zapisují do krajiny, některé přetrvávají, jiné jsou převrstvené a zmizí ve fyzické i symbolické rovině krajiny. Nepochybným přínosem jsou úvahy o formování paměti. Jedním ze zásadních poznatků je uvědomění, že při formování paměti absence prvků znamená někdy více než jejich přítomnost. Důležité je zajisté hodnocení role zapomínání jako tvůrčího procesu paměti, který je s ní neoddelitelně spjatý. Zapomínání v krajině rozlišuje autorka na záporné a na přirozenou erozi. Oceňuji použití pojmů heterotopie a heterochronie ve vztahu k tématu, které je srozumitelně ilustrováno příklady v kapitole o megalitech. V neposlední řadě pak oceňuji zacházení s fenoménem nostalgie, jako vztahování se ke krajině paměti, kterou dělí autorka na pravou a nepravou, což je dobře předvedeno především v souvislosti se sudetskou nostalgií. Líbí se mi autorčino upozornění, že krajinu a její paměť nechtou všichni stejně, přičemž záleží na citlivosti, znalosti a míře zapojení recipienta.

Knihu tvoří provázaný celek. Jednotlivé studie je ale možné číst samostatně, představují vždy samostatný příběh a jsou srozumitelné díky logické výstavbě textu a shrnutí na konci každé z nich. Studie jsou doplněny názornou obrazovou přílohou. Text je doprovázen bohatým poznámkovým aparátem, doplňujícím podrobnosti k tématům, ale také reflektující bohatou, především cizojazyčnou literaturu.

Jak je dobře známo, v posledních dekádách se tématem krajiny zabývají nejrozličnější vědecké disciplíny a skupiny lidí v českém i zahraničním prostředí. Monografie Karolíny Pauknerové však v rámci českých humanitních věd vyčnívá. Práci je možné zařadit obecně do oboru kulturní antropologie, přesněji pak antropologie

krajiny. Autorka využívá své obsáhlé znalosti tématu včetně literatury starší i zcela aktuální, teoretické i praktické, především pak ze západoevropského prostředí. Její pohled na krajinu, přístup k uvažování a posléze psaní o krajině je v českém prostředí výjimečný. Taková práce, propojující terénní výzkum a prameny s teoretickými koncepty paměti krajiny se znalostí prací zahraničních autorů, zde doposud chyběla.

Knihu lze doporučit jak odborníkům, tak laikům, čehož si v odborné literatuře velice cením. V knize totiž můžeme najít návod na čtení paměti v krajině, který je didaktický a čtivě vyložený na jednotlivých studiích, jež jsou samy o sobě svým obsahem poutavé a zajímavé, přesto bohatě a promyšleně teoreticky podložené a provázané. Text navíc ve čtenáři povzbuzuje imaginaci, ponechává prostor pro vlastní myšlenky, dovoluje mít své vlastní názory, inspiruje ke vzpomínání a uvědomění si zapomínání v krajině kohokoli z nás. Kniha přispívá k udržování krajině paměti, a to nejen díky konkrétním případovým studiím, ale především tím, že čtenáře přiměje přemýšlet o tom, co pamatují jeho vlastní žité krajiny. Jak píše autorka: „Pro hledače paměti je krajina nekonečným zdrojem.“

Tereza Blažková

Michal Pavlášek: *Z Moravy do Velikého Srediště: Etnografické podobenství o zapomenuté náboženské komunitě*

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2020, 293 s.

Michal Pavlášek je etnolog působící v Etnologickém ústavu AV ČR v Brně. Věnuje se krajanům z jihovýchodní Evropy (Veliko Srediště – česky Veliké Srediště, Clopodia – Klopodia, Sfânta Helena – Svatá Helena aj.) a paměťovým studiím (zde můžeme upozornit na nedávno vydanou publikaci M. Pavlášek, S. Kreisslová, J. Nosková. „*Takové normální rodinné historky.*“ *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*. Pra-

ha: Argo 2019). V současné době se věnuje problematice uprchlictví a snaží se i za využití audiovizuální formy aktivisticky upozorňovat na tíživou situaci uprchlíků (filmy *Hledání východu* z roku 2015 a *Masa* z roku 2016). Společným jmenovatelem všech autorových výstupů je migrace.

Michal Pavlásek byl během svých doktorských studií publikačně činný a dalo se očekávat, že po obhajobě své dizertační práce, kterou věnoval právě obci Veliko Srediště (v severním Srbsku), se dostane jeho opus magnum i na pulvy knihkupectví. Trvalo to však celých sedm let, než autorova práce spatřila světlo světa v podobě ucelené monografie. Pro výzkum v obci Veliko Srediště měl dobré důvody – tato „zapomenutá komunita“ byla badateli opomíjená na úkor své mnohem slavnější sousedky Svaté Heleny, která se již stala určitým fenoménem díky mnoha monografiím a článkům. Právě snaha „objevovat neznámé“ dovedla autora k tomu, že se rozhodl věnovat se etnografickému výzkumu právě v „pozapomenuté“ krajanské obci na severu Srbska. Během výzkumů z let 2007–2015 zjistil, že termín „krajan“ nemůžeme na členy komunity v obci Veliko Srediště aplikovat s jakousi bohuľibou samozřejmostí, ale že náboženská identifikace zde byla historicky silnější než pocitová příslušnost k českému národu. Autor zůstává věrný antropologickým metodám výzkumu, ale aplikuje také metodu orální historie, biografického interview, elicitace fotografie a také studuje archivní materiály, aby poukázal na možnosti inovativního přístupu ve studiu krajanských komunit.

Hlavní myšlenka celého díla je poměrně jasná – autor dokládá, že je nutné oprostít se od „*etnických brýlí*“ (s. 9) při výzkumu krajanských komunit, protože česká etnicita nemusí být jedinou formou „*skupinových kohezních pout*“ (s. 8). V případě Središťanů se totiž jedná o náboženské vyznání, které je nejdůležitějším prvkem jejich soudržnosti. Michal Pavlásek tak svádí čtenáře působivým odkazem na kritiku metodologického nacionalismu a na kritiku na-

cionalizačních politik, protože upřednostňování těchto perspektiv může vést ke „koloniálnímu“ budování národa za hranicemi státu, a to navzdory odlišným prvkům sebeidentifikace aktérů. Autor se tak celkem logicky věnuje reformované víře Središťanů velice pečlivě a v průběhu celé knihy široce rozebírá úlohu a roli farářů a presbyterů nebo vztah komunity ke kostelu a k náboženským úkonům.

Pokud bychom uvedli kapitulu po kapitole, tak se autor nejprve věnuje historii obce (s. 30–93), následně píše o přenášení sociální organizace Središťanů z Moravy do obce Veliko Srediště (s. 94–114), poté rozebírá metanarativ ohledně příchodu do Srbska (s. 115–130), kulturní a komunikativní paměť (s. 131–137) a nakonec evangelickou identitu (s. 138–194), která je významně ovlivněna nacionalizačními praktikami meziválečného Československa (s. 195–217). Na první pohled tak překvapí, že nacionalizační politika a její kritika jsou uvedeny pouze na konci knihy, a to na relativně malém počtu stran. To je však dáno i skutečností, že se autor snaží poměrně zeširoka demonstrovat a legitimizovat náboženskou identifikaci Središťanů. Na druhý pohled překvapí i určitá tematická nesourodost, která je snad dána i tím, že autor do své monografie zařadil již dříve publikované, přestože upravené příspěvky (M. Pavlásek. „Z českých zemí do jihovýchodní Evropy: případová studie překonávání diskontinuity.“ *Národopisná revue*, 2018, 28 (3): 171–183; M. Pavlásek. „Konec velkých vyprávění v nedohlednu: (meta) narativ migrace z Moravy do dnešního Srbska.“ Pp. 49–76 in L. Jirka, M. Jakoubek, N. Králková, M. Pavlásek, J. Tůma. *Krajané: Hledání nových perspektiv*. Cervený Kostelec: Pavel Mervart 2015; M. Pavlásek. „Meziválečná krajanská péče jako ‚záchranná akce‘: K utváření kolektivní identity českých evangelíků v jihovýchodní Evropě.“ *Český lid*, 2011, 98 (2): 113–134). Nedá se proto říct, že by celou publikaci vedla jednotící a ucelená linie výkladu, protože některé kapitoly na sebe příliš nenavazují.

V určitých částech publikace navíc vypadá náboženská forma sounáležitosti jako přirozená (např. s. 94–96), a dokonce by se dalo uvažovat nad tím, zda se autor v těchto pasážích nedostává do stejné metodologické pasti, do jaké se dostal metodologický nacionalismus nebo nacionalizační perspektivy, protože se samotná inklinace obyvatel k náboženství nejví tak jednoznačně (viz s. 160–161). Michal Pavlásek samozřejmě uvádí, že náboženská profilace obyvatel je důsledkem socializace a že v průběhu meziválečného období dochází k určitému „odnáboženštění“ obyvatel – to je patrné i na vztahu starších obyvatel ke knihám, které si nejstarší generace raději bere s sebou do hrobu, než aby je nechala napospas mladším generacím (s. 172) –, ale v autorově podání se v některých pasážích knihy může zdát, že v hlavách Središťanů neexistuje prostor mezi náboženskými normami a internalizací těchto norem, protože ty jsou pevně zakomponovány v kognitivním a symbolickém světě Središťanů.

V tomto ohledu je také nutné být obezřetný ke způsobu, jakým je popisována sociální kontrola v obci ze strany představitelů reformního hnutí. Ačkoliv to autor těmito slovy explicitně neuvádí, může čtenář chápat snahy představitelů hnutí jako snahy o uzurpaci moci. Tím však nemám na mysli situace, kdy např. Središťané odmítají zákaz plechmuziky před kostelem, jak žádal farář Alois Ehrlich (s. 69), ale zavádění a praktikování mocenských praktik, kdy farář dohlíží, kontroluje, vyžaduje poddajnost a třeba i sankcionuje obyvatele za neposlušnost. Všechny tyto praktiky jsou autorem bez patřičné kritiky akceptovány, aniž by se sám autor ptal, jestli toto není určitá podobná forma „vnucování“, s jakým přišly nacionalizační politiky nebo metodologický nacionalismus. Pokud bychom akceptovali relativizující pohled, pak se v obou případech jedná o mocenské formování perspektivy komunity, přestože se mění principy i původci formování, stejně

jako požadavky. Mezi další diskutabilní body bych zařadil přílišné spoléhání se na narace (bez kritické reflexe narácí z pohledu oral history nebo paměťových studií). V knize se pak objevila i určitá drobná chyba v textu (Ricour nebo Ricouer na s. 117).

Knihu však lze jen doporučit. Je velice záslužné, že autor inovoval nedostatečně metodologické zázemí ve výzkumu krajanů a pomocí odkazu na odlišnou možnost identifikace, než jak předpokládá nacionalizovaný pohled „domoviny“, upozornil na dlouhodobé problémy studia krajanské problematiky (s. 213–220). Těchto problémů je hned několik. Můžeme uvést, že krajanské identity se vnímají dosud jako primordiální, a je tedy nutné zavádět konstruktivistická stanoviska. Také lze uvést, že při výzkumu krajanů se stále objevuje vliv zastaralé teorie etnosu namísto barthovského situačního přístupu a stále se objevují kategorizující evolucionistické a paternalistické tendence vůči krajanům namísto snahy o emické porozumění. Uplatňovat by se také měla analýza diachronní namísto synchronní analýzy a badatelé také dosud nedostatečně akcentovali dynamicitu a vývoj kolektivních (krajanských) identit. Dále je nutné studovat nadregionální a transnacionální vazby a také analyzovat roli národního státu a jeho institucí při utváření identit. Tyto aspekty bychom našli u zahraničních autorů (M. Waterbury. *Between State and Nation*. New York: Palgrave Macmillan 2010) a už také v českém prostředí (M. Jakoubek. „From Believers to Compatriots.“ *Nations and Nationalism*, 2010, 16 (4): 675–695), ale je nutné, aby se tyto předpoklady pevně uchytily (nejen) za účelem výzkumu „krajanů“. Čtenáři tak v publikaci Michala Pavláška naleznou tyto i další podněty a také budou ohromeni hloubkou, šíří a detailností empirického materiálu, což ocení zejména badatelé věnující se historii krajanských enkláv.

Luděk Jirka

Fórum sociální politiky

Obsah č. 4/2021, 15. roč.

Recenzované články Z obsahu 4. čísla:

Jan Mertl: Konstrukce a financování univerzální a volitelné části zdravotnických systémů

Vladimír Barák – Šimon Přecechtěl: Komparativní analýza návrhů politických stran a hnutí v otázce financování domovů pro seniory

Ivana Olecká – Patricia Dobříková – Adéla Lemrová – Regina Scheitel: The Legislation Framework of Children Protection and The Comparison of Its Czech, Slovak, and Austrian Concepts

Poznatzky z výzkumu *Ivana Olecká – Patricia Dobříková – Adéla Lemrová – Regina Scheitel*

Kateřina Legnerová – Marie Dohnalová – Marek Stříteský: Lidské zdroje v integračních sociálních podnicích

Recenze

Socioložka Lucie Vidovičová hodnotí publikaci „Budoucnost stárnutí v Evropě“

Recenzní dvoj pohled na knihu „Základní příjem ve světě“ podávají pedagog **Jiří Silný** a sociolog **Jiří Mertl**

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá SEND Předplatné spol. s r.o., Ve Žlábku 1800/77, 193 00 Praha 9, e-mail: send@send.cz
tel. – 225 985 225, 777 333 370

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

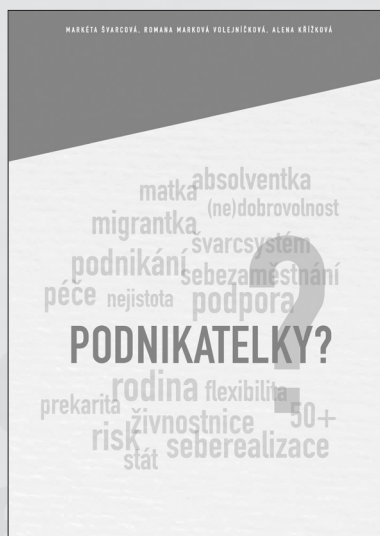
PODNIKATELKY?

Markéta Švarcová, Romana Marková Volejníčková,
Alena Krížková

Kniha *Podnikatelky?* komplexně mapuje situaci podnikatelek v České republice. Vznikala jako jeden z hlavních výstupů tříletého projektu s názvem OSVČ jako prekérní práce, podpořeného z Operačního programu Zaměstnanost Evropského sociálního fondu. Jejím cílem je upozornit na specifická rizika, která mohou provázet podnikání žen v různých etapách života nebo v různých situacích (např. finanční nejistota, rizika časové flexibility apod.),

a poukázat na fenomén nedobrovolného a prekérního podnikání. Autorky se v ní mimo jiné snaží odpovědět na následující otázky:

- Může být podnikání prekérní prací?
- Jaké jsou motivace pro vstup do podnikání žen v ČR a jakým překážkám v podnikání ženy čelí?
- Je podnikání slučitelné s mateřstvím?
- V jakých situacích je sebezaměstnání nebo zaměstnání ve švarcsystému jedinou možnou formou placené práce?
- Jakým finančním rizikům podnikatelky čelí?
- Počítá český daňový a dávkový systém s podnikajícími ženami?
- Jak se podnikatelky srovnávají s ideálem podnikající osoby v ČR?
- Jakou roli hraje (ne)podpora partnera/partnerky a širší rodiny při vstupu žen do podnikání a při jeho rozvoji?
- Proč některé ženy vstupují do podnikání v předdůchodovém věku?

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020
199 s.
ISBN (print) 978-80-7330-365-5
ISBN (pdf) 978-80-7330-366-2

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem (send@send.cz) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

ARTICLES

LUKÁŠ DIRGA: Sociology Behind Bars? Penitentiary Sociology in the Czech Republic

JAROSLAV BÍLEK, JAKUB LYSEK, ROBERT ZBÍRAL: True to Their Name? Activities of Niche Political Parties in the Legislative Process

PETR SOUKUP: Factor Analysis as a Known Unknown – Principal Component Analysis with a Varimax Rotation Is Not Always the Ideal Approach

JUBILEE

IN MEMORY OF MICHAL ILLNER

IN MEMORY OF JIŘINA ŠIKLOVÁ

OBITUARY

BOOK REVIEWS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

04